

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

**DİNÎ İLETİŞİM VE DİN DİLİ BAĞLAMINDA DİYANET
İŞLERİ BAŞKANLIĞI HUTBELERİNİN İNCELENMESİ**

ZEYNEP KARAZİYAN
YÜKSEK LİSANS

DANIŞMAN
DOÇ. DR. MUHAMMED FATİH TURANALP

KONYA-2024

 KONYA		T.C. NECMETTİN ERBAKANÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü		 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	
Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep KARAZİYAN			
	Numarası	18810201141			
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Eğitimi			
	Programı	Tezli Yüksek Lisans			X
		Doktora			
Tezin Adı	Dinî İletişim ve Din Dili Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı Hutbelerinin İncelenmesi				

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Zeynep KARAZİYAN

ÖNSÖZ

Türkiye'de toplumu dini konularda bilinçlendirme, geliştirme ve bilgilendirme görevi Diyanet işleri Başkanlığı tarafından yönetilmektedir. Topluma yönelik din hizmetleri içerisinde de hutbeler, her hafta sayıları milyonlarla ifade edilen bir topluluğa hitap edebilme özelliğinden dolayı ayrı bir öneme sahip olmuştur. Müslümanlarca ifası farz olan cuma namazının ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen cuma hutbeleri, dini mesajların halka ulaştırılmasında önemli bir araçlardır. Farklı yaş gruplarından, çeşitli sosyo-ekonomik seviyelerden ve eğitim düzeylerinden, kendi istek ve arzularıyla namaza ve hutbeye iştirak eden bu kadar geniş ve heterojen bir kitleye, dini mesajların iletilmesi için büyük bir fırsat yakalanmış ve değerlendirilmesi gereken önemli bir imkân elde edilmiştir. Bu nedenle hutbeler her hafta milyonlarca insanın dinî duygu, düşünce ve bilgilere ulaşması açısından önemli bir fırsattır. Hutbenin tarihten günümüze dek süregelen önemli bir dini iletişim aracı olması, geniş kitlelere dini ilkeler ve konular hakkında bilgi verirken aynı zamanda insanların davranışlarına yön veren bir etkiye sahiptir. Bu etkileyici iletişim aracı, dinin temel prensiplerini açıklarken insanları bilgilendirir, ikna eder ve motivasyon sağlar. Dolayısıyla, hutbeyi farklı kılmak için özgün ve etkileyici bir dil kullanmak, dinin mesajlarını daha etkili bir şekilde iletmeye yardımcı olabilecektir.

Bu çalışmamız giriş hariç iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kavramsal çerçevenin çizildiği iletişim, dini iletişim ve din dili kavramları ve unsurları açıklanmıştır. İkinci bölümünde ise hutbelerin şekli, üslubu, seçilen konu ve temalara dikkat çekilerek, zikre konu yıllar arasında hem dini iletişim hem de din dili açısından değerlendirmeler yapılarak ele alınmıştır. Hem tezimizin konusunu belirlerken hem de akademik çalışmaların ilk basamağı sayılan bu çalışmanın sonuna gelirken bazı teşekkürler etmem yerinde olacaktır. Başta bu çalışmanın her aşamasında mesai kavramı gözetmeksizin samimi ilgisini her zaman gösteren danışmanım Doç. Dr. M. Fatih TURANALP başta olmak üzere kıymetli hocalarım Prof. Dr. Muhiddin OKUMUŞLAR'a, Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU'na ve tez savunmamda bulunarak çalışmanın gelişmesine fikir ve görüşleriyle katkı saylayan Doç. Dr. Şeref GÖKÜŞ'e, teşekkürü bir borç bilirim. Bununla birlikte çalışmanın veri toplama ve analiz kısımlarında aklıma takılan her soruda kıymetli zamanını ayırarak cevaplayarak her daim yardımcı olan, kıymetli Dr. Arş. Gör. Halil ARSLAN'a ve Betül GENÇ AŞAR'a, çalışmamın başından sonuna kadar her daim katkı ve desteklerinden dolayı Beyza İNCE'ye ve hayatımın her döneminde desteklerini hep hissettiğim aileme teşekkür ediyorum.

 T.C. NECMETTİN ERBAKANÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü		 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	
Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep KARAZİYAN	
	Numarası	18810201141	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Eğitimi	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X
		Doktora	
Tezin Adı	Dinî İletişim ve Din Dili Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı Hutbelerinin İncelenmesi		

ÖZET

Çalışmamız, her hafta ibadet maksadıyla milyonlarca kişiyle gerçekleştirilen dini iletişimin en önemli aracı olan hutbeleri daha iyi anlamayı amaçlamaktadır. Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminden günümüze kadar önemini korumuş ve korumaya devam edecek olan hutbeler, hayatın hızlı değişiminden nasıl etkilenmiş ya da etkilenmeli mi sorularının yanıtlarını aramayı amaçlamaktayız. Bu amaçla Diyanet İşleri Başkanlığının hazırlamış olduğu Cuma Hutbelerinden 2018-2022 yılları arasını inceleyerek tezimizi sınırlandırdık.

Giriş kısmında konu problem, amaç, önem ve çalışmanın sınırlılıkları ve çerçevesi çizilmiştir. İletişim, iletişimin temel unsurları olarak kabul edilen Kaynak, Kanal, Alıcı, Mesaj ve Geri Bildirim iletişim açısından değerlendirilmiş, dini iletişim ve din dili kavramlarına yer verilmiştir. İkinci bölümde ise çalışma yıllarımızdaki hutbeleri, konu, içerik, üslup gibi unsurları dini iletişim ve din dili odağında karşılaştırmalı örnekler verilerek analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Hutbe, Dini İletişim, Din Dili

 T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü		 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	
Öğrencinin	Name and Surname	Zeynep KARAZİYAN	
	Student Number	18810201141	
	Department	Department of Philosophy and Religious Sciences/Department of Religious	
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X
		Doctoral Degree (Ph.D.)	
	Supervisor	Doç. Dr. M. Fatih TURANALP	
Title of the Thesis/Dissertatio	Examination of the Sermons of the Presidency of Religious Affairs in the Context of Religious Communication and Religious Language		

ABSTRACT

Our study aims to better understand the sermons, which are the most important seans of religious communication carried out with millions of people every week for the purpose of worship. We aim to seek answers to the questions of how the sermons, which have maintained and will continue to maintain their importance from the time of the Prophet (pbuh) to the present day, have been affected by the rapid change of life, or should they be affected? For this purpose, we limited our thesis by examining the Friday Sermons prepared by the Presidency of Religious Affairs between the years 2018 and 2022.

In the introduction, the subject is discussed in terms of problem, purpose, importance, limitations of the study and method. In the first section, the conceptual framework of our study is drawn. Communication was evaluated in terms of Source, Channel, Receiver, Message and Feedback communication, which are considered the basic elements of communication, and the concepts of religious communication and religious language were included. In the second part, the sermons of our working years, elements such as subject, content and style were tried to be analyzed by giving comparative examples focusing on religious communication and religious language.

Keywords: Department of Religious, Presidency of Religious Affairs, Khutba, Religious Communication, Language of Religion

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1.1 Hutbelerde geçen ayet, hadis sayıları ve bir hutbede kullanılan ayet, hadis sayılarının ortalaması. _____ 53

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
TABLolar DİZİNİ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu ve Problemi	3
Araştırmanın Amaç ve Önemi	4
Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	5
Araştırmanın Yöntemi	6
BİRİNCİ BÖLÜM	7
KAVRAMSAL ÇERÇEVE	7
1.1. İletişim	7
1.1.1. İletişimin Sürecinin Aşamaları	7
1.1.1.1. Kaynak	7
1.1.1.1.1. Kaynağın Güvenilirliği:	8
1.1.1.1.2. İletişim Becerisi	9
1.1.1.1.3. Tutumlar	10
1.1.1.2. Mesaj (İleti)	12
1.1.1.3. Alıcı/Hedef	14
1.1.1.4. Kanal/Araç	14
1.1.1.5. Geribesleme-Dönüt (Feedback)	15
1.1.1.6. Gürültü	16
1.1.2. İletişimin Tanımı Niteliği ve Kapsam	17
1.1.3. İletişim Çeşitleri	21
1.1.3.1. Sözlü İletişim	22
1.1.3.2. Sözsüz İletişim	23
1.1.4. İletişimin Temel Amacı ve Önemi	24
1.1.5. İletişimin Sorunları, Engelleri ve Güçlükleri	25
1.2. Dini İletişim	26

1.2.1. Dini İletişimle İlgili Kavramlar	28
1.2.1.1. Davet	28
1.2.1.2. Tebliğ	29
1.2.1.3. İrşat	29
1.2.1.4. Vaaz veya Mev'ize:	30
1.2.2. Dini İletişimde Bulunma Zorunluluğu	30
1.2.3. Dini İletişimin Unsurları	31
1.2.3.1. Dini İletişimde Kaynak	32
1.2.3.1.1. Kaynağın Güvenilirliği	32
1.2.3.1.2. Kaynağın İnanırlığı	33
1.2.3.1.3. Kaynağın Uzmanlığı	34
1.2.3.1.4. Kaynağın Saygınlık ve Çekiciliği	35
1.2.3.1.5. Kaynağın İletişim Becerileri	36
1.2.3.2. Dini İletişimde Mesaj	37
1.2.3.3. Dini İletişimde Kanal	38
1.2.3.4. Dini İletişimde Alıcı	39
1.3. Din Dili	39
1.3.1. Din Dilinin Tanım ve Mahiyeti	40
1.3.2. Din Dilinin Fonksiyonları	42
1.3.3. Cami Eğitiminde Din Dili	43
İKİNCİ BÖLÜM: BULGULAR VE YORUM	45
2.1. Dini İletişim ve Din Dili Açısından Cuma Hutbeleri	45
2.1.1. Dini İletişim Açısından Hutbeler	45
2.1.1.1.1. Hutbelerde Ayet Hadis Kullanımı	52
2.1.1.1.2. Hutbelerde Edebi İçerik Kullanımı	56
2.1.1.2. Hutbedeki Sürenin Mesajın Anlaşılması Açısından Değerlendirilmesi	62
2.1.1.3. Hutbelerde Alıcı ve Kaynak	72
2.1.1.3.1. Hutbelerin Cemaatin Birbiri ile Olan İletişimi Açısından Değerlendirilmesi	73
2.1.1.3.2. Hutbelerin Din Görevlileri ile Cemaatin İletişimine Olan Etkisi	75
2.1.1.4. Dini İletişim Açısından Hutbelerdeki Geri Bildirim	79
2.1.2. Din Dili Açısından Hutbeler	82
2.1.2.1. Din Dili Açısından Hutbelerdeki Konu İçerikleri	87
2.1.2.1.1. Güncelliğini Koruyan Temalar	90

2.1.2.1.1.1. Kadın Söylemi _____	91
2.1.2.1.1.2. Din Kardeşliği _____	97
2.1.2.1.1.3. Milli Günler _____	101
2.1.2.1.1.4. Dîni Gün ve Geceler _____	105
2.1.2.2. Din Dili Açısından Hutbelerdeki Üslup _____	107
2.1.2.2.1. Hutbelerde Kullanılan Hitap Söylemleri _____	109
2.1.2.2.2. Hükmedici Üslup _____	111
2.1.2.2.3. Korkutma _____	112
2.1.2.2.4. Sorgulayıcı Üslup _____	116
2.1.2.2.5. Buyurgan Üslup _____	118
2.1.2.2.6. Yargılayıcı Üslup _____	119
2.1.2.2.7. Ayrımcı Üslup _____	120
2.1.2.2.8. Genellemeci _____	123
SONUÇ VE ÖNERİLER _____	125
EKLER _____	128
KAYNAKÇA _____	138

KISALTMALAR

A.S. : Aleyhis selam

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

H.z. : Hazreti

S.A.V. : Sallallahü Aleyhi Vesellem

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TDK : Türk Dili Kurumu

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğerleri

yay. : yayıncılık

GİRİŞ

Din, insanın bireysel ve sosyal kimliğinin ayrılmaz bir parçası olmasının yanında hayatı boyunca tüm faaliyetlerini kuşatmıştır. İnsanın manevi yönünü besleyen bir kaynak olması nedeniyle huzur ve mutluluk kaynağıdır (Cebeci, 2005). Dinler, Hz. Âdem'den bu yana insanlara ulaştırılmak üzere bir mesaj içermektedir. Dinin temel amacı, insanları “doğru yola iletmektir” Dinler içerdikleri mesajlarla insanlara ulaşır ve onlar da kalıcı tutum ve davranış değişiklikleri yaşamalarını amaçlar. Mesajların hedef kitleye öngörülen yöntemler ve araçlarla aktarılması "iletişim" olarak adlandırılmaktadır.

İnsan hayatının bireysel ve toplumsal boyutlarının en önemli unsurlarından biri olan dini yaşam ve bu bağlamda dini ilişkiler, iletişimin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar pek çok peygamberin, toplumlarla olan ilişkilerinin, tamamen dini iletişim süreci olarak değerlendirilebilir. Çünkü her bir peygamber, Allah'tan aldıkları vahiy mesajını, insanlara iletmek için çeşitli iletişim yollarını kullanarak aktarmaya çalışmıştır. İlahi mesajları başkalarına aktarmak sadece peygamberlerin değil aynı zamanda peygamberin getirdiklerine inanan toplumun da sorumluluğundadır.

Ülkemizde din konusunda toplumu aydınlatmak ve din hizmeti veren kurumları yönetme görevi, ilgili yasa ile Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiştir. Toplumun din konusunda aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmekle görevli olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın topluma yönelik din hizmetleri içerisinde Cuma namazı için camilere gelen cemaate sunulan hutbeler ayrı bir öneme sahiptir.

Her hafta aynı anda çok fazla kişiye ulaşabilecek bir imkâna sahip olan hutbelerde, İslam'ın ilkelerinin yanı sıra, ibadet ve ahlakla ilgili ilkeler, toplumsal problemlere ve milli-manevi konulara yer verilerek Müslümanlara önemli mesajlar iletmektedir. Toplumun bilgilenmesi ve yönlendirilmesi noktasında azami derecede önem arz eden hutbelerin doğru şekilde analiz edilerek yorumlanması ve niteliğinin geliştirilmesi gerekmektedir (Karahana, 2021). Bu amaçla özellikle son dönemde hutbe konusu yüksek lisans ve doktora çalışmalarında önemli oranda yer bulmuştur.

Kocaman'ın çalışması (Kocaman, 2006), hutbeler konusuna mültidisipliner bir bakış açısıyla yaklaşmış ve dini iletişim olgusunu merkezine almıştır. İletişim için gerekli olan, mesaj, kanal, alıcı gibi unsurları dini iletişim perspektifinden birçok boyutta analiz etmiştir. Kocaman'ın da ifade ettiği gibi hutbenin geçmişten günümüze geniş kitlelere dini konuları anlatmak, davranışları yönlendirmek için bilgilendirici, ikna edici ve isteklendirme sağlayıcı etkisi vardır. Bu amaçla Kocaman bu çalışmasıyla, hutbenin verimli bir dini iletişim faaliyeti noktasında katkı sağlamayı hedeflemiştir. Zengin 2012 yılında yaptığı çalışmasında (Zengin, 2013): Hutbenin tarihsel gelişimini ayrıntılı biçimde sıralamış, hutbe muhtevalarını ayrıntılı şekilde ele almış ve sorun olarak görülen noktalarla ilgili çözüm önerileri geliştirmiştir.

Arslan'ın 2015 yılında yazmış olduğu tez çalışmasında (Arslan, 2015), Diyanet İşleri Başkanlığının, din algısının değişimini incelemek amacıyla Cuma hutbelerini ele almıştır. 1972 ve 2011 yılları arasındaki hutbeler karşılaştırılarak, hutbelerin konuları, ayet ve hadisler, şekli ve yeni konular incelenmiştir. Her iki yılın hutbelerinde de problemler tespit edilmiştir. Hutbe konusu daha ciddi bir şekilde ele alınması gerektiği sonucuna varılmıştır. Özpolat'ta yapmış olduğu araştırmada da 1994 yılı ile 2007 yılları arasındaki hutbelerin ifade dilini karşılaştırarak din dilindeki farklılıkları ortaya koymuştur. Çalışmanın sonuçlarına göre Diyanet'in hutbe kitaplarında söylem değişikliğe gidildiği; dini ve milli değerlerden eşitlikçi bir söyleme, toplumsal hayatın düzenlenmesinde iman ve ibadet boyutundan ziyade kişilerarası ilişkilerin düzenlenmesine, dışlayıcı söylemden kuşatıcı söyleme doğru bariz bir değişim yaşadığı tespit edilmiştir. Ayrıca 05-06 Mayıs 2018 tarihlerinde Ayvalık/Balıkesir'de din anlatımında "Din Dili" çalıştayını düzenlenmiş halkın aydınlatılmasında kullanılacak din dilinin tartışılması ve müzakere edilerek beklenti, ihtiyaç ve sorunlara çözümler üretilmesi amaçlanmıştır.

İnsanlık, değerleri ve ihtiyaçları sürekli değişen bir çağda hızla ilerlerken, din hizmetlerinin de bu değişime ayak uydurması gerekmektedir. Bizde çalışmamızda 2018-2022 yılı arasındaki hutbeleri dini iletişim ve din dili bağlamında analiz etmeye çalıştık.

Araştırmanın Konusu ve Problemi

Din insanın bireysel ve sosyal kimliği açısından hayatının merkezinde yer almaktadır. Derin tarihsel köklere sahip olan bu kurum, her dönemde insanın hayatı anlamlandırması, olayları değerlendirerek yaşam tarzına yön vermesi açısından önem arz etmektedir. Hayatın her alanını kapsayan bu özelliği din ile alakalı gerek temel ilkeler gerek bu ilkelerin insanın onu nasıl anladığı ve bunların insana nasıl anlatıldığı ölçüsünde kişide ve toplumda karşılık bulmaktadır. Söz konusu olan bu süreç öğrenilebilir ve öğretilir olması bakımından eğitsel bir nitelik taşımaktadır. Bu bağlamda İslam eğitim ve öğretim tarihine baktığımızda toplumu dini konularda bilinçlendirme, geliştirme ve bilgilendirme görevini ülkemizde Diyanet İşleri Başkanlığı üstlenmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının topluma yönelik din hizmetleri içinde de hutbeler ayrı bir öneme sahiptir.

Hutbe, her hafta insanların kendi istek ve arzuları ile ibadetlerini yerine getirmek amacıyla, namaza ve hutbeye iştirak eden ve sayıları milyonlarla ifade edilen bir kitleye ulaşan etkin bir unsurdur. Bu nedenle hutbeler halkın aydınlatılması için önemli birer fırsattır. Her hafta her yaştan, sosyo-ekonomik düzeyden ve farklı eğitim seviyelerinden oluşan heterojen bir hedef kitlenin farklı istek, ihtiyaç ve beklentileri doğrultusunda yapılacak bu eğitimin niteliği de önem arz etmektedir. Bununla beraber eldeki sınırlı imkânlarla oldukça geniş ve sürekli değişime açık bir içeriği kazandırmakta sorun yaşanmaması da kaçınılmazdır. Zikredilen bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda dini iletişimin en önemli vasıtasını oluşturan hutbelerin daha iyi anlaşılması problemi dikkatimizi celp etmektedir.

Her hafta tekrarlanan Cuma hutbeleriyle, geliştirilebilir potansiyele sahip olan insanın din konusunda bilgilenmesi, bu bilgileri benimseyerek kişinin yaşamını şekillendirmesi hutbenin amaçları arasında zikredilmektedir. Hutbe ibadet olması hakikatiyle beraber toplumun bütünleşmesi ve yönlendirilmesi konularında da etkin bir rol üstlenmektedir. Bu çoklu fonksiyonel yapısı, değişen durum ve şartlar perspektifinden değerlendirildiğinde hutbelerde bahsedilen ya da bahsedilmeyen konular ve bunların nasıl anlatıldığı konuları tezimizin ana konusunu oluşturmaktadır

Araştırmanın Amaç ve Önemi

İslam'ın ilk yıllarından beri ibadetlerin birlikte yapılması, insanların dini ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasına fayda sağlamaktadır. Bu toplanmalar sırasında insanların birbirleri ile olan etkileşimleri, tanışıp görüşmeleri, yardımlaşma ve dayanışmaları sayesinde dini ahlaki kültürel değerlerin, nesilden nesillere geçişinde önemli bir aracı olduğu görülmektedir. Bu da insanların hayatı anlaması yorumlaması ve anlamlandırması konusunda kolaylık sağlamaktadır. Birlikte yapılan bu ibadetlerden olan Cuma hutbelerinin süre olarak kısa ama etkisinin büyük olmasından dolayı planlı sistemli ve etkili bir şekilde sunulması önemlidir.

Hutbelerin inşası sürecinde seçilen konu, kullanılan dil ve aktarılma biçimi birbirini tamamlayan unsurlardır. İnsanlar arasında doğru ve etkin dini iletişim kurulabilmesi için dini değerleri ifade etme yeterliğine sahip bir din diline ihtiyaç vardır. Dinin kendine has kavramları, emir ve yasaklarını muhataplarına aktarırken nasıl bir dil kullanmak gerektiği tespit edilmelidir. Dinin eğitiminin dil üzerinden gerçekleştiği gerçeği, dini değerler ifade edilirken yapılacak yanlış bir tutum, dilin yanlış kullanımı gibi bilinçsizce yapıldığında temel meselelerde bile farklı din anlayışı ve kavrayışın çıkmasına neden olacaktır. Bu olumsuzluklar ve iletişim hataları hayata, dine karşı karamsar bir tutum takınılmasına neden olabilecektir. Bu açıklamalardan hareketle bu çalışmadaki amaç, hutbeleri dil, üslup ve iletişim perspektifinden incelemek ve bu unsurların eksiklikleri ya da yanlış kullanımlarında yaşanabilecek olumsuzlukları tespit etmektir.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşundan beri kitlelere ulaşmadaki etkisi nedeniyle hutbelerin hazırlanması konusunda farklı uygulamalar söz konusu olmuştur. Hz. Peygamber'den günümüze kadar ki tarihi süreçte muhteva, dil, içerik ve hazırlanış kısımlarında yaşanan bu farklılıklar format üzerinden ciddi değişikliklere neden olmasa da hutbelerin merkezi ya da müftülükler tarafından hazırlanması konusunda zaman zaman tartışmalara neden olmuştur. Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanıp merkezi olarak devam etmektedir. Tezimizin konusu gereği hutbeler özelinde bir tarih sınırlandırması yapabilmek için Diyanetin internet sayfasında yayınlamış olduğu 2018-2022 Cuma hutbeleri ile çalışmamızın sınırlarını çizmiş olduk. Stratejilerin 5 yılda belirlenmesi nedeniyle tezimizin başlama tarihinden önceki 5 yılı seçmeyi 2018 ve 2022 yılları arasında merkezi olarak kaleme alınan Cuma hutbelerini dini iletişim ve din dili bağlamında inceledik. Özellikle bu tarihleri seçmemizin nedeni andemi öncesi ve andemi sonrası hutbelerdeki değişimlerin karşılaştırılmasını yapmayı amaçlamaktı.

Çalışmamızda din dili ile kastettiğimiz, dini metinlerin sunumunda kullanılan kavram ve terimlerin anlaşılabilirliği, dil ve sunumda kullanılan yöntemlerdir. Yani hutbelerdeki mesajın muhatap kitleye tebliğ edilirken makul, ikna edici bir dil kullanılıp kullanılmadığı hususudur. Aksi takdirde dinin sunumunda, eleştireci ve baskıcı bir üslup kullanımı, özellikle gençlerin zihinlerinde ve kalplerinde yaralar açılmasına neden olacaktır.

Çalışma aşağıda belirtilen sınırlılıklara sahiptir.

- Çalışmamızda Cuma hutbeleri dikkate alınmıştır. Bayram namazındaki hutbeler dâhil edilmemiştir.
- Pandemi öncesi, pandemi sırası ve sonrası hutbelerin karşılaştırmalı değerlendirmek amacıyla 5 yıllık bir dönem seçilmiştir. Bunu belirlerken son dönemde yaşanan ve toplumun dini pratikler anlamında etkileyecek bir dönemi yansıtması amacıyla 2018-2022 yılları arası tercih edilmiştir.
- Birçok disiplini ilgilendiren Din Dili kavramını tebliğ perspektifinden bakmayı amaçladık.

Araştırmanın Yöntemi

Dini iletişim ve din dili bağlamında Diyanet hutbelerini incelediğimiz bu çalışmanın birinci bölümde hutbeler hakkında temel kaynaklara ve son zamanlarda gerçekleştirilen araştırmalara dayalı bir literatür taraması yapılmıştır. Literatür taraması, bir araştırma konusu hakkında mevcut bilgi birikimini derinlemesine inceleyerek, bu alanda daha önce yapılmış çalışmaların incelenmesi ve bu çalışmalarda kullanılan yöntemlerin detaylı analizidir (Balcı, 1995). Bu yöntemle, iletişim, iletişim çeşitleri, dini iletişim, dini iletişim unsurları, din dili kavramlar, alandaki çeşitli kaynaklar incelenerek bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bu kaynaklar arasında tez, makale, kitap, yönerge ve mevzuat gibi yazılı materyaller ile internet siteleri de taranmıştır. Elde edilen bilgiler detaylı bir şekilde incelenmiş, tezin amacı, konusu ve sınırlılıkları göz önünde bulundurularak analiz edilmiştir. Bu araştırmalar sonucunda elde edilen veriler değerlendirilmiş ve sistematik bir şekilde düzenlenerek çalışmanın temeli oluşturulmuştur. Nitel içerik analizi yaptığımız ikinci bölümde ise 2018-2022 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığının hazırlamış olduğu 260 Cuma hutbesi incelenmiştir. Nitel içerik analizleri, metinlerde önemli bulunan temaları belirlemek için kullanılan bir yöntemdir. Bu yöntem araştırmacılara, metinlerdeki temaları ve önemli noktaları daha derinlemesine inceleme olanağı sunar. Böylelikle, belirli konular hakkında daha fazla içgörü elde edilebilir ve literatürdeki boşluklar doldurulabilir (Gül ve Nizam, 2021). Bu bağlamda çalışma yıllarımız arasındaki Cuma hutbe metinleri incelenmiş, elde edilen verilere göre başlıklar kategorize edilmiştir. Hutbe metinleri dini iletişim ve din dili teması açısından sınıflandırılmış ve söz konusu metinler bu bağlamlarda değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. İletişim

1.1.1. İletişimin Sürecinin Aşamaları

Birey ve toplum açısından düşünüldüğünde iletişim bir süreçtir. İnsan içinde bulunduğu toplumun kültürel kodlarının etkisinde çevresi ile ilişki kurar. Bu ilişkilerine göre etkiler alır ve değişim gösterir. Yani bireyin iletişim vasıtası ile bilgi edinmesi, bunun sonucunda tutum ve davranışlarıyla tepki göstermesi beklenir. Böylelikle insanın gelişmesini sağlayan bir süreç başlamış olur. Her iletişimde bulunduğumuzda hem geçmişteki yaşantılarımız, başarılarımız, hayal kırıklıklarımız hem de gelecekte beklenenlerimiz, umutlarımız, arzularımız, ihtiyaçlarımız devreye girer. Yani her iletişim öteki iletişim durumlarıyla ilişkili bir süreklilik içinde olmak durumundadır. Öğrendiklerimizle tutum ve davranışlarımızın değişmesiyle iletişimimiz ve iletişimde bulunduğumuz herkes aynı oranda bundan etkilenmiş olur. Yani bizden önce yaşanan toplumsal değer ve yargıları iletişim yolu ile öğrenir ve bizden sonraki nesillere de bizim deneyimlerimizi iletişim ile aktarırız. Bu nedenle iletişim, bireysel ve toplumsal gelişim ve değişim süreçleriyle değerlendirildiğinde onların hem nedeni hem sonucu olmaktadır. Böylesi sürekliliği olan bir olgu nasıl incelenebilir? Dilbilimciler, semiologlar, psikologlar, filozoflar, sosyal psikologlar, toplumbilimciler, antropologlar ve teknologlar iletişimi farklı açılardan ele alır. İletişim kuramı, iletişim sürecinde yer alan öğelerin ve bu öğeler arasındaki ilişkilerin incelenerek, sürecin işleyiş düzeninin anlaşılabilmesi için öncülüne dayanır. Bu nedenle, farklı alanlardan gelen katkıların ışığında, şimdilik iletişim sürecinin en temel ve genel öğeleri üzerinde duracağız. Bu öğeler: Kaynak, hedef, ileti (mesaj), kanal ve araçtır (Zılhoğlu, 2003).

1.1.1.1. Kaynak

İletişim sürecinin en önemli ögesi kaynaktır. Kaynak, bir mesajı iletmek isteyen, duygu ve düşüncelerini ifade etmek isteyen kişilerin oluşturduğu bir yapıdır. Kaynak, mesajını anlamlı semboller aracılığıyla kodlar ve belirli bir kod sistemi içinde muhatabına iletir. İletişimde kaynak, çıkış noktası anlamına gelir ve İngilizcede "Communicator" terimiyle ifade edilir. Türkçede ise sinyal gönderen, konuşan kişi ya

da iletişimci anlamına gelir. Bu açıklama temelinde kaynak olarak bir kişi ya da bir grup insanın yanı sıra bir makine de kullanılabilir. Örneğin, bir kitabın yazarı kaynak olarak kabul edilebilirken, bir konferansta konuşmacı ya da bir televizyon programı da kaynak olarak görev yapabilir (Sezer, tay.).

Diğer bir açıklamada kaynak, kişilerin algılama, seçme, düşünme, yorumlama süreçlerinde ürettiği anlamlı iletileri, simgeler aracılığı ile gönderen kişi ya da kişilerdir. Haber kaynağı olarak gazete, televizyon veya kitap gibi araçlar kullanılsa da asıl amaçları, gereksinimleri, düşünceleri ve bilgileri olan kişi veya gruplardır. Öte yandan, hedef/alıcı, kaynaktan gelen bu iletileri belli biyolojik ve psikoz-sosyal süreçlerden alarak yorumlayan ve sözlü veya sözsüz tepkide bulunan kişi veya gruplardır. Bu kavramlar, bir konuşan, yazar veya çizerin yanı sıra gazete, radyo, televizyon ve resmi kuruluşlar gibi örgütleri de içerebilir (Zaloğlu, 2003).

Kaynağın, alıcısına ve mesaja karşı geliştireceği olumlu tutum iletişimin sağlıklı bir şekilde yürütülmesini sağlamaktadır. İletişim sürecini başlatan kaynak, büyüdüğü ve yaşadığı kültürel ortamdan etkilendiği için mesajlarında bu etkiyi yansıtabilir. Benzer şekilde, alıcı da kendi kültürel ortamından etkilenerek mesajı algılar. Bu nedenle, kaynak ve alıcı arasında ortak bir yaşantı alanı oluşturmak, iletişim sürecinde kolaylık sağlayabilir (Dağ, 2014). Kaynak, alıcıya aktarmak istediği bilgiyi belirli kurallara göre düzenleyerek bir ileti haline getirir. Bir düşünceyi, duyguyu, bir anlam yükleyerek çeşitli sözcükler, rakamlar, işaretler, beden hareketleri, yüz ifadeleri gibi sembollerle kodlayarak bir mesaj haline getirir. Bu mesajın alıcı tarafından doğru algılanması kaynağın iletişiminin etkinliğine bağlıdır. Yani kaynağın söyleyiş biçimi, cümlelerin kullanımını, seçilen sözcüklerin uygun olması, herhangi bir iletişim aracı kullanılıyor ise bu aracın uygun seçilmesi, ses, yüz, beden, sözcükler gibi sembolleri etkin biçimde kullanması gerekir. Bu açıklamalardan yola çıkarak, iletişimi başlatan kaynağın, bu özellikleri taşıması ve dikkat etmesi halinde sağlıklı ve istendik yönde bir iletişimden söz etmek mümkün olabilmektedir. Kaynağın taşıması gereken bazı özellikler ise şöyle sıralanmaktadır:

1.1.1.1.1. Kaynağın Güvenilirliği:

İletişimi başlatan kişinin mesajının dikkate alınması için öncelikle güvenilirlik özelliğine sahip olması gerekmektedir. İletişim kaynağının etkileyici olabilmesi için

olabildiğince konusunda uzman olmasının ötesinde konu hakkında söyledikleriyle ilgili olarak herhangi bir çıkar gözetmeksizin doğru olarak aktardığına inanılmalıdır. Kaynağın hedefi ikna edebilmesi, inandırabilmesinin en önemli koşulu güvenilirliktir. Bu noktada güvenilirlik dürüstlük özelliğini de içermektedir. Kaynağın mesaj ilettiği konu hakkında uzman olması güvenilirliğini arttıran bir başka unsurdur (Sezer, tay.).

Kaynak, bilgisi oranında gönderme gücüne sahiptir. Değişen ve gelişen toplumun ihtiyaç ve beklentilerini göz önünde bulundurarak, alıcı için gerekli bilgilerin aktarım biçimini belirlediği gibi içeriğini, alıcıdan beklenecek olan davranışı da etkileyecektir.

Kaynak ile alıcı arasındaki ilişkinin geneline bakıldığında mesajın doğru bir şekilde ve verimli algılanabilmesi için kaynağın güvenilir ve ilgi çekici olması iletişimi etkileyen en önemli faktörlerdendir (Dağ, 2014).

Kaynağın güvenilirliği diğer etkenlere oranla, en fazla tutum üzerinde etkili olmaktadır. İnsanlar güvenilir kaynaklardan aldıkları mesajları destekleyici kanıtlara pek de önem vermeyerek, kabullenme eğilimindedirler (Tayfun, 2011). Kişiler iletişime sadece bilgilerini değil, düşünce ve tutumlarını da birbirlerine ulaştırırlar. Kaynak bir davranışa neden olmak için bir ileti gönderiyorsa, kendisi de bu davranışa uygun davranarak göndermek istediği iletinin güvenilirliğini artır ve istendik yönde bir sonuç elde edebilir.

1.1.1.1.2. İletişim Becerisi

İletişimin amacı gereksinimlerimizi karşılamak, yeri geldiğinde sorunlarımızı çözmek, yeni bilgiler edinmek, etkilemek, fikirlerimizi karşıya anlatmak, onların fikirlerini etkin bir biçimde dinlemek gibi daha birçok madde sayılabilir. Bu iletişim kimi zaman ağızdan çıkan kelimelerle yani sözlü bir şekilde yapılırken kimi zaman da vücut dili, jest ve mimiklerin etkin kullanımı ile yani sözsüz iletişime gerçekleşebilmektedir. Sözlü iletişimde iletişimi başlatan kaynak, kullandığı kelimelerdeki ses tonu ile farklı sonuçlar alabilir. Aynı şekilde sözsüz iletişimde de gözler, kılık kıyafet, jest ve mimiklerin kullanımı, duruş şekli gibi unsurların birbiri ile uyumları mesajın verilme şeklini etkileyen unsurlar arasında sayılabilir.

İletişim becerisi kişinin kendisini en iyi şekilde ifade etmesiyle de ilişkilidir. İletilmek istenen mesajı kaynak, kendi karakter, mizacı ve kişiliği ile yön verirken aynı zamanda bu beceriyi farklı kanallarla da geliştirebilir. Bu kriterler aynı zamanda dinleyici için de geçerli olan etkenlerdir. Kişinin vermek istediği mesajı kendini ifade etmesi değerinde dinleyiciye ulaşır ve bir tutum oluşturabilir. Kiminle nasıl konuşacağını bilmek, hedef kitlesini hakkında bilgi sahibi olmak ve iletmek istediği bilgiyi kitleye uyarlamak, bunu yaparken doğru ifadeleri seçerek, uygun beden dilini, zaman ve ortamı ayarlayabilmek, konuşurken muhatabını dinlemek, geri bildirimler verip almak iletişim becerileri arasında sayılabilir. Aynı zamanda iletişim becerisi, saygı ve duygudaşlık temelinde yükselen bir dizi öğrenilmiş davranıştır. Bu beceriler bireyin etkin bir şekilde dinleme, somut konuşma, açık bir şekilde kendini ifade etme, duygu ve düşüncelerini ben dilini kullanarak ifade etme, başkalarını küçük görmeden kendi haklarını koruma, sözlü mesajlarla sözsüz mesajları uyumlu bir şekilde kullanma yeteneğini içerir. İletişim becerileri, insanlarla sağlıklı ilişkiler kurmaya yardımcı olurken, bireyin toplum içinde daha rahat bir şekilde yaşamasını sağlar (Dağ, 2014).

Sonuç olarak, kaynağın alıcıya, alıcının da kaynağa kendisini ifade etmesiyle başlayan etkili iletişim, iletişim becerilerinin güçlendirilmesini gerektiren bir süreçtir. İletişimi başlatan kaynak öncelikle iletiyi hedefe gönderdiğinde, bunu sözlü olarak yapıyor ise ne zaman ve nerede ne söyleyeceğini bilmeli, uyumlu söz dizilimini, uygun sözcüklerin seçimine karar vermelidir. Anlatılmak isteneni, net ve olayları basit bir şekilde anlatabilmelidir. Beden dili, ses tonu, nefes kullanımı, göz teması, duygudaşlık kurma gibi yöntemler iletişim becerisi bağlamında önemli öğeler olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun dışında eğer, iletişim bir aracı yolu ile verilecekse bu aracın doğru şekilde seçilip kodlanması gerekmektedir.

1.1.1.1.3. Tutumlar

İletişim sürecini konuşurken, bireyin bilgi edinmesini ve buna göre tutum ve davranışıyla tepki göstermesini sağlayarak insanın gelişmesini sağlayan bir süreç olduğundan bahsetmiştik. Bu sürecin başlangıç ögesi olarak gösterdiğimiz kaynağın kişiliğinin iletişimin en önemli anahtar kavramlarından biri olarak ele alınması olağan bir durumdur. Yani kaynağın sahip olduğu tutumlar, kaynağın kişiliği onun iletişim biçimini de etkilemektedir. Kişinin içinde yaşadığı, ekonomik, siyasal, toplumsal

değerler, psikolojik etkenler, bireyin yetiştiği çevrenin tutumu, aile yapısı, gelenek ve görenekler, maddi yapı, dini tutum ve davranışlar gibi birçok etkenin birleşimi, tutumları belirleyen önemli unsurlar olarak ele alınabilir. Kişiliğin biçimlenmesindeki bu öğeler iletişim ve iletişim sürecine de yansıtacaktır. Yani, bireyin sahip olduğu bilgi, tecrübe ve deneyimlerin arasındaki etkileşim biçimi değiştikçe tutumlarda da değişiklik ortaya çıkabilir. Örneğin, genç bir sporcunun tüm çabasına rağmen başarısız olduğu ilk müsabakasının ardından, bundan sonraki müsabakalar için kimi zaman korku ve özgüvensizlik oluşmasına neden olsa da edinmiş olduğu tecrübe ve kendi çalışmasındaki objektif değerlendirmeler ve iç motivasyonu gibi faktörlerle çalışmasına eklemesi gerekenleri belirleyip bu doğrultuda hazırlanacağı diğer müsabakalarda başarılı olmaya daha yakın olacağı düşünülebilir. Buna bağlı olarak bu kişinin başarı olgusu, algılayışı, iç denetimi, hazır bulunuşluğu gibi birçok tutumunda değişiklik gözlenmesi beklenen bir durumdur.

Tutumlar, fikirler, düşünceler, doğrudan edinilmiş tecrübeler, taklitler, başkalarından öğrenme, aynı ya da benzer deneyimler, öğrenme yoluyla oluşmaktadır. Öğrenme söz konusu olduğu için kişinin yaşamı boyunca devam eden bir süreci kapsar. Etkileşimde olduğu tüm bu kavramlarla beraber tutumlarda artma ve değişiklik gözlenebilmektedir. Erken yaşlarda, aile içinde anne ve babasını taklit etmesiyle başlayan bu süreç, arkadaşlar, öğretmenler, akraba ve komşularla olan iletişimiyle beraber tutumların biçimlenmesinde etkili olduğu söylenebilir. Bu erken öğrenmelerde çocuğun yapmış olduğu olumlu bir davranış sonrası almış olduğu olumlu bir dönüt ile olumsuz bir davranış sonrası almış olduğu uyarı ya da cezalandırıcı bir tavır çocukların belirli davranış ya da durumlara karşı kalıcı olumlu ya da olumsuz tutum beslemelerine yol açabilmektedir.

Birçok disiplinde de tutum hakkında yapılmış tanımlar bulunmaktadır. Lambert tutumu anlamsal çerçevede “bireyin insanlar, gruplar, sosyal konular ve daha genel olarak herhangi bir çevresel olayla ilgili örgütlenmiş ve tutarlı bir düşünce, duygu ve tepki biçimidir.” şeklinde tanımlamıştır. Sosyal psikolojik yönü ağır basan bu tanıma göre tutum yalnız bir tepki biçimi olmayıp aynı zamanda düşünce ve duyguları da yansıtmaktadır. Diğer yandan Lambert, tutum geliştirmeyi insanların çevrelerine uyum sağlama yollarından biri, yani toplumsallaşma sürecinin önemli bir

boyutu olarak da değerlendirmektedir (İnce oğlu, 2010). Lambert'in tanımından, tutumların oluşturulması bireyin duygu, düşünce ve davranış yapısından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yani bireyin, bir konudaki bilgi, düşünce ve inançları, onun iç dünyasında uyandırdığı izlenimlerle nasıl bir duyguyla yaklaşacağını ve ona karşı nasıl bir davranış eğilimine gideceğini belirler. Örneğin; görmekten hoşlandığımız bir arkadaşımızla karşılaştığımızda mutlu olup seviniyorsak bu o anda oluşan bir duygu değildir. Daha öncesinde bu sevgiye bu duyguya sahip olduğumuz duygusal ve davranışsal bir tavrımızın oluşmuş olmasındandır.

Bireyin dış çevresinde gerçekleşen herhangi bir olaya, olguya karşı göstermiş olduğu bir tepki olarak oluşan tutum, daha sonra bireyin kişilik yapısının önemli bir parçası haline gelir. Çevresi ile ilişkisini biçimlendirmesinde önemli bir yere sahip olur. Kimi zaman değişen bilgi, deneyim, durum ve şartlara bağlı olarak kişinin tutumunda da değişiklik görülebilir. Hakkında olumsuz yorumlar duyduğumuz bir kişiye karşı soğukluk besleyebilir, ancak onu tanıdıktan sonra ona karşı oluşturduğumuz olumsuz tutumlarımızı olumlularıyla değiştirebiliriz. Ya da daha önce bir alanda dinlediğimiz bir konuyu anlamsız olduğunu savunarak kabul etmeyebilir, daha sonra güvenilirliğine ve uzmanlığına inandığımız bir kişiden aynı konu hakkında bilgiler aldığımızda o konuya olan inancımız oluşabilir. Yani durum, şartlar, olaylar ya da iletişimde olduğumuz kişiler gibi birçok unsurun değişmesi ile tutumumuzun da değişebileceğinden söz etmemiz mümkün olmaktadır.

1.1.1.2. Mesaj (İleti)

İletişim, temelinde çevremiz ve kendimiz üzerinde etkin olmak, başkalarındaki tutum ve davranışları değiştirerek ve geliştirerek farklı değişik amaçlara ulaşmaya çalışırız. İletinin gerekli tüm etkenleri göz önünde bulundurularak üretilmesi, aktarımı için gerekli olan tüm araç gereç ortam gibi kriterlerin sağlanması ve iletinin alıcı tarafından alınması gibi unsurlar bu amaçların başarı düzeyi ile ilgilidir. İletişimi tanımaya ve tanımlamaya çalışırken, onun anlamların paylaşımı olduğu belirtilmiştir. Bunu gerçekleştirebilmek için ileti, üretilişinde, verilişinde ve tüketiminde öncelikle anlamlı olması beklenir (Zıllıoğlu, 2003). Sözcükler ya da kavramlar tek başına anlam taşımazlar. Bir sözcüğün anlamı, belli bir cümle ya da onun yer aldığı metinle ve bu sözcüğün ait olduğu dilin yapısıyla belirlenir. Bir cümle içerisinde eksik bir kelime

tüm cümlenin anlamını değiştirebilir. Bu nedenle konuşma içerisinde kullanılan cümlelerin anlaşılması istenen anlama uygun olacak şekilde belirlenmesi, anlamlarının bilinmesi ve doğru yer ve zamanda doğru bir dil yapısıyla sunulması gerekir.

İletinin oluşumunda kullanılan dilin yapısı kadar ona karşılık gelecek sembollerin kullanımı da önem arz etmektedir. “İnsan yapısı olan ve olmayan her şey simge olabilir. Alyans bazı kültürlerde nasıl evliliği simgeliyorsa, güvercin barışı, defne dalı zaferi, sıkılmış bir yumruk başkaldırıyı, bir bitki/hayvan bir kabile totemini, bir şef bir topluluğu, bir renk bir ideolojiyi simgeleyebilir.” (Zıllıoğlu, 2003). İletişim, insanların içinde buldukları tarihsel dönem, sosyo-ekonomik koşullar, toplumun değer yargıları ile ilgili olmuştur. Yani simgeler, yüklendikleri değer açısından toplumun uzlaşmış olduğu işaretler/göstergeler olarak kullanılmaktadır. Örneğin bizim kültürümüzde selamlaşma işleviyle kullanılan, beden dili ve davranış biçimleri arasındaki başlıca selamlaşma yöntemi el sıkışmak iken Tibet’te selamlaşmak için dil çıkarılır. Yani bu gösterge dizgilerinin anlaşılabilmesi ve amacına ulaşabilmesi için insanların kültür farklılıklarının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Aynı zamanda mesaj, bir alıcı için hazırlanmış ve kişide duygu, düşünce, tavır, davranış değiştirmek için kodlanmış sözlü ya da sözsüz semboller bütünü olarak ele alındığında harfler, sözler renkler, müzik, sanat, mimikler, vücut hareketleri bu kodların sembollerini oluşturmaktadır. Bu nedenle iletişimin sağlıklı olabilmesi için, semboller alıcılar tarafından anlaşılır olması gerekmektedir.

İletişim netleşmesi ve etkinlik kazanması bakımından, gönderilen mesajın karşıdaki tarafından alındığında belirsizliklerin ortadan kalkması için mesajın kodlanması gerekecektir. Kodlama sayesinde mesajın içerisinde verilmek istenenler anlaşılır bir biçimde çevrilecek, diğer kişinin kafasındaki belirsizliği ortadan kaldıracak bir bilgi potansiyeli yaratacaktır (Tayfun, 2011). Kaynak hedeflediği kişi ya da kişilere iletisini taşıyacağı bilgiyi, duyguyu, belirli bir zaman ve mekânda, harf, rakam, sözcükler, renkler, resimler, mimikler şeklindeki simgeler seçerek yapar. İletinin kodlanması, kısa, anlaşılır, dikkat çekici olmalıdır.

O halde kısaca mesaj, zihinsel anlamda akılda bulunan bir bilgi, duygu, düşünce ve inancın paylaşılırken, her türlü görsel ve işitsel işaretler, sözlü yazılı ifadelerle paylaşılmasıdır. Alıcının anlayacağı şekilde basit, yalın, hedef kitlenin

anlayacağı bir dil kullanılmalıdır. Alıcının yaşam koşulları, ekonomik durumu, kültür ve gelenekleri göz önünde bulundurularak mesajlarını kurgulamalıdır. Hedef kitle üzerinde en etkili olacağı düşünülen en uygun ortam ve zamanlama seçilmeli ve hedef kitleye en uygun iletişim aracıyla ileti gerçekleştirilmelidir.

1.1.1.3. Alıcı/Hedef

Kaynaktan gönderilen iletiler belli bir biyolojik ve sosyal süreçlerden sonunda yorumlanmaktadır. Bunun sonucunda sözlü ya da sözsüz tepkide bulunarak, düşünce tutum ve davranışlarını değiştiren kişi, grup ya da topluma alıcı diyoruz. Kaynak tarafından kodlanarak gelen mesajları alıcı kendi duygu, düşünce, algı, tecrübe, anlayış gibi özelliklerine bağlı olarak çözer. Alıcının kendi algı çerçevesinde yorumlayarak mesajlara verdiği tepki mesajın alındığı ya da alınmadığı, alındı ise anlaşılıp anlaşılmadığı ya da ne denli anlaşıldığını açıklığa kavuşturur. İletişim, mesajın alıcısı tarafından anlaşılmasıyla gerçekleşir. Bu nedenle, olumlu bir iletişim süreci için alıcının tutumu, çevresel faktörleri, ortam koşulları, talepleri, beklentileri, gereksinimleri, inançları ve sosyo-ekonomik koşulları gibi etkenler çok önemlidir. Alıcının ilgisinin çekilmesi, mesajın anlaşılabilirliği ile ilişkilidir. Bu nedenle, mesajın hedefine uygun olması kaynak tarafından istenen etkiyi yaratma gücünü artırmasını sağlayacaktır. Aynı zaman da mesajın doğru olarak yorumlanmasında alıcının mesajı almaya istekli olması da önemlidir. Alıcı mesajı almaya isteksizse mesaj istenildiği biçimde algılanamayabilir ve istedik yönde bir sonuç elde edilemeyecektir.

İletişim sürecinde seslenilmek istenen kişi ya da kişilere, toplumsal kesimlere hedef kitle (destination) denmektedir. Kitle iletişiminde gerçek kimlikleri bilinmeyen kişi ve gruplar, hedef kitle olarak adlandırılır. “Hedef kitle belirleme çalışmaları” yapan reklam, kamuoyu ve siyaset alanındaki planlayıcılar için hedef, belirli özellikleri açısından gruplandırılmış, sınıflandırılmış ve adeta gelecek iletileri bekleyen, uyarılmaya hazır alıcılar olarak nitelendirilmiştir (Oskay, 2001).

1.1.1.4. Kanal/Araç

İletişim araçları, iletileri kanal boyunca aktarabilir işaretlere dönüştürebilen fizik ya da teknik araçlardır. Başka türlü tanımlarsak iletişim aracı “... içinde kanallar bulunduran ve kanallar yoluyla iletiyi alan, gönderen, yayan, belirli yapısal özelliklere

sahip ortam ve nesnelerdir.” Ses yüz, vücut, telefon, kitap, resim, televizyon, radyo, gazete, dergi vb. iletişim araçlarıdır (Zıllıoğlu, 2003).

İletişimin gerçekleşebilmesi iletinin gönderilebilmesine ve alınabilmesine bağlıdır. Bu nedenle iletişim gereksinimlerini karşılayacak simge sistemlerinin doğru seçimi ve bunların aktarımında çeşitli kanal ve araçların kullanımı önem arz etmektedir. İletişim süresinde gönderilen ve alınan iletiler birden fazla duyu organımızın yardımıyla gerçekleşebilir. Ayrıca mimik ve jestler, ışık ve ses dalgalarından iletişim araçlarına kadar iletiyi aktaran tüm yollar kanal kapsamında değerlendirilebilir.

Kanal, kaynağa iletmek istediklerini, alıcının özelliklerine göre seçerek iletişimi daha etkin hale getirebilir. Örneğin gözleri görmeyen bir hedef için görsel kanalları, işitmeyen kişiler için işitsel kanalları kullanamayız. Belli bir konuda etkili bir iletişim sağlamak istiyorsak, görsel, işitsel, duyuşal, teknolojik araçlardan hangisinden yararlanmamızın daha uygun olacağını belirlememiz gerekmektedir. Bir kişi ile tanıştığımızda onun elini sıkma biçimimiz, kıyafetimizin rengi, saçımızın şekli, sesimizin tonu, kullandığımız mimikler kendimizi anlatırken iletimizi kodlama biçimimizdir.

Bazı durumlarda mesajların iletiminde birden fazla araç kullanılmaktadır. Örneğin, bir konferans sunumu sırasında konuşmacı, hedef kitlenin özelliklerine göre çeşitli görsel, işitsel ve sunum kanallarını kullanarak konusunu anlatır. Ayrıca, mimiklerini ve ses tonunu kullanarak mesajını daha etkili hale getirir. Konferansta bulunan dinleyicilerin sorularını cevaplandırırken onlarla konuşur ve dinler. Mesajın özelliği, kanal seçiminde de önemlidir ve doğru bir kanal seçimi, mesajın alıcıya ulaşmasında büyük bir etkiye sahiptir.

1.1.1.5. Geribesleme-Dönüt (Feedback)

Geribildirim (Feedback), kaynaktan çıkan, alıcının kodlamış olduğu mesajın çözümlenmesi ve değerlendirilmesinden sonra yeni bir mesaj kodlamasıyla kaynağa geri gönderilmesidir. Bu şekilde, kaynak ve hedef yer değiştirmiş olur. Geri bildirim, iletişimi tek yönlü ve pasif bir süreç olmaktan çıkararak, dinamik bir sürece yani karşılıklı diyaloga dönüşür. Bütün iletişimlerde kaynak kişinin en çok önemseddiği

konu geri bildirimdir. Mesajın alıcıda ne gibi etki yarattığı, alıcının iletişimdeki yeri ancak bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Örneğin bir öğretmen öğrencilerin ders hakkında dönem içi veya dönem sonunda ne kadar faydalandıklarını ölçmek için öğrencilere o dersten sınav yaparak geri bildirim alırlar. Böylece öğrencilerden alınan geri bildirim bundan sonraki süreci daha etkin ve sağlıklı bir düzeye taşıyacaktır. Bu nedenle kaynak hedef kitleden gelen cevapları çok iyi değerlendirebilmesi gerekir. Kişi hedef kitlenin bu yanıtlarına göre kendini yenileyebilir, eksiklerini görebilir. Sınav sonuçlarını değerlendiren öğretmenin, öğrencilerin çoğunluğunun hata yaptığı bir konuyu daha önceki anlatımdan farklı ve görsel materyallerle destekleyerek tekrardan anlatabilir ve istedik yönde bir geri dönüş alabilir.

Geri bildirimler, doğru bir iletişim kurmak için önyargısız, içten, duyarlı, empatik ve samimi bir tavır sergilenmesini gerektirir. Bu özellikler mesajın anlaşılmasına ve iletişimin gelişmesine imkân tanır. Bununla beraber alıcı hem sözlü dilini hem de beden dilini iletişimi destekleyecek şekilde kullanır (Tayfun, 2011). Sözlü geri bildirimde, kişinin ses tonu, konuşma biçimi, dili etkin kullanma şekli geri bildirim açısından önemli bir belirleyicidir. Diğer yandan sözsüz geri bildirimde beden dili, ile ilgili unsurlar ön plandadır. Jest ve mimikler, kurulan göz teması, duruş, gibi hususlar da sözsüz geri bildirim kapsamın da değerlendirilmektedir.

Kişilerarası iletişimde, kaynak ve alıcının aynı fiziksel ortamı paylaşma durumlarında birbirlerini etkileme oranları daha fazladır. Bu şekilde de kaynağın hedef kitleye göndermiş olduğu iletinin yanıtı hedef tarafından kaynağa hemen gönderilir. Yani hedef kitlenin ileti karşısındaki tepkisi görülebilir. Ancak hedef kitle ile kaynak aynı ortamda bulunmadıklarında birbirini etkilemeleri karşılıklı iletişime göre daha az olacaktır.

1.1.1.6. Gürültü

İletişim sürecinin önemli unsurlarından biri de gerçekleştiği ortamdır. Gürültü de ortamı etkileyen en önemli unsurdur. İletişimin akışını etkileyen gürültü, iletişimde bulunan katılımcıların içsel ya da dışsal faktörler nedeniyle engellenmesi ve kaynağın tercihleri dışında gelişen bu faktörlerle mesajın iletilmesini ya da mesajın olumsuz yorumlanmasını neden olmaktadır. Örneğin, konuşmacının dilinin sürçmesi, sesin kısılması, iyi aydınlatılmamış bir odada karşılıklı konuşan iki insanının birbirlerinin

jest ve mimiklerini görememesi, radyodaki parazit, ortamın çok sıcak olması gibi koşullar iletişim sürecinin de sağlıklı biçimde yürütülmesine engel olur.

Başlıca 3 tür gürültü vardır (Mutlu, 1995):

- Fiziksel Gürültü: Sinyal ya da mesajın fiziksel iletimine müdahale eden bu gürültü türüne, yoldan geçen arabanın fren sesleri, havalandırma ya da bilgisayar çalışırken çıkardığı ses, güneş gözlükleri örnek verilebilir.
- Psikolojik Gürültü: Bu psikolojik bir müdahale biçimi olup, göndericiler ile alıcılarda bilginin alım ve işleme süreçlerinde bozulmalara yol açan tarafgirlik ve önyargıları içerir.
- Anlamsal gürültü: Bunlar göndericinin amaçladığı anlamları alıcının kavrayamaması nedeniyle ortaya çıkan müdahale biçimleridir. Anlamsal gürültü en aşırı biçimiyle farklı dilleri konuşan insanlar arasında devreye girer.

1.1.2. İletişimin Tanımı Niteliği ve Kapsam

İletişim, âlemdeki bütün canlıların, hayatının her alanını kuşatan en çok ihtiyaç duyduğu vazgeçilmez bir olgudur. Bireysel ve sos yo kültürel yaşamın kimliğini üzerinde taşıyan bireyin, kendini gerçekleştirme ve kendi varlığını diğer insanlar tarafından kabulünü iletişim sayesinde gerçekleştirmektedir. Dünyanın hızla değiştiği bir çağda, yaşanan toplumsal olayların ve değişimlerin aynası olan iletişimin birçok tanımı yapılmıştır.

İletişimin ne olduğu, nasıl oluştuğu, hangi aşamalardan geçtiği vb. sorular hiç kuşkusuz iletişimciler açısından yanıtlanması en zor sorulardandır. İletişim üzerine yazılan hemen hemen tüm kitaplar bu sorularla başlar, ama hiçbirinde net bir yazı göze çarpmaz (Güngör, 2011). Kökeni Latince "communicare " fiilinden gelen "komünikasyon" (communication) kelimesi, Avrupa dillerinde başkalarıyla birlikte olma, bağlantı kurma, bilgi ya da haberi paylaşma, yayma, çoğunluğa genelleme, herkesin paylaşmasını ve yararlanmasını sağlama, herkese pay verme anlamına gelir. Türkçede ise "iletişim" veya onunla eşanlamlı olarak kullanılan sözcükler, bilgi, haber, kişi veya nesnenin karşılıklı olarak bir yerden başka bir yere taşınması anlamını taşır (Köknel, 1986).

Türkçe’ deki iletişim kelimesi ve onun gibi anlamlı kelimelerin hepsi şeylerin, haberlerin, kişilerin veya nesnelerin bir yerden başka bir yere taşınması anlamına gelen bilgi alışverişi ile ilgilidir (Köknel, 1986). Bir başka ifadeyle, insanların birbirlerine çevrelerindeki nesnelere, olaylar ve olgularla ilgili değişimleri aktardığı, benzer yaşam deneyimleriyle ilişkili, benzer duygulara sahip olan ve bunları ifade eden insanların topluluk ya da toplum yaşamındaki tutum, yargı, düşünce ve duygu bildirimleri sosyal iletişim olarak adlandırılır (Oskay, 2001).

İletişim, insanın biyolojik, psikolojik ve toplumsal varlığını üretebilmesinin ve geliştirebilmesinin zorunlu koşulu olan düşünsel ve ilişkisel faaliyetler bütünü olarak tanımlanmaktadır (Erdoğan, 2001). Bir başka tanımda ise iletişim, insanın varlık sürdürme biçiminin bir ürünü ve insanın varlık sürdürme biçimindeki gelişmelere göre değişimlere uğrayan insana özgü bir olgu olduğu şeklindedir (Oskay, 2001).

İnsanın kendisini araması, bulması için gerekli olan bir varoluş süreci olarak tanımlanan iletişim, bu süreç içinde ‘kim? ne? Nasıl? Nerede? Ne zaman?’ sorularına verilen cevaplardır. Bir başka ifadeyle insan iletişim sayesinde kendisiyle başkaları arasındaki sınırı belirler, kendisini gerçekleştirir, yaratır (Köknel, 1986). Barnlund’un iletişimin bu bağlamında yaptığı tanımı ise; *“İletişim anlam arama çabasıdır; insanın başlattığı kendisini çevresinde yönlendirecek ve değişen gereksinimlerini karşılayacak şekilde uyarıları ayırt etme ve örgütlemeye çalıştığı yaratıcı bir edimdir”* şeklinde olmuştur (Mutlu, 1995).

Sıralanan tanımların ortak noktası, dönemseller koşullara paralel olarak yapılmış tanımsal farklılıklara rağmen insanlar arasında yaşanan aktarım, etkileşim ve paylaşım, iletişimin temel oluşturucu öğeleridir. İnsanlar bilinçli ya da bilinçsiz olarak çevreyi etkilemekte ya da çevreden etkilenmektedir. Bu etkileşim varoluşundan başlayıp, hayat boyu sürmektedir. Kişinin kendini tanıması ve keşfetmesi ile başlayan bu süreç dış dünyayı, dış dünyada yer alan nesnelere olayları ve diğer insanları da tanımayı ve onlara karşı bir anlayış geliştirmeyi de sağlar.

Türk Dil Kurumu sözlüğünde iletişim *“Duygu, düşünce ve bilgilerin akla gelebilecek her türlü yolla başkalarına aktarılması, bildirişim, haberleşme,*

komünikasyon.” ve “Telefon, telgraf, televizyon ve radyo gibi araçlardan yararlanarak yürütülen bilgi alışverişi, bildirişim, haberleşme, komünikasyon” olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu Sözlükleri, t.y.).

İletişim sözcüğünün özünde, yalnız bir ileti alışverişinden çok toplumsal nitelikli bir etkileşimi, değiş tokuşu ve paylaşımı içerdiğini söyleyebiliriz. İletişim kavramı, farklı alanlarda kullanıldığı için, birçok farklı anlam yüklenmektedir. Bir araştırmada, yazılı kaynakların taranması yöntemiyle, 4560 farklı kullanım tespit edilmiş ve sonrasında 15 farklı anlam belirlenmiştir (Zıllıoğlu, 2003):

- İki bireyin birbiriyle etkileşime geçerek birbirlerini anlaması
- Ortak davranışa yönlendiren etkileşim
- Bireyde benlikle ilgili belirsizliğin azaltılması
- Duygu, düşünce, bilgi ve yeteneklerin aktarılması süreci
- Bir kişi ya da bir şeyin başka bir kişi ya bir şeye içinden aktarımla dönüşme süreci
- Yaşayan bir evrenin parçalarının birleştirilmesi, Kişisel paylaşım, aktarma
- İletinin gönderilmesine yönelik tüm araç, yöntem ve teknikler
- Organizmanın belli bir olguya ya da uyarıya cevaben verdiği yanıt ve değişime uyarlanma sonucu ortaya çıkan etkileme/etkilenme
- Kaynaktan çıktıktan sonra karşı tarafı uyaran davranış
- Kaynağın karşı tarafı etkilemeye yönelik davranışı
- Bir konumdan başka bir konuma geçiş süreci
- Güç (iktidar) kaynağı olarak kullanılan mekanizma

Yukarıdaki tanımların her biri iletişimi farklı disiplinler açısından ele almakta ve bu doğrultuda tanımlanmaktadır. İletişim, karşılıklı haber alıp vererek bir etkileşimin gerçekleştirildiği iki yönlü bir süreçtir. Bilgi, duygu ve düşüncesi olan kaynaktan çıkan iletinin, haberin, karşı birime ulaşması onda bir etki oluşturması ve bunun ilk birime geri dönmesi olarak ta ifade edilebilir. İnsanlar çevreyle iletişime girmek, bilgilenmek, ikna etmek, yönetmek, etkilemek, davranış değişikliğine

gidecek yönlendirmelerde bulunmak gibi etkileşimleri iletişim sırasında gerçekleştirmektedir.

İnsan yaşamının hemen tüm zamanlarını kapsayan ve her alanında var olan iletişim, insanın kendisiyle, çevresiyle, grupla ya da toplumla, diğer canlılarla kurduğu tüm yaşantılarında bir süreç olarak işler. Bireylerin hem kendileri hem de diğer kişilerle olduğu gibi toplumlar da birbirleriyle iletişim ve etkileşim halinde oldukları bilinmektedir. Geçmiş ve bugünkü yaşantıları bağlamında değerlendirildiğinde, geçirmiş oldukları değişim, anlayış ve beklentileri, etkileşim içinde bir bütün oluşturmaktadır. Zıllıoğlu bunu *“Bir olayın düzenli olarak ve birbirini izleyen değişmelerle gelişmesi, başka bir olaya dönüşmesi”* olarak açıklamıştır (Zıllıoğlu, 2003).

Tayfun, süreç yaklaşımı açısından iletişimi, dikey (tek yönlü) bir yaklaşımdan ziyade, yatay ilişkiler yoluyla gerçekleşen, karşılıklı etkileşime ve dönüşüme dayalı dinamik bir süreç olarak tanımlamaktadır. İletişim yoluyla iletilen herhangi bir mesaj, alıcı tarafından belirli bir şekilde algılanır ve bunun sonucunda da geri bildirim oluşmasını sağlar. Destekleyici ya da eleştirel içerikli olumlu ya da olumsuz geri bildirimler, mesajı gönderenin, alıcının düşünce, duygu ve eylemlerini nasıl etkilediğini görebilmesi açısından önemlidir (Tayfun, 2011).

Bir kişinin, kendi birikimleri ve sahip olduğu değer yargıları sonucu oluşturduğu mesajı, bazen doğrudan, bazen belirli bir araç ya da kanal aracılığıyla alıcı hedef kişi ya da kitleye iletmesi ile başlayan iletişim süreci; hedef kişi ya da kitlenin mesajı duyarak, okuyarak veya izleyerek anlamlandırması ve kendi bakış açısıyla yorumlaması sonrası, kaynağa geri bildirimde bulunmasıyla tamamlanır. Bu süreç, belirli bir ortamda ve zaman içinde gerçekleşir (Zıllıoğlu, 2003).

İletişim ile ilgili yapılan kavram tanımları ve süreç değerlendirildiğinde; sürekli bir devinim halinde olan insanın iletişim içerisinde olduğu her durum ve ortamda bu süreci yaşamak durumunda kalmaktadır. Sürekli değişen ortam, durum ve şartlar, bireylerin olayları algılamasını etkilerken, süreç kavramının insan iletişiminin şu an da var olan, sürdürülen ve sürekli değişen bir yapısı olduğunu belirtmektedir. Bu sürecin verimliliği de etkileyici iletişimi doğurur.

Etkileyici iletişim hususunda da iki tez ortaya konulmuştur. Bunlardan ilki, etkili iletişimi davranışçı yaklaşım merkezli bir öğrenme teorisi süreci olarak değerlendiren "mesajın öğrenilmesi" tezidir. Bu çerçevede davranışçı yaklaşım, etkileyici iletişimi, öğrenme kuramı merkezinde, tutum öğrenme ya da yeniden öğrenme (tutum değiştirme) süreci olarak değerlendirmiştir. Tutum değişikliği, birkaç aşamadan oluşan sürecin bir parçasıdır: mesaja dikkat etmek, mesajı anlamak ve mesajı kabul etmek. Her aşama bir öncekine bağlıdır. Ancak mesaja odaklanmamız ve onu anlamamız mutlaka onu kabul ettiğimiz anlamına gelmez, çünkü diğer faktörler de mesajın algılanmasını etkiler (Kağıtçıbaşı, 1999). İletişimi “Bir göndericinin (konuşan / yazan) alıcıya (dinleyici / okuyucu) bir şey hakkında sözlü ya da yazılı mesaj göndermesi, iletmesi ve bu mesajın alıcı tarafından çözümlenmesi.” olarak tanımlayan Aysel Uzuntaş, etkili iletişim konusunda Werner Holly'nin “Etkili iletişimde kimin neyi nasıl söylediği çok önemlidir. Konuşmacının (gönderici) konuşma tarzının dışında kiminle konuştuğu da belirleyicidir. Konuşmacı konuşurken karşısındakine (alıcı) göre konuşma biçimini ayarlar, çünkü alıcının (dinleyicinin) kim olduğu, onunla olan ilişkisinin türü, statü farkı, yakınlık derecesi, roller gibi birçok faktöre bağlıdır ve buna göre konuşma biçimi değişiklik göstermektedir.” (Uzuntaş, 2013) açıklaması ile iletişimin temel unsurlarına dikkat çekmektedir.

1.1.3. İletişim Çeşitleri

İnsan, anlam ve anlamlandırma ile ilgilenen bir varlık olarak, yarattığı bu anlamları başkalarıyla günlük ve sosyal hayatta paylaşmak ister. Bu iletilerin paylaşımında iletişimin de devamlılığını sağlayan bazı iletişim türlerini kullanır. İletişimin türlerini kategorize etmede günümüze kadar birçok farklı yöntemler kullanıldığı görülmüştür. Bu kategorizasyon, kişinin amacına, muhatabına ve mevcut olanaklara göre değişiklik gösterebilmektedir.

Araca göre iletişim türleri; sözlü, sözsüz, yazılı, görsel olarak sınıflandırılırken, bağlama göre iletişim türleri; kişi içi, kişiler arası, örgütsel ve kitle iletişim olarak sınıflandırılır. Biz çalışmamızın seyrini de dikkate alarak kişiler arası iletişimin kapsamında da değerlendirebileceğimiz sözlü ve sözsüz iletişimden bahsetmek istiyoruz.

1.1.3.1. Sözlü İletişim

Yeryüzünde yaşayan canlılar arasında sadece insan, kelimeler kullanarak iletişim kurabilir. İnsanlar kültürlerini, göreneklerini, gördüklerini, yaşadıklarını ve düşündüklerini anlatırken temel iletişim aracı olarak sözcükleri kullanmışlardır (Tayfun, 2011). İletişimin en yaygın biçimi olan sözlü iletişim, günlük hayatta birçok amaca uygun olarak sıkça kullanılmaktadır. Günlük ilişkilerimizde olduğu kadar, kişilerin meslek hayatlarında, iş görüşmeleri, konferanslar, komiteler, diploması gibi alanlarda da sözel iletişim yani söz birinci iletişim kaynağı olmaktadır.

Sözlü iletişimden bahsedebilmek için dil ve konuşma kavramlarının doğru bir şekilde anlaşılması gerekmektedir. Yaşamımızın her anında karşımızdaki ile iletişim kurmak için sözcükler aracılığı ile bilgi, duygu ve düşüncelerimizi aktarırız. Dil bilimcilerin yaptıkları araştırmalardan da anlıyoruz ki "...dil kuramının asıl işlevi konuşma/söylev sanatının geliştirilmesidir. Çünkü sözcükler nesnelere doğasını dile getirmek ve onları betimlemek için değil, insanlarda duygular uyandırmak ve onları belli eylemlere itmek için kullanılırdı." (Zıllıoğlu, 2003). Bu nedenle dil, karşıya iletilmek istenen duygu, düşünce ve bilginin nesnelleştirilişi ve tercümanıdır. Bunun yanında mesajı veren kişinin, mesajı doğru bir şekilde aktarmak ve mesajın etkinliğini sağlamak için sözlü iletişimde başarılı olması gerekmektedir. Mesajın doğru iletilmesinde ve doğru algılanabilmesinde seçilen kelimelerin önemi kadar kullanılan ses tonu, telaffuz, üslup gibi konuşmayı etkileyen etmenler de belirleyici rol oynadığını daha önce de ifade etmiştik. Yani mesajda ne söylendiği kadar nasıl söylendiği de önem arz etmektedir.

Sözlü iletişimin tercih edilmesi beraberinde birçok fırsatların ortaya çıkmasına ve bunun bir avantaja dönüşmesine neden olur. Çünkü sözlü iletişim, mesajların iletilirken birden fazla tekniğin kullanılmasına olanak sağlayabilir. Böylelikle bu da iletişimin başarılı olması olanağını artırabilir. Örneğin bir konuşmacı anlatımı sırasında seminer konferans gibi tekniklerden faydalanarak karşıya iletilmek istenen mesajın daha etkin bir şekilde ulaşımını sağlayabilir. Bunun yanında konuşmacı, zengin bir kelime bilgisine sahip olmalı, alıcının anlayacağı kelimeleri seçmeli, ses tonu ve vurgu gibi unsurlarla anlamı kuvvetlendirmesi de gerekmektedir. Kaynak kişinin, konuşmasını daha etkileyici bir duruma getirebilmesi ve dinleyen kişiler

üzerinde güzel bir tesir bırakması için aktarmak istediklerini özümsemeli ve içselleştirmelidir. Ancak bu şekilde mesajın aktarımı sırasında doğru kelimeleri seçer ve gerektiği yerlerde doğru kelime ya da cümlelere vurgular yapabilir.

Sözlü iletişim, tek bir kişiyle gerçekleştirilebileceği gibi, farklı örgütsel zaman ve mekanlarda bir topluluk önünde de gerçekleştirilebilir. Etkili bir konuşma yapmak ve mesajların karşı tarafa istenilen şekilde iletilebilmesi için dinleyicilerin özelliklerinin dikkate alınması önemlidir. Dinleyicilerin kim olduğu, eğitim düzeyleri, yaş durumları, ilgi ve beklentileri gibi temel unsurlar, konuşmanın yönünü belirlemede ve konuşmayı daha kapsayıcı hale getirmede önemli bir rol oynamaktadır.

1.1.3.2. Sözsüz İletişim

İletişimin, özellikle yüz yüze iletişimin en önemli bölümünü oluşturan sözsüz iletişimde kelimelerin yerini şekiller almıştır. Yüz ifadeleri, el kol hareketleri, sesin tonu, dilin kullanılışı gibi unsurla kimi zaman sözlü ifadelerin kifayetsiz kaldığı durumlarda duygu ve düşüncelerin aktarımında en önemli yollardan sayılabilmektedir. Bunun yanında giyim kuşam, seçilen renkler, mekânlar da sözsüz iletişimin kategorisi içerisinde değerlendirilir

Beden dili, dünyanın her yerinde tüm insanlar tarafından kullanılan, değişik kültür ve toplumlarda farklı anlamlar içerebilen en ilkel ve en doğal iletişim aracıdır. Bu nedenle mesajı iletmek isteyen kişi tarafından kullanılan iletişimin, alıcı üzerinde doğru bir etkileşimi olması için beden dilinin mesajı destekleyici şekilde davranması beklenmektedir. Bununla beraber beden dilindeki mesaj, alıcının kültür, kişinin yaşamındaki simgesel kodlar, etnik köken, coğrafya gibi unsurlar gözetilerek seçilmesi gerekmektedir. Bugün bile, sözsüz iletişimin yerelliği belirli yerel ve etnik kültürlerde görülebilmektedir. Örneğin Türkler, "evet" ve "hayır" ifadeleri için başlarını yukarı ve aşağı hareket ettirirken, Avrupalılar aynı iletiyi vermek için başlarını sağa ve sola hareket ettirirler. Bazı kültürlerde ise insanlar burun temasıyla selamlaşırlar. Böylece, birçok sözsüz iletişim kodunun bölgeye ve etnik kültürel gruba göre değiştiği bilinmektedir (Güngör, 2011). Yani bir jet veya mimik, bir duruş birçok anlamda anlaşılabilir. Yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için bu sözsüz iletişim kodlarına dikkat etmek gerekmektedir.

Söz kullanmadan da bazı anlamların iletişimi mümkündür. Örneğin, başımızı sallayarak bir durumu onayladığımızı, kaşların çatılması veya kolların birleştirilmesiyle bir durumdan rahatsızlığımızı dile getirebiliriz. Sözlü iletişim ile sözsüz iletişim arasında hiçbir öncelik sıralaması yapılmadan bu iki kavram birlikte ele alındığında, bazı mesajlar daha iyi iletilir. Örneğin, özgüvenli bir kişi, bakışları ve duruşuyla iş görüşmesinde olumlu bir izlenim bırakabilir. Ancak, istenilen sonuç için olumlu bir izlenim yaratan beden dilinin, anlamlı ve bilgi içeren bir konuşmayla tamamlanması gerekmektedir. Beden dilinin, sözleri doğrulama veya yadsıma, sözleri tamamlama veya yerine koyma gibi işlevleri olduğundan, alıcı açısından sözün anlamının ya da kaynağın amacının belirsiz olduğu durumlarda jestler ve mimikler, sözü tamamlama veya belirleyici bir rol oynayabilmektedir (Zıllıoğlu, 2003). Bu nedenle neyi söylediğimiz nasıl söylediğimiz kadar önemlidir.

1.1.4. İletişimin Temel Amacı ve Önemi

İletişim, fiziksel, biyolojik ve toplumsal varoluşumuzu sürdürmek için en önemli ihtiyaçlardan biridir. Her zaman ve her yerde, insanlar diğer insanlarla etkileşim halindedirler. Bu nedenle, diğerlerini etkileme ve onlardan etkilenme özellikleri nedeniyle, insanlar biyolojik varlıklarından çıkıp toplumsal varlıklar haline gelirler. İletişim, etkileşimin olduğu her yerde vazgeçilmez bir etkidir. İnsanların her çağında iletişim yapabildiği göz önüne alındığında, bebekler ihtiyaçlarını ağlayarak dile getirirken, küçük çocuklar daha çok beden dilleriyle kendilerini ifade ederler ve yetişkinler, sözlü ve sözsüz iletişim yollarıyla kendilerini ifade ederler. Bu nedenle, duygu, düşünce, ihtiyaç ve bilgilerin aktarımında, durum ve şartlara bağlı olarak anlatım şekli değişse de insanların bir şekilde iletişime ihtiyaçları olduğu muhakkaktır.

İletişim amaçları insan hayatında oldukça çeşitlidir. İş, okul, aile, sosyo-kültürel etkinlikler gibi hayatın her alanında koşullar ne olursa olsun insanlar farklı iletişim süreçleri içine girerler. İletişim, insanın toplumsal ve bireysel varlığının farkında olmasını sağlar. Bireysel varlıklarının önemini, toplumda nasıl konumlandığını öğrenmek için, insanlar diğer insanlarla iletişim kurarlar (Zıllıoğlu, 2003). Bu nedenle birey, doğumdan ölüme kadar benliği ve dünya ile ilgili bilincini biçimlendirmesinde diğer insanlarla kurduğu iletişim ve etkileşimle sağlamaktadır.

Berlo'ya göre “amaçlı olarak etkilemek, değiştirmek için iletişim kurarız.” İletişim insanın çevresi ve kendi yaşamı üzerinde etkin ve belirleyici olabilme çabasını yansıtır. Bireyin bu çabasının ardında başkalarından hemen ya da sonraki bir zamanda kendi isteklerine uygun yanıtlar, tepkiler alabilme beklentisi yatar (Zıllıoğlu, 2003). Yani kişinin en önemli amaçlarından biri de başkalarında davranış ve tutum değiştirme isteğidir.

1.1.5. İletişimin Sorunları, Engelleri ve Güçlükleri

Etkin bir iletişim sürecinin işleyişinde iletilerin düzenlenip hedef kitleye gönderilmesi ve alınıp yorumlanması ne kadar önemliyse bunu engelleyen faktörleri anlayabilmekte bir o kadar önemlidir. Çünkü iletişimdeki engeller, anlaşmazlıkları doğurur, bireysel ve toplumsal çatışmalar çıkmasına neden olabilir. Bu çatışmaları ortadan kaldırmanın en etkin yolu yaşanan bu iletişim kopukluğunu ortadan kaldırarak etkin bir iletişim için gerekli uzlaşma ve anlaşma zeminini yaratmak olmalıdır. İletişim ve süreci ile ilgili yaşanabilecek sorunlar, psikolojik, sosyal ve fiziksel engeller genelinde sıralayabiliriz. Bununla beraber iletinin düzenlenmesi veya içeriğinin bozulması gibi etmenleri de etkin ve sağlıklı bir iletişim sürecinin kurulmasını engelleyen faktörler olarak sayabiliriz.

Fiziksel, psikolojik ve anlamsal olmak üzere 3 tür gürültüden daha önce bahsetmiştik. Fiziksel gürültü örnekleri arasında araba frenleri, havalandırma ve bilgisayar sesleri yer alırken, psikolojik gürültü, tarafgirlik ve önyargıların bilgi aktarımını etkilemesi, anlamsal gürültünün ise, iletişimdeki amaçların alınmamasından kaynaklanan ve en yaygın olarak farklı dilleri konuşan insanlar arasında görüldüğünü de ifade etmiştik. Bununla beraber mesajın fazlasıyla sözcüklere boğulması, dinleyenin bilmediği sözcüklerin kullanılması, anlatılanların karıştırılması, hedefin algı hızının hesaba katılmaması gibi etmenler mesajların algılanamaması ve ortaya anlamsal bir gürültünün çıkmasına neden olacaktır. İletişimin amacının iyi tanımlanmamış olması, hedefe ya da ortam koşullarına göre uygun iletişim davranışlarının seçilememiş olması ya da kişilerin iletişime ihtiyaçlarının olduğunun farkında olmaması, iletişimde başarısızlığa neden olabilecek unsurlar olarak sayılabilir. Aynı zamanda alışkanlık haline getirilmiş iletişimsel bazı davranışlarda duruma uygun olup olmadığı denetlenmediği takdirde gerçek etkin bir iletişimden

bahsedilmesi söz konusu olamamaktadır. Örneğin yıllarca aynı dersi anlatan bir öğretmenin alışık olduğu bir düzende dersi anlatmaya devam etmesi ve bunu değişen şartlar ve koşulları göz ardı etmesine yol açması nedeniyle istendik bir sonuç elde edilememesine neden olacağı mutlak bir gerçektir. Bununla beraber mesajın anlaşılabilmesi için anlatımın önemi kadar hedefin bu mesajı almadan önce değerlendirme ve ön yargı içine girmiş olması çatışma ve zıtlıklara neden olmasına ve bundan dolayı olumsuz geribildirim vermesine de neden olacaktır. Bu olumsuz geribildirimlere neden olabilecek bir düşer hususta hedefin kaynağa olan güvensizliğidir. Hedef kaynağa güvenmiyorsa, kaynağın iletmek istediği mesaj doğru dahi olsa bu mesajı almak istemeyebilecektir.

1.2. Dini İletişim

Sosyal bir varlık olarak insan, hayatının her alanında ve insan hayatına anlam katan bütün sosyal ilişkilerinde istendik yönde ilerlemesinde iletişim sürecinden faydalanmaktadır. Aile hayatı, siyasi ilişkiler, eğitim, ticaret gibi bütün ilişkilerini iletişim süreci ile şekillendirmektedir. “İletişime ilişkin bilgi, yetenek ve kabiliyetler, siyasi, ekonomik ve diğer sosyal ilişkilerde olduğu kadar dini alanda da önemli bir yer tutmaktadır. Eğer din büyük ölçüde insan hayatının ayrılmaz bir parçası ise, o takdirde dini iletişim de hem fert hem de toplum açısından son derece önem arz edecektir.” (Köylü, 2003) Bu bakımdan bireysel ve toplumsal hayatın en önemli unsurlarından biri olan dini hayat ve buna bağlı olarak dini ilişkilerde de iletişim, insanın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Hz. Adem’den son peygamber Hz. Muhammed’e kadar pek çok peygamberin toplumlarla ilişkilerine baştan sona dini iletişim süreci olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü her peygamber Allah’tan vahiy yolu ile aldığı mesajı çeşitli iletişim yollarını kullanarak insanlara iletmeye çalışmışlardır. Bu durum bizzat Kur’an’da değişik ayetlerle anlatılmaktadır. “Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin ayetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder...” (Bakara 2/129) “Allah’a kulluk edin, tâğûttan kaçın” diye peygamber gönderdik.” (Nahl 16/36) Bu ayetlerden de anlaşılacağı gibi peygamberlerin en temel vasıflarından olan ilahi mesajları eksiksiz olarak insanlara iletmektir.

İlahi mesajın diğer insanlara iletilmesinde sadece peygamberler değil, peygamberin getirdiğine inanan toplumda bundan sorumludur. Kur'an'da bu sorumluluk "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa eren onlardır." (Al-i İmran 3/104) ayeti ile açıkça ortaya koymaktadır. Muhammed (A.S) vefatından sonra dini iletişim süreci, Kur'an ve Sünnet gibi emanetlere dayalı olarak ve aynı zamanda insanlar arasındaki iletişime sürdürülmüştür. Din hakkında bilgisi olanlar, çeşitli iletişim yöntemlerini kullanarak bu bilgileri insanlara aktarmaya devam etmektedirler. Bunun da ötesinde, dini gelenekler içinde gelişen her türlü oluşum, insanların dinle etkileşim kurmalarına olanak tanıyan çeşitli iletişim ortamları oluşturmaktadır. Camiler, mescitler, kütüphaneler, ilim meclisleri, eğitim kurumları, sosyal ve kültürel etkinlikler gibi oluşumların hepsi aynı zamanda birer iletişim ortamıdır. İnsanların din hakkındaki tutumları bu tür ortamlarda oluşmaktadır. Bu nedenle, dini iletişim kavramı, iki taraf arasındaki mesajlaşmadan daha fazlasını içermekte ve insan psikolojisi, sosyolojisi, kültürü gibi unsurları da dikkate almaktadır (Batar, 2020). İletişim sürecinin işleyişinde iletilerin düzenlenip hedef kitleye gönderilmesi ve alınıp yorumlanmasına varıncaya kadar içerisinden geçtiği birçok psikolojik, sosyal, kültürel vs. süreç bulunmaktadır. Geçmiş deneyimlerimiz de başta olmak üzere saydığımız yukarıdaki etmenlerin doğru analiz edilmesi, mesajı doğru iletmemizi ve muhatabın mesajı daha doğru çözümlemesi açısından önemlidir. Bu nedenle dini iletişim olgusunun çok boyutlu doğasını çözümlememiz açısından iletişim modellerinin kullanılması önem arz etmektedir. İletişim modellerinin kullanımı bu sürecin daha sistemli ve doğru bir şekilde işlenmesini hem insanların birbirlerini hem de dinle daha sağlıklı ilişkiler geliştirmesine fayda sağlayacaktır. Bu yorumlardan da anlaşılacağı gibi aslında iletişimin geneli için yapmış olduğumuz tanımlar dini iletişim kavramını açıklamamızda da genel çerçeveyi oluşturmaktadır. Yani iletişim için geçerli olan kurallar ve etkileyici faktörler dini iletişim için de geçerli olmaktadır. Örneğin; kaynak hedeflediği kişi ya da kişilere iletisini taşıyacağı bilgiyi, duyguyu, belirli bir zaman ve mekânda, sözcükler, harf, rakam, renkler, resimler, mimikler, simgeler seçerek yapar. Daha önce zikrettiğimiz bu yorumu dini iletişim kavramına kanalize ederken dini bir bilgi, dini bir düşünce ya da tutum yani dini sembol ve dini kodlamalar şeklinde ilerlemesi gerekecektir.

1.2.1. Dini İletişimle İlgili Kavramlar

Dini iletişimin mahiyetini tam olarak anlayabilmek için davet, tebliğ, irşat, vaaz veya mev'ize kavramlarından kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

1.2.1.1. Davet

"Davet", Arapça'da "çağırma, çağırma, isim vermek, dua etmek veya ziyafete davet etmek veya teşvik etmek" gibi anlamlara gelir. Ayrıca aynı fiilden türeyen isim olarak da "bayram, dava, sembol" anlamlarında kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de "davet" kelimesi altı ayette geçmekte ve aynı kökün çeşitli türevleri 205 defa geçmektedir. Teknik bir terim olarak "davet" kelimesi özellikle "İslam'a davet ve İslami ilkeleri uygulamaya çağrı" anlamına gelir (Çağırıcı, t.y.).

Kur'an'da davet ile ilgili şu ayetler geçmektedir: "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır! Ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Şüphesiz Rabbin kendi yolundan sapanları en iyi bilendir ve O, hidayete kavuşanları da en iyi bilendir." (Nahl 16/125) "Ey peygamber! Seni tanık, müjdecî, uyarıcı, izniyle Allah'a çağırıcı ve etrafını aydınlatan bir ışık olarak gönderdik." (Ahzap 33/45-46)

Davet, İslam'a ve Allah'a izafesi olarak değerlendirildiğinde, maddi ve manevi dünyevi ve uhrevi her hususta, İslami tutum ve prensiplerin öğretilmesi, geliştirilmesi ve davranışlara dönüşmesi için çabalamaktır. "Nitekim kendi içinizden size ayetlerini okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size kitabı, hikmeti ve bilmediklerinizi öğreten bir elçi gönderdik" (Bakara 2/151) ayeti bağlamında ahlaki ve hikmetli olanın insanlara öğretilirken, kötülüklerden sakındırarak olumsuz durumlardan insanların uzak tutulması amaçlanmıştır. Bu nedenle İslam dinini insanlara güzel bir şekilde açıklamak ve insanların bunu içselleştirmelerini sağlamak dini iletişimin bilinçli bir faaliyeti olduğunun göstergesidir. Hz. Peygamber, insanları davet etmeye çok önem vermiş ve bu hususta Risâlet süresi boyunca davet faaliyetlerini başarılı bir şekilde gerçekleştirmiştir. Kur'an ve sünnetin tatbiki ve öğretilmesi için son derece tutarlı, sistemli, gerçekçi ve olayların gelişimine uygun olarak metotlar seçmiştir. Öncelikle etrafında inançlı bir kadro oluşturmuş ve bu kadronun katkılarıyla gittikçe genişleyen bir Müslüman kitle oluşturulmuş, daha sonra komşu devlet ülkelerinin başkanlarına mektup yazmış, yakın kabilelere muallim ve mürşit göndermiştir. Bu bağlamda Hz.

Peygamber'in davet metodundan elde edilen verileri, olayları ve halleri dikkate alarak ve bunları günümüz şartlarına göre uyarlayabilmek dini iletişim açısından önem arz etmektedir.

1.2.1.2. Tebliğ

Tebliğ kelimesi fiil kökü olarak ele alındığı zaman, ulaşmak, yetişmek, yeterli olmak ve maksada kavuşmak gibi anlamlara gelir (Karaman, 2021). Terim anlamı olarak ta Allah'tan gelen ilahi hükümlerin peygamberler tarafından eksiltmeden, gizlenmeden ya da ekleme yapılmadan olduğu gibi insanlara aktarılmasıdır.

Kimi araştırmacılar tebliğ ve davet kavramlarının aynı anlama geldiğini söylese de Kur'an'daki kullanımları göz önüne alındığında iki kavramın birbirinden farklı anlamlar içerdiği görülecektir. Tebliğ, Hz. Peygamber'in risaletini herkese ulaştırması için kullanılırken davet, özellikle İslam'a mensup olmayanları dine çağırma anlamın da kullanılmaktadır. Bu yönüyle tebliğ genel bir kavram iken davet daha özel bir anlam taşımaktadır (Okumuşlar, t.y.). Tebliğ aynı zamanda peygamberlere özgü özel bir sıfattır. Hz. Peygamber ve diğer tüm peygamberlerin kimseden bir karşılık beklemezsizin hayatlarının sonuna kadar bu görevi yerine getirmeye devam etmişlerdir. Bu Kur'an'da "Ey kavmim! Buna karşı ben sizden herhangi bir mal da istemiyorum. Benim mükâfatım ancak Allah'a aittir." (Hûd 11/29) "Halbuki sen bunun karşılığında onlardan bir ücret de istemiyorsun. Kur'an herkes için ancak bir hatırlatma ve öğüttür." (Yusuf 12/104) şeklinde birçok ayette geçmektedir.

1.2.1.3. İrşat

İrşat kavramı da tebliğ ve davet gibi çok anlamlı bir kelimedir. Doğru ve hak yola iletmek ve rehberlik yapmak anlamındadır. Bu hususta da şu ayeti örnek olarak gösterebiliriz. "Allah'a teslimiyet gösterenler de var. Allah'a teslimiyet gösteren kimseler doğru yolu arayanlar ve ona layık olanlardır." (Cin 72/14) Nakil, akıl ve tesirli sözlerle insanları gafletten uyandırıp hidayet ve doğru yolu göstermektir (Karaman, 2021). İnsanları dini doğruları anlatarak onları ikna etmek ve insanlarda tutum ve davranış değişiklikleri meydana getirmesi amaçlandığı göz önünde bulundurulursa bu hedef özel beceri isteyen bir iş olmaktadır. "(Ey Resulüm!)

Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır! Ve onlarla en güzel şekilde mücadele et...” (Nahl 16/125) Bu ayet bağlamında irşat, anlamlı söz söylemeyi ve bunu yaparken iletişim tekniklerini de kullanarak gerçeğe, hakikate ulaşmayı sağlayan bir yöntemi ifade etmektedir.

1.2.1.4. Vaaz veya Mev'ize:

Sözlüklerde vaaz, öğüt vermek, uyarmak, sakındırmak anlamlarında kullanılmıştır. Terim olarak ifade etmek gerekirse vaaz; Hz. Muhammed (s.a.v.)’den zamanımıza kadar süregelen ve Müslümanları dinî konularda aydınlatmak amacıyla camilerde yapılan konuşmanın veya dinî sohbetin adıdır. Yahut bir kimseye, kalbini yumuşatacak, kendisini iyiliğe sevk edecek surette söz söyleme, dinî öğüt vermektir (Öcal, 2014). İnsanları dini ve dünyevi konularda bilgilendirerek uyarmak, dini bilgiler öğretmek, insanı hakka iyiliğe yöneltmeye gayret amaçlı yapılan bir hitabettir. Kişiyi dünya ve ahiret saadetini elde etmesi için nasihatte bulunmak ve vaaz etmek Peygamberlerin asli görevleridir. Bu görev Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir; “Rabbinin yoluna hikmetle (bilhikmeti) ve güzel öğütle (el mavızetü'l- Haseneti) davet et” (Nahl 16/125) ayette de belirtildiği üzere kişinin hayatına, kalbine tesir edecek etkili sözlerle öğüt verilmesi tavsiye edilmektedir.

Sonuç olarak dini iletişimin mahiyetini anlayabilmek için aile de anne babadan, okuldaki öğretmene, camideki din görevlisinden toplumdaki bütün fertlerin sosyo psikolojik iletişimlerini ilgilendiren bir faaliyettir. Bu iletişimi doğru kavrayabilmek adına yukarıda açıkladığımız kavramlar ve birbiri ile ilişkisini doğru bir şekilde konumlandırmak gerekmektedir. Bunu anlamak iletilmek istenen mesajı, değiştirilmesi amaçlanan dini tutum ve davranışlar noktasında önem arz etmektedir.

1.2.2. Dini İletişimde Bulunma Zorunluluğu

Kişisel dünyamızda ya da sosyal ilişkilerimizde her türlü etkileşimi iletişim sayesinde gerçekleştiririz. Bireysel hatta daha çok sosyal bir olgu olarak din hayatın ihtiyaç ve gerçekliğidir. Çünkü din bireylerin kendi aralarında ya da toplumlarla olan ilişkilerini belirleyen önemli bir unsurdur. Din, toplumsal davranış kuralları konusunda önemli bir belirleyici olması nedeniyle, kurallar ve değer ölçülerini yaşantılarımızda ortaya koyup gerçekleştirdiğimiz ölçüde topluma uyumlanmaya

yardımcı olacaktır. Bu nedenle dini bilgiler ve değerler üzerinden kurulan iletişim dinin insanlar tarafından anlaşılması, benimsenmesi ve yaşanmasını şekillendirmektedir. Bir dinin kabul edilip benimsenmesi için öncelikle bir tebliğ yani duyurma ve bildirme faaliyeti, duyup kabul etmiş kişiler için de bilgilendirme, tutum ve davranış düzenleme şeklinde bir faaliyeti gerekmektedir.

İslam dini için Hz. Muhammed'e peygamberlik vazifesinin verilmesiyle başlayan bu faaliyet ilk devirlerden itibaren öğretme ve öğrenme olayı üzerinden bütün insanlığa ulaştırılmaya çalışılmaktadır. Kişisel ve yerel tecrübelerle başlayan çalışmalar kurumsallaşmış, farklı türlerde ve seviyelerde öğretim kurumları ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında kütüphaneler, ev ve cami ders halkaları, kitapçılar, dükkânlar, saray okulları ve medreseler gibi düzenli eğitim kurumları bulunmaktadır (Cebeci, 2015). Aynı zamanda "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir." (Ali İmran 3/104) ayetinin işaret ettiği gibi dinin kendisi, ortaya koyduğu mesajın insanlar tarafından öğrenilmesi ve öğretilmesini emretmektedir. Bu görev ve sorumluluğun yerine getirilmesi sırasında dini iletişimin doğru anlaşılması ve gereken kurallara riayet edilmesi gerekmektedir. Çünkü dinin öğretilmesi bir yandan sorumluluk gerektirirken, öte yandan oldukça zorlu ve karmaşık bir öğretme sistemi gerektirir. Doğru ve etkili bir şekilde öğretmek için öncelikle öğretilcek konuların doğru bir şekilde öğrenilmesi gerekir. Ayrıca, çağımız insanların ilgi alanlarını, ilişkilerini, zihinsel ve kültürel yapısını, inanç ve duygu dünyasını, öğrenme yaklaşımlarını ve iletişim tarzlarını göz önünde bulunduran gelişmiş yöntemlere ve tekniklere ihtiyaç vardır (Cebeci, 2015). Bu nedenle bu sorumluluğu yerine getirirken zikredilen maddeler iyi anlaşılmalı ve dini iletişim unsurlarının da doğru bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir.

1.2.3. Dini İletişimin Unsurları

İletişimin sözlü, sözsüz, nesnel, duygusal birçok şeklinin olduğu bilinmektedir. Ancak biz konumuzla alakalı olarak sözlü ve yazılı kısımlarını açıklamış ve bunların her birinin kendine has özelliklerinin olduğundan bahsetmiştik. Gerek planlı ve maksatlı gerek amaç gütmeyen sosyal hayat içerisinde kurulsun, iletişimin hayatımızın her aşamasındaki önemi yadsınmaz bir gerçektir. İletişim unsurlarını incelerken

kaynak(ileten), mesaj(ileti), kanal(oluk) ve alıcı unsurlarından bahsetmiştik. Bu unsurları dini iletişim yönünden değerlendirerek açıklamaya çalışacağız.

1.2.3.1. Dini İletişimde Kaynak

Kaynak açısından iletişimin temel amacını mesajın alıcıya etkili bir şekilde iletilmesini ve alıcıda bilişsel, duyusal veya psiko-motor davranış değişikliklerini sağlamak şeklinde tanımlamıştık. Genel olarak iletişim de olduğu gibi dini iletişim içinde en önemli unsurlardan biri kaynaktır. Yukarıda saydığımız temel amaçlar göz önünde bulundurulduğunda dini tutum geliştirmedeki başarı, kaynağın dini iletişim becerisi ile doğrudan ilişkilidir. Bu hususta oldukça geniş kapsamlı bir tarif şöyledir: Dini iletişimde kaynak kişi, dini değerleri hedeflediği kişi ya da kitleye tanıtmak için iletişime geçen ve iletişimi başlatan kişidir. Bu kişiler resmi olarak okullarda, camilerde, Kur'an kurslarında ve diğer yerlerde görevlendirilen öğretmenler ve din görevlileri olabildiği gibi, din konularında fikir beyan eden kişiler de olabilmektedir (Cebeci, 2015). Dini iletişimi başlatma, sürecin devamı ve yönetimini kontrol etme kısmında en önemli unsur olarak alabileceğimiz kaynak, daha önceden belirlediği ve anlaşılabilir düzeye getirdiği anlamlı mesajları, seçmiş olduğu bazı semboller ve araçlar yardımıyla hedef kişiye aktararak istendik davranış değişikliğini meydana getirebilmektedir. Bu bağlamda kaynak olan din görevlisi ve din eğitimcilerinin kendi özellikleri ve iletişim becerileri gibi özelliklerin üzerinde yoğunlaşmak gerekmektedir. Dini iletişim konusunda başarılı sonuçlar elde etmek ve dini iletişimin kendine has özellikleri dikkate alındığında iletişime giren bir kaynağın asgari olarak; güvenilirlik, inanılabilirlik, uzmanlık, saygınlık ve çekicilik gibi özelliklere sahip olması beklenmektedir.

1.2.3.1.1. Kaynağın Güvenilirliği

Bir konuşmayı dinleyen kişi, kaynağın güvenilir olduğunu bilirse, iletişim kurmak istediği amacı yönünde doğru anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Kaynağın güvenilirliği, alıcının kaynağa yüklediği bir özellik olarak kabul edilir. Bu özellik, kişinin dürüstlüğü, samimiyeti, bilgi birikimi, konusundaki uzmanlığı ve yeterliliği gibi unsurlardan oluşur. Konunun uzmanı tarafından yapılan açıklama, sıradan kişilerin iddiasından daha güvenilir olacaktır. Uzmanlık, alıcının kaynağa olan

güvenini artırırken, dürüstlük ve samimiyet gibi unsurlar da mesajın etkinliğini artıran faktörlerdir.

Eksik ya da yanlış bilgiye sahip olan, bir konuyu bir bütünlük içerisinde sunamayan, tutarsız ve dini konulardaki bilgi yetersizliği, etkili bir konuşmacı olmasına rağmen samimi olmayıp dinleyiciyi kandırma amacı güden bir konuşmacı güvenilirliğini kaybeder. Özellikle din ve inanç konularında bilgilerin anlaşılır ve net bir biçimde sunulması ve din hakkında konuşanların şahsi bir çıkar elde etme peşinde olmamaları din eğitimcilerinin ve din görevlilerinin muhatapları üzerinde olumlu bir izlenim bırakmalarında etkili olmaktadır. Bu özellikler doğrultusunda peygamberler hem en güvenilir insanlar hem de din eğitimcileri kişiler için en güzel örneklerdir. “Kardeşleri Nuh onlara: (Allah’ın azabından) korunmaz mısınız?” demişti. “Ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim. Artık Allah’tan korkun ve bana itaat edin. Ben buna karşı sizden bir ücret istemiyorum. Benim ücretim, ancak âlemlerin Rabbine aittir.” (Şuara, 26/106-109) Ayette de belirtildiği gibi güvenilir olmak peygamberliğin şartlarından. Emin sıfatı ile nitelenen Hz. Muhammed (s.a.v.) kendisine inanmış inanmamış her insanın güvenini kazanmış, peygamberliğini kabul etmeyen müşrikler bile O’nun son derece güvenilir biri olduğunu kabul etmişlerdir. Dini değer ve ilkelerin insanlara iletilmesi peygamberlerin şahsında imkânları dâhilinde bütün Müslümanların da sorumluluğundadır.

1.2.3.1.2. Kaynağın İnanırlığı

İnandırıcılığı yüksek kaynaktan gelen bilgiler insanlar tarafından daima ciddiye alınmakta, daha kolay ve çabuk kabul görmekte, onların düşünce, anlayış ve tutum değiştirmelerinde daha etkili olmaktadır. İnandırıcı olmayan kaynak ilgi ve itibar görmemekte, ilettiği mesajlar çok değerli ve anlamlı da olsa dinleyenler üzerinde beklenen etkiyi yapmamaktadır. Bu bakımdan başarılı bir iletişim sağlayabilmek ve güçlü bir etki bırakabilmek için kaynağın güvenilir olduğu kadar inandırıcı da olması gerekmektedir (Cebeci, 2015).

Dini iletişimde mesajların iletimi ve anlaşılması kadar önemli noktalardan biri de mesajı ileten kişinin bu anlatılan konuya uygun davranıp davranmadığıdır. Çünkü hal dili ile sözleri arasında çelişki bulunan hatibin muhataplarına ilettiği mesajları ile etkilemesi güçtür. Bu çelişki dinleyenler tarafından sözlerin doğruluğundan şüphe

duymasına neden olabilmekte ve kaynak bu durumda inandırıcılığını kaybedebilmektedir. Bu nedenle verimli bir iletişim gerçekleştirebilmek için hatibin anlatmak istedikleri ile bütünleşmiş olması hem sözleri ile hem de mesajın iletimindeki diğer göstergelerle tutarlı bir bütün olması gerekmektedir. Genel olarak iletişim için gerekli olan insanların inanma, benimseme, tutum değiştirme olarak nitelendirdiğimiz etkiler bizzat dini iletişim için de geçerlidir. Özellikle dini konularda insanlara hitap eden kişilerin yaşantıları o konu ile uyuşmayacak şekilde ise bu dini bakımdan çok hoş karşılanmaz. Ve bu şekilde olan insanların sözlerine de itibar edilmez. Kur'an da bu konu da "Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutup musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?" (Bakara 2/44) ayetindeki gibi Allah'ın bu emirlerini bilip anlattıkları halde kendileri o mesajın içeriğine uygun şekilde yaşamayan kişileri kınadığı görülmektedir. Bu bağlamda dini mesajların alınması ve hayata geçirilmesi konusunda kaynağın inanılabilirliğini etkileyen en önemli faktör kaynağın uzmanlığıdır.

1.2.3.1.3. Kaynağın Uzmanlığı

Değişen ve gelişen günümüz şartlarında, toplumumuzdaki insanların bilgi ve kültür seviyesi de hızla yükselmektedir. İletişim imkânlarının artması ile beraber dini iletişime muhatap olan farklı kültür ve hayat tarzları arasında ayırım yapabilen, sorgulayan ve araştıran, bilgi seviyesinde sürekli artış yaşanan bir dinleyici kitlesi oluşmaktadır. Okulda öğretmen, yaygın din eğitiminde, müftü, vaiz, imam-hatip gibi din görevlileri bu kitlelere hitaben gerekli bilgiyle onları aydınlatarak tutum ve davranış yönünden gelişmelerine ve dini sorunlarını çözme yolunda bu kişilere rehberlik edecek uzmanlığa sahip olacak şekilde kendilerini geliştirmeleri gerekmektedir.

Dini anlatma çabası içinde olup insanlarla dini iletişime giren kişi, bilgi zenginliğinin yanında bu bilgileri özümsemiş olmalı; kime ne ölçüde ve nasıl anlatacağı hususunda belli teknik birikim ve yeteneklere de sahip olmalıdır. Zira bilgi tek başına değer olmaktan ziyade ona sahip olan insanla birlikte değer kazanır. Bilginin edinilmiş olması kadar onun kullanılması, insanlara aktarılarak işe yarar kılınması da bir uzmanlık işidir (Cebeci, 2015). Bu anlamda hatip, bilgi olarak kendini geliştirmeli ve aktarmak istedikleri konusunda muhatap olduğu kitlenin özelliklerine

göre sembol ve araçlarla sunuş bütünlüğünü beslemeli, ifade becerisini güçlendirmelidir. Bu şekilde alanında uzman ve otorite olduğu kanaati uyanan muhatapların da istedik etkiyi bırakabilecek ve kişide düşünce, anlayış ve tutumun değişmesinde fayda sağlayabilecektir.

1.2.3.1.4. Kaynağın Saygınlık ve Çekiciliği

Dini konularda bilgi veren kişinin, güvenilir, alanında uzman, genel kültür bilgisi ve iletişim becerilerinin yüksek olması, şahsiyet ve karakter güzelliğinin yanında, dinleyenler tarafından sevilen biri olması ikna edicilik bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Sevilen bir konuşmacının sözlerini dinleyenler daha çok benimser ve onun tutum ve davranışlarını kendilerine örnek alma eğiliminde olurlar. Dinleyicinin özelliklerini, ilgilerini ve ihtiyaçlarını iyi bir şekilde analiz edip kendi özellikleriyle samimi bir şekilde yansıtabilen konuşmacı muhataplarının duygu dünyasına hitap edebildiği için iletişim konusunda daha başarılı olabilmektedir. Kişilerin anlayacağı tarzda konuşarak, sıcak, içten, mütevazı, olgun tavır ve hareketlerle, muhataplarıyla ortak noktaları yakalayarak onların güvenini kazanmış olurlar. Kaynak ile alıcı arasındaki bu ortak noktadaki benzerlikler ne kadar çok olursa kaynağın çekiciliği ve karşıyı etkilemesi de aynı oranda artışa neden olmaktadır.

Din iletişimcisinin, yaşadığı çevrede her daim ümit kaynağı, merhametli, yumuşak kalpli ve güler yüzlü olması gerekmektedir. “Sen onlara sırf Allah’ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etraftan dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah’a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.” (Âl-i İmrân 3 /159) ayetinden de anlaşılacağı üzere dini iletişim kaba, ağır ifadeler kullanılması iletişimin başarısızlıkla sonuçlanacağını bu nedenle de hatibin merhametli ve güler yüzlü olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Din iletişimcisinin hem dini iletişim sırasında hem de normal hayatında karşılaşabileceği zorluklar ya da olumsuzluklar sırasında sabırlı ve soğukkanlı olması gerekmektedir. Yaşanabilecek herhangi bir zorluk karşısında kaynağın duygusal odaklı davranıp yanlış algılamalara sebep olabilecek tutum ve davranışlardan uzak durması iletişim açısından önemlidir. Kaynağın, aktarmak istediği mesaja kesin bir şekilde inanması ve bunu iletme sırasında sabır göstermesi iletişim faaliyetini

rahatlıkla sürdürme ve yönlendirme konusunda kişinin başarıya ulaşmasını sağlayacaktır. Sayılan tüm bu özellikler kişilerin şahsiyet, itibar ve saygınlıklarının belirlenmesinde önemli unsurlardır. İletişimin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi ve mesajların daha rahat kabul edilmesi için din iletişimcisinin bu hususlarda dikkat etmesi önem arz etmektedir.

1.2.3.1.5. Kaynağın İletişim Becerileri

İletişim, amacın belirlenmesiyle başlayan, uygun mesajın seçilip düzenlendiği, kodlamasının yapıldığı, iletildiği, geri bildirim alınarak doğrulamanın yapıldığı ve tüm bu adımların düzenli bir uyum içinde gerçekleştirildiği bir süreçtir (Cebeci, 2015). Bu bağlamda din iletişimcilerinin iletişim sürecinin her aşaması için gerekli olan tüm bu unsurları bir bütünlük içerisinde yönetmesi gerekmektedir. Din iletişimcisinin gerek okulda gerek cami de ya da sosyal çevrede verimli bir dini iletişim kurulabilmesi için iletişim sürecinin her bir unsurunu iyi bilmesi, bu konuda kendi geliştirmesi gerekmektedir. Muhataplarına istedik tutum anlayış ve davranışı kazandırması için teknik ayrıntıların öğrenilmesi ve geliştirilmesinin yanında bunların kaynak tarafından da yaşantıya geçirilmesi de önem arz etmektedir.

Dini insanlara anlatma ve öğretme misyonuna sahip kimselerin, bu göreve uygun bir izlenim bırakmaları gerekmektedir. Bu misyonda bulunan kişiler, tutum ve davranışları, tavır ve üslupları, kılık ve kıyafet gibi birçok konuda karşı tarafı etkiler konumda oldukları bilinen bir gerçektir. İnsanlar bu kişilere bakarak zaman zaman din hakkında ya da dinin insanlara yön vermesi konusunda olumlu ya da olumsuz bazı sonuçlar çıkarmaktadırlar.

Gelişen ve değişen şartlar, bilgiye ulaşımın daha hızlı olması gibi faktörler, insanların dünyayı algılama şekli ve karşılaşılan hadiseleri değerlendirmeleri gibi noktalarda da değişikliklere neden olmuştur. Bu bağlamda din görevlisinin muhatap aldığı çevre göz önünde bulundurulduğunda, psikoloji, sosyoloji, felsefe, edebiyat, spor ve daha birçok alanda bilgiye sahip olması gerekmektedir. Bu bilgilerin anlatımı sırasında kaynağın üslubu, tarzı, giyim ve kuşamında ki özverisi muhatapları ile güzel bir ilk izlenim edinmesine neden olacaktır. Bununla beraber dini iletişimin kurulacağı mekânın ve zamanın uygunluğu, iletinin içeriği, iletişime başlama ve bitirme vakitlerinin belirlenip bunun dinleyenlerle paylaşılması ve bu vakitlere riayet edilmesi,

beden dilinin ses tonunun ve iletişim araçlarının hazırlanması, dinleyenlere güven verecek her türlü hususa dikkat edilerek bu sürecin doğru bir şekilde yönetilmesi insanlarda olumlu etkiler bırakılmasını sağlayacaktır.

1.2.3.2. Dini İletişimde Mesaj

Mesaj, konuşmacının amaçlanan iletiyi bir başkasına ulaştırmasıdır. Kaynaktaki bilgi, tutum, davranış ve değerlerden oluşan içeriğin iletişim için gerekli olan süreçlerden geçtikten sonra karşı tarafa iletilmesidir.

Dini iletişimde mesaj "... esas itibariyle Allah'ın vahiy yoluyla ve peygamber aracılığıyla inancımızı, anlayışımızı, tutum ve davranışımızı şekillendirmek üzere bize ilettikleri" olarak ifade edilmiştir (Cebeci, 2015). Bu bağlamda ilahi mesajların yorumlanıp bilgi, düşünce ve duygu ürünlerinin doğru algılanması, bu mesajların doğru ifade edilmesi ve aktarılması gerekmektedir. Bu unsurların doğru algılanması ve yönlendirilmesi dini iletişimi olumlu yönde etkileyerek istendik sonucun elde edilmesini sağlayacaktır. Bu bağlamda mesajların anlamlı ve yararlı düzenlenebilmesi için dikkat edilecek unsurları şu şekilde sıralayabiliriz.

- Bir iletişim etkinliğindeki dini mesaj, dini değerler açısından doğru ve anlamlı olması gerekmektedir. Kur'an'ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti ve bu ikisinin kabul görmüş yorumlarına dayalı doğru bilgi ve düşünceler, muhatabın ihtiyacına ve iletişim sürecinin hedeflenen doğrultusunda belirlenerek kurgulanmalıdır.
- Dini mesajın konunun muhatapları tarafından kolay algılanması ve doğru anlamlandırması için, alıcının bilgi ve kültür seviyesi, kavrama kabiliyeti dikkate alınarak gerekli dil, üslup ve kavramlar uygun şekilde seçilmelidir.
- Dini mesajın, anlamlı ve planlı şekilde düzenlenmesi kadar dinleyeninin ihtiyaç ve beklentilerine uygun olması da bir o kadar önem arz etmektedir.
- Dini iletişim de amaç, inanç, anlayış, tutum ve davranışlarla kişiyi hem dünya hem de ahirette huzur ve mutluluğa ulaştıracak iletiler ile şekillendirmektir.
- Bu nedenle mesajların dini amaçlara uygun olması gerekmektedir.
- Dini mesajın iletilme amacına uygun şekilde ifadelendirilmesi, kaynağın dil becerisi, anlatım tarzı mesajın açık-seçik ve doğru bir şekilde iletilmesi ile doğrudan ilişkilidir.

- Belirlenen dinin mesajlar, yararlı sonuçlar verecek şekilde düzenlenmeli ve sistematik olmalıdır.

Dini iletişim sürecin de mesajların içeriği, zamanı, amacı ve iletim şekli bir bütündür. Bu nedenle başarılı bir iletişim için, konuşmanın nasıl başladığından nasıl devam ettirilmesi gerektiğine ve nasıl bitirileceğine kadar her aşamasında, muhatapların özellikleri dikkate alınarak belli bazı metot ve kaideler hedeflenerek konuşmalar yapılmalıdır (Cebeci, 2015). Bu şekilde sistemli ve düzenli yönetilen iletişim süreci ile hedef kitlede istendik yönde değişimlerin gerçekleşmesi sağlanılabilecektir.

1.2.3.3. Dini İletişimde Kanal

Kanal, mesajın kaynak tarafından alıcıya ulaştırılırken nakledildiği yol, vasıta. Bu vasıta sözler, mimikler, jestler, resimler, grafikler, müzik, gibi araçlardır. Kültürel ortamın farklılıkları neticesinde kullanılan bu araçların da zenginliğinden söz edilebilmektedir. İletişim sürecinde ne kadar fazla kanal kullanılırsa iletişimin başarısının da o kadar arttığı gözlenmektedir. İletişimin şekline ve amacına göre uygun iletişim kanalları istenen iletişimin başarısını da doğrudan etkileyecektir.

Mesajların aktarılmasın da genel iletişim ile dini iletişim arasında bir fark yoktur. Bu iki iletişim için de iletilmek istenen içeriğin ve bu mesajın muhatabının özellikleri, amaçlanan iletişim sürecin de kullanılacak kanalların türünü, şeklini ve niteliğini belirleyecek hususlardır. Dini iletişim de daha çok kavramsal dil (din dili) ve beden dili önem arz etmektedir.

Dini iletişim insanların inanç, iman, ahlak, değerler ve tutumlar gibi konularda bilinçlenmesi ve benimsemesi açısından önemli bir yerdir. İletişimin en önemli unsuru olan dilin etkili bir şekilde kullanımı, kişinin muhatabı olduğu ilahi mesajları algılama, yorumlama ve hayata geçirme kısmında doğru okunması gereken unsurlardandır. Sözel olan bu araçların yanında sözel olmayan beden hareketlerinin de iletişimde etkin rol oynadığı yadsınmaz bir gerçektir. Sözlerin anlatmakta kifayetsiz kaldığı durumlarda, el, kol, oturuş, duruş, tebessüm, jest ve mimiklerin kullanımı gibi fizyolojik tepkiler mesajı daha iyi ifade edebilmektedir. Bununla beraber iletişimde kalıcı olarak iz bırakan en önemli diğer bir hususta iletişime giren kişinin kılık ve

kiyafetidir. Kişiliği ortaya çıkaran bu unsur kişi hakkında bir kanaat oluşturmalarına neden olabilmektedir. Bu nedenle dini iletişimcinin özellikle kişisel bakımına dikkat etmesi, temiz, sade, gösterişten uzak kıyafetlerle kendisine özen göstermesi gerekmektedir.

1.2.3.4. Dini İletişimde Alıcı

Genel anlamda iletişim sürecinin sonucunu belirleyen temel unsur alıcı ya da hedef kitledir. Dini iletişim için de sistemin son halkası olarak mesajın muhatabı ve sürecin kendisine göre değerlendirildiği temel unsur olarak değerlendirilmektedir. Yeni eğitim sistem anlayışına göre kaynağın ne aktaracağından çok alanın neye ihtiyaç duyduğu ve onun ihtiyaç duyduğu bu şeyi onun anlayacağı tarzda nasıl anlatılacağıdır. Hedef olmadan iletişim olmayacağına göre hedef kitlenin ihtiyaç ve özellikleri dikkate alınarak iletişimin yönü belirlenmelidir.

Dini iletişimin amaçları doğrultusunda kişilerde istendik yönde tutum ve davranışların kazandırılması ya da değiştirilmesi muhatabın fiziki, psikolojik, sosyal, kültürel özellikleri, ilgi, istek ve merakı, tecrübeleri, öğrenmedeki bireysel farklılıkları gibi özellikleriyle doğrudan alakalıdır. Bu nedenle kaynağın dinleyiciye vermek istediği mesaja ilgisini çekecek şekilde sunması, merakını harekete geçirmesi, uygun kanalları seçmesi sayesinde etkili iletişim gerçekleştirebildiği görülmektedir. Bu bağlamda dini mesajları aktarıp, kişilerde istendik yönde bir sonuç elde etmeyi amaçlayan her kişinin bu iletişim becerilerine sahip olması beklenmektedir (Cebeci, 2015). Bu nedenle insanların farklı kişilik özelliklerine sahip olmaları göz önünde bulundurularak davranışlara dikkat edilmeli ve muhatabın özelliklerinin iletişimin başarısını da önemli bir yere sahip olduğu da unutulmamalıdır.

1.3. Din Dili

İnsanlar arasında iletişimin sağlandığı en önemli alan dildir. Bireyin hem kendisi hem de yaşantısının sistematik bir ifadesi, hem de çevresi ile olan ilişkisinin yorum süzgecidir. Özellikle din eğitiminde verimliliğin sağlanması için gerekli temel iki unsurlar olan din ve dil bağlamının doğru şekilde analiz edilmesi gerekmektedir. Birçok disiplini ilgilendiren ve felsefe ve din felsefesi alanların da çok geniş boyutlarda çalışmalar yapılan din dili kavramını, tezimizin içeriğine uygun olarak hutbeler ve dini iletişim çerçevesinde gereken hususlara işaret etmekle yetineceğiz.

1.3.1. Din Dilinin Tanım ve Mahiyeti

Dil, toplumun dünya görüşünü ve yaşam tarzını yansıtırken, bireyin bu toplumun bir parçası olma ve kimlik kazanma noktasında önemli bir güce sahiptir. Farklı kültür ve dil karakterlerinde kurulan nesnel çerçevede kendi sahip oldukları toplumun dil ve kültürel değerlerini yansıtacağından diğerleri tarafından farklı algılanabilecektir (Cebeci, 2015). Aynı zaman diliminde de bu farklılık hissedilmektedir. Farklı alanlarda değişik yaşam biçimlerinde dilin farklı kullanımına rastlamak mümkündür. Bu bağlamda her dilin içinde bulunduğu kullanıma göre “özel dil” geliştirerek dildeki bazı kavramlara yeni anlamlar yüklediği ifade edilmiştir. Bu özel dillerden bir tanesi de din dilidir. İnsanların düşünce tavır ve davranışlarını etkileme noktasında din, içinde doğmuş olduğu dil dünyası ile gerçeklik kazanmaktadır (Erkan, 2014).

Dinin hakikatine uygun olarak anlaşılır bir dille sunulan mesajların, muhatabına ulaşması ve kişide amaçlanan davranış ve tutumlar haline getirilmesinde de etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Bu nedenle din eğitimi biliminde ilahi kaynaklı olan mesajların anlaşılması ve toplumda bir karşılık bulabilmesi için din dilinin iyi öğrenilmesi ve din eğitiminde kullanılan kavram ve terimlerin muhatabın anlayacağı bir düzeyde sunulması gerekmektedir (Aybey, 2018). Yani ilahi kaynaklı mesajların aktarılmasında kullanılan dilin de ilahi olan vahiyden beslenmesi gerekmektedir. İbadet sırasında yapılan dualar, tövbeler, hamd ve şükürler, kutsal metinlerdeki kayıtlar ve kıssalar, vaazlar ve uyarılar yanında tecrübe ile ilgili bâtni tasvirler, dini davranış ve ahlak kurallarını dile getiren ifadeler hep din çerçevesinde, dolayısıyla din dili bağlamında söylenmiş ifadelerdir (T. Koç, 2013). Buradan hareketle din dili, dilin sürekli din ile etkileşimi ile dini bir çerçeve içinde sunulması olarak ifade edilebilir.

Bir tanımda da din dili, “...yaşayan imanın dili böyle, müminlerin anlayışlarını yöneten ve hayatlarına yön veren temel bakış açısı ve tutumlarını dile getiren bir dildir. Bu bakımdan din dilini, empirik dünyaya işaret eden veya tanımlar arasında ilgi kuran (analitik) bir dil değil, bizim nihai mukadderatımıza ilişkin kanaatlerimizin dile getirildiği bir dil olarak görmek gerekir.” şeklinde ifade edilmiştir (T. Koç, 2013). Yani bu faaliyet, çeşitli birçok hayat tarzının ve bakış açısının şekillendirdiği kanaat ve

tutumların belli kurallar dâhilinde belli bir dille yansıtılması olarak ifade edilebilir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta din dilini; inanç ve kanaatlerin, kişisel duygulardan sıyrılmış olarak, gerçekliği kabul görmüş sistemli bilgilerin bütünü olarak görülmesidir (Cebeci, 2015).

Dinin anlaşılması ve kişinin tutum ve davranışlarının şekillenmesinde önemli bir rol oynayan yapı, inanan kişinin kültürüne özgü semboller ve kodlamalarla ifade edilen kavramsal sisteme dayanmaktadır. Bu sembol ve kodlamalar, tarihsel süreçte toplumla sürekli etkileşim halinde olduğundan kültürün değişimiyle birlikte anlam kazanmıştır ve dil dünyasında kendini göstermektedir. Bu bağlam da "... din dili, müminlerin dini anlayışlarını yöneten, dini tutum ve kanaatlerini ortaya koyan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla din dili nasıl şekillendiriyor ve sembolleri hangi bağlamlarda kullanıyorsak o yönde ve şekilde inanıyor ve dini tasavvurlar oluşturuyoruz demektir." (Cebeci, 2004). Bu özelliği ile de din bireyi ve etkileşim halinde bulunduğu toplumu yeniden biçimlendirerek her seferinde canlılığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu noktada kavramı özetleyecek olursak; "Din dili, en kısa tanımla, canlı ve dinamik iman dilidir. Bu tanım çerçevesinde denebilir ki din dili müminlerin duygu, düşünce ve yaşam tarzlarına yön veren temel bakış açısını kurucu bir dildir. Bu bakımdan din dilini tecrübe dünyaya atıfta bulunan ve/veya tanımlar arasında bağlantı kuran analitik bir dil olmanın ötesinde nihai ilgilerimize dair kanaatlerimizin ifade edildiği bir dil olarak görmek gerekir." (Öztürk, 2014).

Turan Koç'a göre ise; Diller, kategorik yapısı ve ifade biçimleri açısından farklılık gösterir. Gazete yazıları, şiirler, romanlar ve akademik metinler hepsi farklı bir dil kullanır. Din dili adında özel bir dil yoktur, ancak bir dilin dini olduğunu anlamamıza yardımcı olan özelliklere sahip bir dil vardır. Bu dil, tebliğ etmek istediği konuları bizlere tanıtan, duyuran ve açıklayan dini değerleri içerir. Grameri, sentaksı ve semantiği ile Kur'an-ı Kerim en tipik örnektir ve keremli bir metin niteliği taşır (Dinç, 2014). Müslümanlar açısından din dilini Kur'an dili olarak adlandırmak mümkündür. Zira Kur'an, din dili konusunda üslup ve konu itibarıyla doğrudan veya dolaylı olarak benzer yaklaşımlar sergilemektedir (Çağlayan, 2014). "Onlar hâlâ Kur'an'ı gereği gibi düşünüp anlamaya çalışmazlar mı? Eğer O, Allah'tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı." (Nisa 4/82)

Burada en önemli kısım din dilinin mahiyeti konusunda hayata ve varoluşun anlamlandırılmasına dair yapmış olduğu açıklamadır. Ayet-i Kerime’de “Kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek verdi. Dedi ki: "Çürümüş dağılmış bir haldeyken bu kemikleri kim diriltecek?" diye sana sorarlar, ona de ki “Sen ilk yaratılışına bir bak!” (Yasin 77-79) İnsanı etkileyen bu soru ile Allah bize yaratılışımızı ve varoluşumuzu sorgulamamızı emrediyor. Kur’an tecrübeden hareketle insanın bu konuda düşünmesini, varoluşunun amacını anlamlandırıldığında bu sorunun cevabını da anlayabileceğini söylüyor (T. Koç, 2014). Din dilini burada önemli kılan ise hayata ve varoluşun anlamlandırılmasının da sıkı bir bağının olmasıdır. İmanın belli terimler ve ifadelerle dile getirilerek insanların zihninde bir kanaat ortaya koymasıyla beraber ahlaki bir boyutta da varoluşsal bir kanaat açığa çıkardığı görülmektedir. Bu konunun anlaşılması din ve din dili açısından büyük önem arz etmektedir (T. Koç, 2013).

1.3.2. Din Dilinin Fonksiyonları

Her toplumun kendini ifade etmek için kullandığı kendine has özel bir dil dünyası vardır. Bu dillerden biri din dilidir. Din, içinde bulunduğu kültürel dünyayı yeniden inşa ederken, dil aracılığı ile bazı kavramlara yeni anlamlar yükler. Bu şekilde kişinin, fikir ve davranışlarını etkilemesini amaçlayan din dili kendi kendisi için kullanmış olur (Erkan, 2014). Bu bağlamda din ve dili birbirini tamamlaması yönüyle ele alan Subaşı, dil varlığın eviyken din de bu evin direklerine oturmuş yekpare çatıdır şeklinde yorumlamıştır. Bununla beraber dil, bir milletin geçmiş ve gelecek arasındaki kültürel mirasının sürekliliğini sağlamak ve varlık dünyasının içeriklendirilmesi için geçmişten aktarılan ile geleceğe taşınmak istenen arasında önemli bir işleve sahiptir. Din ise bu aktarımın perspektifini belirleyen değer ve sabiteler ile açıklama ve anlamlandırma sistemi olması bakımından bu bağın bütünleşmesine yardımcı olur (Erkan, 2014). Din dilinin insanlar arasındaki dini iletişim de dinleyici üzerinde iki önemli amacı gerçekleştirmesi gerekmektedir. “Bunların ilki, dini yönden bağlanma ve dini tutuma yönelme bilincini uyandırmak, ikincisi de dini eyleme dair taahhüt ve kararlılığa neden olacak kavrayışı sağlamaktır. Kişinin psikolojisi ve duygu dünyası üzerinde tesir yaratmayı esas alan bu eylem kişinin öğrenme, anlama kavrama, ikna olma ve tutum alma melekelerini esas alır.” (Cebeci, 2015) Çünkü kişinin eyleme geçebilmesi için önce o konuda ikna olmuş, kararlı ve inanç geliştirmiş olması

gerekmektedir. Daha sonrasında da ortam ve şartlara bağılı, kişinin kendi tercih ve iradesini kullanarak tutum geliştirmesi olarak değerlendirilebilmektedir (Cebeci, 2004). Bu iki amacın temelde psikolojik bir varlık olan insana, öğrenme, anlama, kavrama, ikna olma gibi melekeler kazandırarak, verilmek istenen mesajın anlaşılması, kavranması için gerekli olan ifade zenginlikleri ile dinleyiciyi bağlanma düzeyine taşımayı amaçlamaktadır (Cebeci, 2015).

1.3.3. Cami Eğitiminde Din Dili

Cami eğitimi kapsamlı olarak şöyle tanımlanmaktadır; “Toplumun her kesiminden istekli insanlara dinî bilgi veren, bireylere hayatı yorumlama becerisi kazandıran, ortak dinî ve millî değerleri aşılayan, dinin kardeşlik, özveri, hoşgörü gibi meziyetlerini tanıtan, dinî pratiklerin usulüne uygun bir şekilde yerine getirilmesine yardımcı olan bir etkinliktir.” (A. Koç, 2019).

İslam’ın ilk zamanlarından günümüze kadar, camiler Müslümanlar için hem dini hem de siyasi, sosyal ve eğitim hayatının merkezi olan yerler olmuştur. Kadın erkek, genç yaşlı farklı kategoriden tüm Müslümanlar için en etkin ve verimli iletişimin sağlandığı, ümmetin okulu, danışma, aydınlanma yeri olarak benimsenmiştir (Mücahit, 2018). Bununla beraber siyasi sosyal ve hukuki konular zamanla bu görevi yerine getirecek eş değer kurumlar meydana gelince cami dışına çıkmış ibadet ve eğitim görevi ise kesintisiz olarak devam etmiştir. Bu bakımdan camiler, inanç, ibadet, ahlak ve gibi dini temel konuların öğretildiği din eğitimi mekânları olmuştur. Toplumun ortak olan bu değeri, insanların dini ve ahlaki ihtiyaçlarının karşılanması sürecinde verilecek eğitimin kapsamı ve yöntemi hitap edilen kitlenin özellikleri, ihtiyaç ve beklentileri doğrultusunda belirlenmesi de önem arz etmektedir (Keyifli, 2012).

Cami içi din eğitiminin de çocuk ve yetişkinlere yönelik Kur’an eğitimi ve dini eğitimler, hutbe ve vaazlar önemli eğitim ve iletişim vasıtalarıdır. İletişim ve teknoloji alanında gelişen ve değişen, toplumun sosyo-kültürel ve teknolojik şartları bireyin bundan etkilenmesini de beraberinde getirmektedir. Bu değişen şartlara kişilerin ilgi, istek ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak cami eğitimi kapsamında da canlı tutulabilmesi önem arz etmektedir (H. Yılmaz, 2007).

Değişen bu şartlarla beraber dil de bu değişime ayak uydurur. Dini anlama, tutum ve davranışlarını belirlemesi ve şekillendirmesinde önemli bir yapı olan din dilinde yaşanan bu değişim, bazı kavramlara yeni anlamlar yükleyerek kendini yeniden üretmeyi amaçlar. Din algısındaki bu değişimi anlayabilmekte dildeki çözümlenmeler ile mümkün olmaktadır (Erkan, 2014). Bu noktada önemle üzerinde durulması gereken nokta dinin sabitlerinin değişmediği, dinin değişkenleri noktasında farklı düşünme ve farklı yorumların yapılabileceği bir din dilinin kullanımınıdır. Yani dinin nazil olduğu temel dinamiklerin korunarak, söylemin zaman ve şartlara göre muhataplara yeterli üslup ve seviye ile dolduracak şekilde sunulmasıdır (Karaoğlan, 2020).

Cami cemaatine yönelik yapılan hutbelerde, muhatap kitlenin özellikleri, seçilen konular, dil ve üslup gibi faktörler önem arz etmektedir. Bununla beraber muhatap kitlenin yaş, bilgi, kültür ve beklentileri de birbirinden çok farklı olabilmektedir. Bu farklılıklardan dolayı da herkesi tatmin edebilecek bir metnin ortaya çıkması zor olabilmektedir. Ancak bunlara rağmen herkesin anlayabileceği, bilgilendirici, duygu yüklü metinler ortaya çıkartmak için çalışılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM: BULGULAR VE YORUM

2.1. Dini İletişim ve Din Dili Açısından Cuma Hutbeleri

2.1.1. Dini İletişim Açısından Hutbeler

Toplumsal bir varlık olarak insan ilk çağlardan itibaren kurduğu tüm ilişkilerini iletişim ile başarmıştır. Yaşamın dokusunu oluşturan insan ilişkilerinde kişiler, bilgilerini, duygu ve düşüncelerini, inançlarını hem yaşadıkları çağdaki insanlara hem de ötesine iletişimle aktarmışlardır. Hayatımızın en önemli zorunluluğu olan bu kavram gerek bireysel gerek toplumsal yaşamın vazgeçilmez bir aracı olduğu kadar dini yaşamda da önemli bir yer tutmaktadır. Dini konularda da hutbeler insanları aydınlatma konusunda ayrı bir öneme sahiptir.

Hutbe dini bir ibadet ve dini bilgilerin insanlara iletilmesinde en önemli unsurlardan biri olmuştur. Dini iletişim faaliyeti olarak hutbeler belli bir mekân ve zamanda yetkili kişiler tarafından cemaate mesajın aktarılması şeklinde gerçekleşmektedir. Geniş bir hedef kitleye hitap etme özelliğinden dolayı, dini iletişimin sağlıklı bir şekilde yapılması gerekmektedir. Mesajın hazırlanması, doğru bir şekilde iletilmesi, muhatabın mesajı doğru çözümlemesi açısından önemlidir. Çünkü mesajın anlaşılmasıyla kişide tutum ve davranışlar konusunda istendik yönde değişiklik sağlaması hedeflenmektedir. Bu da dini iletişim sürecinin amacına uygun tamamlanması açısından, iletişimi meydana getiren unsurların doğru şekilde kullanılması ve iletişimi engelleyecek faktörlerden de uzak durulması ile mümkün olacaktır. Bu bağlamda bu bölümde dini iletişimin en önemli unsuru olan hutbeleri sınırlamış olduğumuz yıllar olan 2018-2022 hutbeler perspektiflerden bakarak bazı değerlendirmeler yapmayı amaçlamaktayız. Özellikle bu yılları seçmiş olmamızın bazı nedenleri bulunmaktadır. Ülkemizi ve tüm dünyayı etkisi altına alan koronavirüs salgınında bireysel, toplumsal, ekonomik, maddi ve manevi hayatın birçok alanında olağanüstü değişiklikler meydana gelmişti. Bu değişikliklerin etkilediği alanlardan biri de dini yaşamdı. Müslümanların toplu olarak ibadet mekanları olan Camilerin önlemler doğrultusunda Cuma ve vakit namazlarına kapatılmış ilerleyen süreçte bazı tedbirler doğrultusunda da tekrar kısmı olarak ibadete açılmıştı. Yaşanan bu değişikliklerden Cuma hutbelerinin ne derece etkilendiği, pandemi öncesi, pandemi

süreci hatta pandemi sonrası şeklinde karşılaştırmalı bir değerlendirme yapabilmek düşüncesi ile çalışmamızın bu yıllar arasında yapılması amaçlanmıştır.

2.1.1.1. Hutbedeki Mesajların Dini İletişim Açısından Değerlendirilmesi

Dini iletişim sürecinde amaç mesajın kaynak tarafından alıcıya dini bilgi, duygu, düşünce, tutum ve davranışlar kazandırmasıdır. Mesajın içeriği ve sınırları iyi belirlenmiş, iletişimin amacına uygun, alıcının anlayabileceği düzende hazırlanmış olması gerekmektedir (Cebeci, 2015). Bununla birlikte beden dili, sözcükler, sesler, jest ve mimikler bu mesajın hem iletene hem de mesajın tam kendisi konumunda olabilmektedir. Buradan hareketle dini iletişim faaliyeti olarak hutbelerin geniş ve heterojen bir kitleye hitap etmesi sebebiyle mesajların da saydığımız bu özellikleri taşıyor olması önem arz etmektedir.

Hutbelerdeki temel amaç, kişinin din konusunda aldığı her türlü bilginin onda oluşturduğu dindarlık düzeyi üzerindeki pozitif etkisidir. Bu konumu nedeniyle hutbelerin hazırlanması kısmında göz önünde bulundurulması gereken asıl unsurlar, mesajların kişilerin duygu, düşünce ve davranış yönüne hitap etmesi, bununla birlikte mesajın herkesin kolaylıkla anlayabileceği açık, net ve doğru ifadelerden oluşmasıdır (Onay, 2004).

Ayrıca insanların mesajlara farklı yönelme stilleri de göz önünde bulundurulduğunda mesajların zengin bir malzeme ile desteklenmesi ve tedrici bir usul ile sunulması gerekmektedir. Bu ifadeler doğrultusunda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan Cuma hutbelerini 2018, 2019, 2020, 2021, 2022 yıllarındaki mesajlar perspektifinden değerlendirmeye çalışacağız. Çalışmamızda

260 Cuma hutbesi incelenmiş olup her hutbe tezimizin son kısmında tablo olarak verilen şekilde alıntı için numaralandırılmıştır.

2.1.1.1.1. Mesaj İçeriğinin Dini İletişim Açısından Değerlendirilmesi

Dini iletişimde hedef kitle bilgi, duygu, düşünce, tecrübe, yaş, eğitim düzeyi, kültür, meslek, ilgi, beklenti, ekonomik statü gibi farklı biyo-psiko-sosyal özelliklerdeki bireylerden oluşmaktadır (Kocaman, 2013). Gerek dini içerikli mesajların aktarımı gerekse olayları dini bir bakış açısı ile sunmak kolay olmadığı kadar büyük bir doğrultusunda hutbe içeriklerinde dikkat edilmesi gereken bazı

hususlar bulunmaktadır. Bunlar, mesajların muhatapların kolay ve doğru anlamalarına elverişli ve ihtiyaçlarına uygun olacak şekilde düzenlenmesi, mesajların açık net ve doğru ifadelerden oluşması, mesajın sistemli ve olabildiğince zengin malzeme ile sunulması şeklinde sıralanabilir (Cebeci, 2015). “İslam’ın İki Kaynağı: Kur’an ve Sünnet” H5 başlıklı hutbe yukarıda saydığımız özellikler doğrultusunda verebileceğimiz örnek bir hutbedir. Hutbe, Kur’an’da bulunan belli başlı bazı emirlerden bahsederken bunların Hz. Peygamber’in örnekliliği ile hayatla buluşmasını ve onun sünnetleri ile nasıl anlaşılır ve yaşanılır hale geldiğinden bahsetmiştir. Kur’an’ın mesajlarını ve Hz. Peygamberin sünnetlerini doğru anlayıp yaşamanın önemini zikrettikten hemen sonra, bu iki kaynaktan uzaklaşmanın sonucu olarak, ümmetin gücünü kaybetmesine ve cehalet bataklığına saplanmasına neden olduğu mesajını vermiştir. Bu sıkıntılardan kurtulmanın tek yolunun da dinin doğru şekilde anlaşılması ve yaşanması için bu iki kaynağa sınımsız sarılmak gerektiği şeklinde yol göstermiştir.

“Çalışmak, Hayatımıza Bereket Getirir” H35 başlıklı hutbeyle insan için yalnızca çalışmasının karşılığı olduğu hatırlatılıp, Allah’ın verdiği akli bedeni kullanarak O’nun razı olacağı işlerde çalışmak helal yoldan rızkının peşine düşmek mesajları verilmektedir. Bunun zıttı olan toplumun ahlaki değerlerini hiçe sayarak güven ve huzuru bozan her türlü haksız kazanç yollarından da uzak durulması gerektiğini ayetler ve hadislerle dayandırarak açıklamada bulunur. Son olarak rızkı için çabalarırken kişinin kulluk şuurundan da uzaklaşmaması gerektiği hatırlatılır.

Bu iki hutbede olayların açık ve net ifadeler içeriyor olması mesajların kolay ve doğru bir şekilde anlaşılması imkânını sunmaktadır. Bununla beraber mesaj içerikleri H5’te işlenen neden sonuç ve yöntem şeklinde verilebildiği gibi kimi zaman da H35’te olduğu gibi zıtlıkların kullanılması şeklinde de verilebilmektedir. Hutbelerde genel olarak tercih edilen usullerden biri de verilmek istenen mesajın kavram açıklamalarının yapılmasıdır. Mesajların daha iyi anlaşılabilir olması, kavrama yüklediğimiz anlamlarla ilintili olabilmektedir. Bu anlamada iletişimin doğru bir şekilde gerçekleşebilmesi için kimi zaman kavram açıklamaları zorunlu bile olabilmektedir. Tek taraflı bir iletişim faaliyeti olan hutbelerde mesajın aktarımı sırasında cemaatin zihninde herhangi bir kavram eksikliğine neden olması, iletişimin

sekteye uğramasına neden olabilmektedir. Bu konuda örnek olarak zikredebileceğimiz “Kur’an ve Sünnet Bir Bütündür” H64 başlıklı hutbede Kur’an-ı Kerim’in İslam dinindeki yerinden, Müslümanların hayatlarındaki değerinden ve içerdiği bazı konulardan bahsedilmektedir. Aynı şekilde sünneti kavram olarak açıkladıktan sonra “Kur’an, bize imanı ve yalnızca Allah’a kul olmayı emretmiş; sünnet, imanın hakikatlerini öğretmiştir. Kur’an, bize imanımızın gereği olan ibadetleri emretmiş; sünnet, bu ibadetleri nasıl yapacağımızı göstermiştir. Kur’an, bize güzel ahlâkı emretmiş; sünnet ise erdemli bir hayata model olmuştur.” satırlarıyla bu iki kavramı da bir bağlamda birleştirerek mesajını vermiştir.

“Meşru Olmayan Kazanç: Faiz” H22 başlıklı hutbe Allah’ın sayısız nimetlerini kullarının istifadesine sunduğunu ve kulların bu nimetlerden istifade edebilecekleri mesajları ile başlamaktadır. Devamında bu istifade sırasında dünya huzurunu kaçıracak, ahirette de azaba sürükleyecek birtakım kazanç yollarının da haram kılındığını hatırlatıp faiz konusu üzerine vurgu yapılmıştır. Faizin ne olduğu açıklandıktan sonra faizin sebep olduğu durumlar sıralanmış ve faizle uğraşanların sonunun ne olacağı “Faiz yiyenler, kabirlerinden şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar...” ayeti ile açıklamıştır. Hutbe her türlü haksız kazançtan ve faiz içeren tüm ticari uygulamalardan uzak durulması gerektiği mesajları ile sona ermektedir. “Faizin Toplumsal Zararları” H86 hutbede yine faizle ilgili H22’de bahsedilen hususlara dikkat çekilmiş faizin haram kılınmasının bireysel ve toplumsal hikmetlerine değinilmiştir. Faizin insanın malını eksiltirken zekât ve sadaka verenin malının bereketleneceği ifade edilmiştir. Günümüzde faizli işlemlerin ticaretin doğal bir parçası gibi değerlendirdiğini, ama aslında Kur’an’da “Faiz yiyenler, kabirlerinden şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların ‘Alışveriş de faiz gibidir’ demelerinden dolayıdır...” şeklinde zikredildiğini bu yüzden bu konuda hassas davranılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Bu iki hutbede de faiz ticari hayatla birlikte anılmıştır. Ancak faiz ticaret yapamaya gerek kalmadan günümüz insanın hayatının her alanında var olan bir gerçek haline gelmiştir. Hutbelerdeki İslam iktisadı üzerine yapılan bir araştırmada da belirtildiği gibi kredi kartlarıyla bilinçsiz tüketimler sonucu insanlar zamanında ödeyemedikleri kredi kartı borçlarını faiziyle ödemek zorunda kalmaktadırlar. Bununla birlikte, kişiler bankadan aldıkları kredilerden,

geciken her türlü fatura işleminde gecikme payı altında sunulan ödemelere kadar faizle kolaylıkla karşı karşıya gelmektedir. Allah'ın kendisine karşı açılmış bir savaş olarak nitelendirdiği faizin ülkede bu kadar yaygın olmasına rağmen Diyanet İşleri Başkanlığının hutbelerinde bu hususa hiç yer vermemesi son derece düşündürücüdür (Er, 2019).

Hutbenin muhteva kazanması, cemaatin ilgi ve ihtiyaçlarına yönelik hutbe konu ve mesajların seçimiyle yakından ilgilidir. (Cebeci, 2015) bunu psikodinamik iletişim modelinde mesajın ikna edici olma niteliğinin, daha çok alıcı bireyin iç psikolojik yapısı ve onu besleyen ihtiyaç ve beklentileri ile ilgili olduğunu vurgularken mesajın sadece doğru ve anlamlı şekilde düzenlenmesinin yeterli olmadığını aynı zamanda alıcının ihtiyaç ve beklentilerine de uygun olması gerektiği şeklinde yorumlamaktadır. Sürekli bir değişim ve dönüşüme maruz kaldığımız şu hayatta olaylardan etkilenme şeklimize göre ihtiyaç ve beklentilerimizle beraber verdiğimiz tepkilerde de değişimin olması tabii bir durumdur. Bu değişimlerden yakın zamanda en çok etkilendiğimiz olay ise korona virüs salgını olmuştur.

31 Aralık 2019'da Çin'in Wuhan şehrinde başlayıp kısa sürede tüm dünyaya yayılan Covid-19 (Corona Virüs) salgını hayatlarımızda da bazı değişimlerin olmasına neden olmuştu. Ülkemizde henüz Covid-19 vakası görülmeye başlamadan önce "Allah Temizdir, Temizliği Sever" H114 başlıklı 6 Mart 2020 Cuma hutbesinde temizlik ana teması altında koronavirüse atıf yapıldığını görmekteyiz.

Hutbe genel olarak sağlık ve temizliğin önemine vurgu yapmaktadır. Salgın hastalıklar hala günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Dünya genelindeki virüsler insanların hayatını tehlikeye atmaktadır. Şu ana kadar ülkemizde herhangi bir vaka görülmemiş olması sevindirici bir durumdur. Ancak, kendimizi ve sevdiklerimizi korumak için birtakım önlemler almak da önemlidir. Temizlik kurallarına daha sıkı bir şekilde uymalıyız. Bu bağlamda, ellerimizi sık sık yıkamalı, özellikle kirli ellerle göz, burun ve ağız dokunmamalıyız. Ayrıca, sıvı tüketimine daha fazla özen göstererek bedenimizin sağlığını korumalıyız. Sağlık ve temizlik kurallarına uyum, hayatımızda kendimizi ve başkalarını korumak için büyük önem taşımaktadır.

Ülkemizde henüz bir vakaya rastlanmamışken gerek seçilen konu başlığı gerek işlenen konunun niteliği, salgına karşı alınması gereken tedbirler konusunda bir uyarı niteliği taşımaktadır. Bununla beraber hutbenin başında Peygamber Efendimizin ilk vahiy ile yaşamış olduğu korku ve sıkıntıyı eşi Hz. Hatice'ye anlatması ve eşinin Efendimizi teskin etmesi şeklinde başlamaktadır.

Peygamber Efendimize Hira mağarasında ilk defa vahiy gelmişti. Yüklenmiş olduğu vazifenin ağırlığıyla evine dönmüş, can yoldaşı Hz. Hatice'ye “Beni örtün, beni örtün!” demişti. Hz. Hatice annemiz Resûl-i Ekrem'in üzerini örtmüş, onu teskin etmeye çalışmış ve güven veren sözler söylemişti. Bir süre sonra Cenâb-ı Hak şu ayetleri indirdi: “Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar! Sadece Rabbinin büyüklüğünü dile getir. Elbiseni tertemiz tut ve her türlü pislikten uzak dur.

Ayette, salgınla birlikte kaygı ve panik düzeyi oldukça artmış, kendini bir belirsizliğin içinde bulan insanlara güven verici ve sakinleştirici bir tavrı hatırlatırcasına bir başlangıç yapıldığı görülmektedir. Devamında bu virüsten hangi şekilde korunulabileceği hatırlatılarak hem bireysel hem toplumsal sorumluluk kısmına da vurgu yapılmıştır. Bu ayette elbisenin temiz tutulması ile maddi temizliğin önemine vurgu yapılırken, her türlü pislikten uzak durulmasıyla da manevi temizliğin altı çizilmiştir. Maddi ve manevi temizlik birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak kabul edilmiştir.

Pandemi öncesinde 19.10.2018 “Maddi ve Manevi Arınma: Temizlik” H42 başlıklı hutbede, temizliğin hem sağlıklı bir hayatın kaynağı hem de müminleri kötülüklerden alıkoyan ibadetlerin bir ön şartı olarak ifade edildiği görülmektedir. Yukarıda paylaşmış olduğumuz hutbenin başında zikredilen “... Elbiseni temiz tut ve her türlü pislikten uzak dur.” (Müddessir, 74/5.) ayeti burada da zikredilerek müminlerin temizlik konusundaki hassasiyetinin önemine ve temizliğin imanının delili olduğuna vurgu yapılmıştır. Hemen iki hafta sonrasında ise 2.11.2018 “Temiz Gıda Temiz Nesil” H44 başlıklı hutbe de Müslümanlara maddi ve manevi tahribatın gıdanın bozulmasıyla, helal ve harama olan duyarsızlığın insanları toplumsal bir yozlaşmaya götüreceği ve insanın fitratının bozulmasına neden olacağı ifade edilmiştir.

Muhterem Müslümanlar! Allah Resûlü (s.a.s), bir gün ashabına ve onların şahsında bütün insanlığa şöyle seslendi: “Ey insanlar! Allah Teâlâ temizdir, ancak temiz olanı kabul eder. Allah, Peygamberlerine emrettiği şeyleri müminlere de emretti.” Peygamber Efendimiz bu sözlerinin ardından şu âyeti okudu: “Ey Peygamberler! Temiz olan şeylerden yiyin, güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim.”

Hutbe devamında Allah’ın kulları için yarattığı nimetlerden örnekler vererek açıklamalarda bulunmuştur. Allah, insan yaşamına uygun, lezzetli yiyeceklerle ve güzel doğayla dolu, geniş bir evren ve dünya yaratmıştır. Tatlı ve latif sular, ekin yetişen araziler, çeşit çeşit yiyecekler, güneş, yağmuru lütfetmiştir. Bu ayrıntılı ve betimleyici üslubun Kur’an’da cennet ve cehennem anlatıldığı ayetlere benziyor oluşu da dikkat çekicidir. İnsanlara pek çok değerli kaynak vermiş ve onlardan bunları kullanırken seçici olmalarını istemiştir. Ancak insanlar çoğu zaman dünyayı iyileştirmek yerine yozlaşmaya, kendilerine ve dünyaya zarar vermeye neden oluyorlar şeklinde eleştirel bir ifade kullanıldığı görülmüştür.

Hutbede maddi ve manevi temizlik, bununla birlikte yenilen yiyeceklerin insanın hayatındaki tesirine dikkat çekilmiş ve bunun getirdiği sorumluluklar da hatırlatılmıştır. Ayrıca 2019 yılında bu konunun hiçbir hutbede yer almadığı belirlenmiştir. Hutbelerin gerek konu seçimlerine gerek konuların işleme şekillerine bakıldığında mesajların cemaatte bir etki oluşturmak istendiği anlaşılmaktadır. Bu da toplumun içinde bulunduğu bu gibi sıkıntılar karşısında dini iletişim vasıtası olan hutbenin konunun ve işleme şeklinin dini bir perspektiften sunulması sonucunu kendiliğinden ortaya çıkarmış olacaktır. “Allah Temizdir, Temizliği Sever” H114 başlıklı hutbe de mevcut durumda öncelik olanın hastalığa yakalanmama çabası olduğu, sonrasındaki haftalarda ise uzun bir süre hutbelerde sürecin yönetilmesi ile ilgili mesajların verildiği görülmüştür. “Tedbir Mümin’den Takdir Allah’tandır” H115 başlıklı hutbe de alınan önlemler doğrultusunda mesajlar verilmekte, hastalığın şifasının verileceğine dair insanları ümitlendirecek bir telkin ile başlamaktadır. “Muhterem Müslümanlar! En hafifinden en ağırına kadar hastalık dünya imtihanlarından biridir. Tarih boyunca pek çok hastalık Allah’ın yardımı ve insanların gayretli araştırmaları ile tedavi edilmiştir. Bugün dünyanın dört bir köşesine yayılan

Koronavirüs 'ün de inşallah şifası bulunacaktır. Nitekim Resûl-i Ekrem'in buyurduğu gibi "Allah, indirdiği her hastalığın muhakkak şifasını da vermiştir." Bizlere düşen ise hastalığa yakalanmamak için tedbiri elden bırakmamaktır"

Hutbede genel olarak mesajın hiyerarşik tedrici bir usulle kaleme alındığı görülmüştür. Bireyin uyması gereken kurallar kendisinden başlayarak çevresine ve topluma doğru aşamalı, açık ve net bir şekilde ifade edilmiştir. Hutbenin başında "En hafifinden en ağırına ve insanların gayretli araştırmaları ile tedavi edilmiştir." H115 Tarihinde her döneminde insanlar birtakım sıkıntı, korku, kıtlık, kuraklık, hastalık gibi çeşitli imtihan vasıtalarıyla denendiklerine dikkat çekilmektedir. İnsan kulluğunun gereği olarak hayatı boyunca çeşitli imtihanlarla sınamaya tabi tutulmaktadır. Hutbe de hastalığın imtihan vesilesi olduğunu söyledikten sonra ona şifa verenin de Allah olduğunu; "Allah, indirdiği her hastalığın muhakkak şifasını da vermiştir." (Buhârî, Tıbb, 1.) hadisiyle hatırlatmıştır.

2.1.1.1.1. Hutbelerde Ayet Hadis Kullanımı

Hutbe metinlerini, sıradan bir yazıdan ayıran en önemli ve etik unsur kaynak gösterimidir. Bu da metni daha bilimsel hale getirerek, konu zenginliğini ve bakış açısını ortaya çıkararak ona değer katmaktadır (Akkaya, 2021). Hutbelerin şekilsel özellikleri incelendiğinde, hutbelerin hemen başında konu ile ilgili bir ayet yer alır ve hutbelerde en az bir ayet ve hadis bulunur. Hutbelerde yer alan ayet ve hadislerin referans olarak gösterildiği dipnotlarda sadece ayet ve hadislerin adı geçmektedir, diğer kaynaklara dipnotlarda yer verilmemiştir (U. Kaya, 2021).

İnsanlar, Allah tarafından iletilen mesajların alıcısıdır. İnsanların, alınan mesajları algılama, değerlendirme ve davranış geliştirme gibi özellikleri vardır (Keyifli, 2013). Hutbelerin konusu ve amacına bağlı olarak hutbelerde ayet kullanımı zorunludur. Resul-i Ekrem'in hutbe yöntemi, inananlara örnek olacak yaşam tarzı, ahlakı, tutum ve davranışları içermektedir. Hutbelerin ana amacı, dini ve ahlaki konularda cemaati aydınlatmaktır. Bu nedenle, hutbelerde ayetlere sıklıkla yer verilmelidir. Bu sayede insanlar Kur'an bilgisine, kültürüne ve şuuruna vakıf olabilirler (Durmuş, 2009). İmam Şafii ve Hanbeli mezheplerine göre en az bir ayet okumak Cuma hutbesinin rükûlarından sayılmaktadır (Türkiye Diyanet Vakfı, 2006). İslam dininin konusu ve amacına uygun şekilde hutbelerdeki ayetlerin kullanılması son

derece önemlidir. Toplumunu sadece hutbeler aracılığıyla din hakkında bilgi sahibi olanlar göz önünde bulundurulduğunda, bu konunun önemi daha iyi anlaşılacaktır (Deniz, 2021).

Hutbelerde en az bir ayet hem Arapça hem de tercümesiyle sunulur. Hutbe kısa olması nedeniyle bazen ayetin manası sadece tercümesinde verilirken, bazen de ayet alıntılanıp yorumlanır. Çoğunlukla Kur'an'ın farklı surelerinden bir veya birkaç ayet konuya göre seçilir, bazen de bir ayetin sadece bir kısmı kullanılır. Bazen de hutbe için bir bölümün tamamı seçilebilir. Ayrıca hutbenin sonunda bazen ayetler dua şeklinde okunur. Hutbelerde okunan ayetlerin büyük bir kısmına dipnot eklenir, böylece Kur'an'dan kontrol ederek karşılaştırma yapma imkânı sunulur (Deniz, 2021).

Hutbelerin bazılarında sadece bir ayet yer alırken, (H93, H101, H112, H115), bazılarında bir ayetten fazlası okunmuştur. Ayrıca, bazı ayetler birden fazla hutbede tekrar etmiştir. (H22, H86)

Tablo 1.0: Hutbelerde geçen ayet, hadis sayıları ve bir hutbede kullanılan ayet, hadis sayılarının ortalaması.

Yıllar	Ayet Sayısı	Ayet Ortalaması	Hadis Sayısı	Hadis Ortalaması
2018	128	2,37	164	3,03
2019	131	2,42	153	2,83
2020	125	2,31	109	2,01
2021	80	1,45	115	2,09
2022	106	1,96	131	2,42

2018 ve 2019 yıllarındaki hutbe analizine göre, ortalama olarak her hutbede zikredilen ayet ve hadis sayıları arasında belirgin bir farklılık gözlemlenmektedir. 2018 yılında ortalama 3,37 ayet ve 3,03 hadis kullanılırken, 2019 yılında bu sayılar sırasıyla 2,42 ayet ve 2,83 hadise düşmüştür. Bu durum, 2019 yılında genellikle 2 ayet ve 2 hadisin giriş kısmının dışında zikredildiğini göstermektedir. Özellikle "Peygamberimizin Tarifiyle Hayırlı Müslüman" başlıklı hutbede 1 ayet ve 12 hadisin referans olarak kullanılması, Sevgili Peygamberimizin Müslümanın niteliklerini anlatan hutbede ortalamanın üzerine çıkılarak önemli bir vurgu yapıldığını göstermektedir. Bu durum, Müslümanların özelliklerine vurgu yapmak ve anlamlandırmak adına oldukça anlamlı ve etkileyici bir tercihtir.

2020 yılına baktığımızda hutbelerde kullanılan ayet sayılarında çok olmasa da hadis sayılarında belirgin bir düşüş olduğu göze çarpmaktadır. 54 hutbede toplam 125 ayet meali ve 109 hadis meali yer almıştır. Ortalama olarak her hutbede 2,31 ayet ve 2,01 hadis zikredilmiştir. Bu yılın en çok referans gösterilen hutbesi, 13 referans ile “Kur'an'la Yaşamak” H123 başlıklı hutbe olmuştur ki bu hutbede 12 ayet ve 1 hadis yer almıştır. Kur'an hutbe içerisinde Müminler için rahmet kaynağı ve inananları aydınlatan bir nur olarak tanımlanmıştır. Yüce Rabbimizin kullarına en büyük ikramı olan Kur'an, sözlerin en güzeli olarak da nitelendirilmiştir. Kur'an'dan referanslarla bu konuya dikkat çekilmek istenmiştir.

2021 yılında yapılan 54 hutbenin incelenmesi sonucunda, toplamda 80 defa ayet meallerine ve 115 defa hadis meallerine yer verildiği belirlenmiştir. Dolayısıyla, ortalama olarak her hutbede 1,45 ayet ve 2,09 hadis zikredildiği ortaya çıkmıştır. Araştırma kapsamında 5 yıllık süre boyunca en az ayet kullanımının 2021 yılında gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bu durumun pandemi döneminde alınan tedbirler nedeniyle hutbe metinlerinin kısalmasından kaynaklandığı açıktır. Diğer yandan, incelenen hutbeler arasında hiç ayet ya da hadis kullanılmayan hutbenin bulunmadığı, 11 hutbede ise sadece 1 ayet ve 1 hadisin yer aldığı belirlenmiştir. 2022 yılına geçildiğinde, ayet ve hadis kullanımının arttığı görülmüştür. Bu yılda yapılan 54 hutbede toplamda 106 defa ayet meallerine ve 131 defa hadis meallerine yer verilmiştir. Dolayısıyla, ortalama olarak her hutbede 1,96 ayet ve 2,42 hadis zikredilmiştir. Bu veriler, hutbelerdeki ayet ve hadis kullanımının artış eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Kur'an'ın hutbede konu edilmesi, insanların doğru bilgiyle buluşacağı ve Kur'an emirlerinin hayata geçirilmesine katkıda bulunacağından dolayı önem arz etmektedir. Ancak ayetlerin doğru kullanımı da önemlidir. Ayetlerin uygun şekilde kullanılması, anlamının doğru verilmesi ve bağlamından koparılmaması gerekmektedir. Hutbe başında okunan ayetin hutbe süresince hiç yer verilmemesinin de problem olduğu ifade edilmektedir (Durmuş, 2009).

(Deniz, 2021) tarafından yapılan araştırmaya göre, DİB tarafından hazırlanan hutbelerin kalitesinin arttığı gözlemlenmiştir. Bu artışın, hutbelerin eleştirilere daha duyarlı hale gelmesi sayesinde gerçekleştiği belirtilmektedir. Kur'an'ın içeriğine ve

kültürüne uygun bir perspektif oluşturmak amacıyla, hutbelerde kullanılan ayetlerin doğru bir şekilde sunulması gerekmektedir. Ayetlerin bütünlüğü ve bağlamı dikkate alınarak verilmesi, hutbelerin etkisini artırabilir. Bununla birlikte, bazı eleştirmenler hutbelerde ayetlerin yeterince kullanılmadığını, gereksiz yere yer verildiğini ve konu seçiminde dikkatsizlik yapıldığını belirtmektedirler.

Kur'an'ın anlaşılmasına yardımcı olması bakımından hadislerde hutbelerde en çok başvurulan kaynaklardandır. (İncedal, 2022) yaptığı araştırmasında hutbelerde kullanılan hadislerin, bazı durumlarda hadis metnine bağlı kalınarak verildiğini bazılarında ise hadise yorum katıldığı tespitinde bulunmuştur. Ancak, hadisin metnine bağlı kalınmadan verilmesi, yanlış öğrenme gibi olumsuz durumları ortaya çıkarabileceğinden, (İncedal, 2022) hadisin aslına bağlı kalınması gerektiğini vurgulamıştır.

Yapılan bir diğer araştırma sonucunda (Asar, 2020) bugünün hutbelerinde, hutbelerin başlıklarında kullanılan hadislerin bağlamından koparılarak yanlış anlaşılmasının önemli bir problem teşkil ettiği ifade etmiştir. Hadislerin günümüz ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yorumlanması gerekliliği, hutbe metinlerinde kullanılması düşünüldüğünde önem arz etmektedir. Ancak, serlevha hadisinin hutbe konusuyla uyumlu olmaması durumu da ayrı bir sorun olarak ele alınmaktadır. Bu durumu daha iyi ifade etmek için, hadislerin çağımızın değişen koşullarına ve insan ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yorumlanması gerekliliği vurgulanabilir. Ayrıca, hutbe metinlerinde yer alan hadislerin, konuyla uyumlu ve anlaşılır bir şekilde seçilmesi ve sunulması da önem taşımaktadır. Bu sayede, dinleyicilerin hadislerden maksimum fayda sağlaması ve günlük hayatlarına uygulayabilecekleri öğretiler çıkarmaları desteklenmiş olacaktır. Serlevha hadisinin yorumlanması sırasında geçmişte yapılan yorumlardan ve hadisin bağlamından faydalanılmaması sorunun büyümesine sebep olmaktadır. Hutbelerde hadis kullanımında sıhhat ve konuyla ilişki bakımından dikkatli olunması gerektiği vurgulanmıştır. Araştırmada örnek olarak gösterilen hadis “Bizi aldatan bizden değildir.” hadisidir. Çalışmamıza örnek yıllar arasında hutbelerde 3 defa bu hadis kullanılmıştır. Ticaret hayatı konulu H9 ve H193 hutbelerinde ve H80 de din istismarcılarına işaret edilerek bu hadise yer verilmiştir. Araştırmacının yorumuna göre bu hadisteki bağlamın hutbedeki konularla olan ilişki, “serlevha

rivayeti, hutbe metnindeki yorumlamalar sırasında rivayetin bağlamının dikkate alınmaması ve güncel bir terör olayı açıklamak amacıyla kullanılması nedeniyle, rivayet bağlamından koparılmıştır” şeklinde ifade etmiştir. Çözüm olarak da “hutbenin serlevhası yerine, konu başlığı ve altındaki rivayetler göz önüne alındığında, Müslim'in Şahîh'inde bir önceki bölümde yer alan "Bize silah doğrultan bizden değildir" rivayeti konulabilirdi” önerisinde bulunmuştur.

2.1.1.1.1.2. Hutbelerde Edebi İçerik Kullanımı

İnsanların ilgileri ve mesaja yönelim kabiliyetlerinin farklı olması, mesajın zengin malzemelerle sunulmasını da gerekli kılmaktadır. Öğrenme stillerinin farkında olan bir öğretmen ders içerisinde uygulayacağı yöntem ve teknikleri kolay bir şekilde seçebilmekte, bunları öğretim materyalleriyle destekleyerek öğrencilerinin ilgileri doğrultusunda bir öğretim yapabilmektedir. Yine aynı şekilde mesajın mahiyetinin iyi anlaşılabilmesi için Kur'an'ı Kerim'in bazen hikayeler ve kıssalar bazen de teşbihler ve mecazlar kullandığı görülmektedir. Bu bağlamda hutbelerde de mesajın mahiyetine göre benzetme, özlü söz, şiir, hikâye, jestler, mimikler vb. unsurlar kullanılmalıdır. Bu saydığımız unsurlar içerisinde en çok örnek olay ve benzetmelerin kullanıldığı, özlü söz ve şiirlere ise çok az yer verildiği görülmektedir.

Çalışmamızın kapsadığı, 2018 yılında 17 hutbede, 2019 yılında 11 hutbede, 2020 yılında 3 hutbede, 2021 yılında 12 hutbede, 2022 yılında ise 5 hutbede toplamda 47 hutbede kıssa kullanıldığı tespit edilmiştir. Pandemi döneminde gerek temsili olarak kılınan Cuma namazı hutbelerinde, gerekse kontrollü sosyalleşme dönemindeki hutbelerde kıssa kullanımına çok az yer verilmiştir.

Konuyu açıklamak, kanıtlamak ve dinleyenin anlamasını kolaylaştırmak için kullanılan kıssalar, soyut kavramları gerçek yaşam olaylarıyla ilişkilendirerek daha anlaşılır hale gelmesine böylece iletişimin de daha etkili olmasına yardımcı olmaktadır. İncanın ifade edilmesinde, ahlakın korunmasında, ilgili kuralların konulmasında ve ibadetlerin pekiştirilmesinde kıssaların önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Dini önermelerle ifade edilemeyecek kadar karmaşık ve derin gerçeklikleri anlatırken kıssaların aracı olarak kullanılması mesajın daha etkili şekilde verilmesine yardımcı olacaktır (Mücahit, 2018). (Okumuşlar, 2006) ise hikayelerin insan psikososyal gelişimine uygun şekilde yazılması veya seçilmesi gerektiğini

vurgulayarak yaşa uygun konu seçiminin temel psikoloji ve pedagoji verileriyle belirlenmesi gerektiğini belirtmiştir.

Genel olarak ibadet, ahiret, ahlak ve sosyal hayat temalı hutbelerde kıssaların kullanıldığı görülmüştür. “Kurban: Tevhidin Sembolü, İslam'ın Şiarı” (H184) başlıklı hutbede kurban ibadetinin ne olduğu ve insana kazandırmış olduğu şuurdan bahsedilmektedir. Bu ibadeti Hz. Peygamber'in örnekliliği ile nasıl olduğunu ise hutbe başında verilen kıssa ile anlamaktayız.

Medine'de bir bayram sabahıydı. Mümin gönüller bayram heyecanı ve coşkusuyla dopdoluydu. Mescid-i Nebevî'nin yanı başındaki namazgâhta genç-yaşlı, kadın-erkek, çoluk-çocuk hep birlikte bayram namazı eda edildi. Peygamberimiz (s.a.s)'in irâd ettiği hutbenin ardından sıra kurbanları kesmeye gelmişti. Resûl-i Ekrem Efendimiz, âdeti olduğu üzere iki kurban hazırlamıştı. Kendisine getirilen kurbanlık koçları şefkatle kibleye doğru yatırdı ve şu mealdeki âyet-i kerimeleri okudu: “Ben, O'nun birliğine inanarak, yönümü gökleri ve yeri yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim. “Şüphesiz namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm âlemlerin Rabbi Allah içindir. O'nun ortağı yoktur.”² Daha sonra Allah Resûlü (s.a.s), şöylece dua etti ve Allah'ın adını anarak kurbanlarını kesti: “Allah'ım! Bu kurbanlar senin nimetindir. Muhammed ve ümmeti tarafından senin rızan için sunulmuştur...” “Allah'ım! Benim, ailemin ve ümmetimin kurbanlarını kabul eyle!” (H184).

Hutbenin bu kısmında kurban ibadetinin nasıl olması gerektiğini Hz. Peygamber'in örnekliliğiyle açıklandığını görmekteyiz. Dini iletişim aracı olarak hutbelerin insanları dini konularda bilgilendirmede bulunurken bu şekilde modellemeler yapması mesajın kavranmasını kolaylaştırdığı görülmektedir. Yani teori olan bir bilginin yaşanmış bir şekilde yansıtılmasıyla bunun pratiğe dönmesi yani hayatta bir karşılık bulmasına vesile olacaktır. Hutbede bir konuda yapılması gerekenleri sıralamak yerine kullanılan kıssalarla bu ihtiyacı karşılamak daha iyi bir etki oluşmasını sağlayacaktır.

Çalışmamıza konu olan yıllar içerisinde “Sonsuz Hayat Ahiret” (H196), “Ahiret Daha Hayırlı ve Sürekli” (H207), “Ahiret Günü ve Hesap Verme Bilinci”

(H234) başlıklarıyla ahiret temalı üç hutbede de kıssa kullanıldığı tespit edilmiştir. Kıssalarda ölüm ve ahiret için hazırlık yapılması ortak mesajlarına odaklanılmış, kıssaların seçiminde başlıktan daha çok hutbenin içeriğinin hedef alındığı düşünülmüştür. Bununla beraber cami ve cemaat temalı üç hutbede, aile temalı dört hutbede, ahlak temalı beş hutbede, ibadet temalı 5 hutbede ve toplumsal temalı hutbelerde kıssa kullanıldığı görülmüştür. Kıssaların her yaş grubundan ve eğitim seviyesinden insanlara hitap edebilme özelliği düşünüldüğünde hutbelerde kıssalara daha çok yer verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Kıssaların yanı sıra, hutbelerde insanlara hitap etme gücü büyük olan ünlü şairlerin eserlerinden alıntılar, mesajın iletilmesinde etkili bir yol olarak kullanılmaktadır. Bu alıntılar, dinleyicilerde derin duygular uyandırarak, konuşmanın anlamını güçlendirmekte ve dinleyicilerin kalplerine dokunmaktadır. Bu şekilde, insanların ruhlarında derin izler bırakarak, iletilmek istenen mesajın daha etkili bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır.

“Hakkın Yanında Batılın Karşısında Yer Alabilmek” H2 başlıklı hutbe Hz. Peygamber’in hicret etmek zorunda kaldığı Mekke’yi yaklaşık 10 yıl sonra fethetmesinden ve tavaf ettikten sonra Kabe’ni içine girip “*Hak geldi, batıl yok oldu. Zaten batıl yok olmaya mahkumdur.*” ayetini okuyarak Kâbe’yi ve çevresini putlardan temizlemesinden bahsederek başlamaktadır. İnsanlık tarihinin hak-batıl mücadelesinin Hz. Adem’in oğulları Habil ve Kabil ile başladığını ifade ettikten sonra hutbenin devamında hak-batılın ne olduğu konusundan uzunca bahsetmektedir. Devamında hak batıl ehlinin neler yaptığını anlattıktan sonra şartlar ne olursa olsun hakkın yanında, batılın karşısında yer almaya vurgu yapmaktadır. İstiklâl Şairimizin hak sevdalısı bir gönlü tarif eden şu dizeleri ne kadar da anlamlıdır:

Kanayan bir yara gördüm mü yanar tâ ciğerim,

Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim!

Adam, aldırma da geç git, diyemem aldırırım.

Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırırım!

Hutbe de aynı zamanda cennet ve cehennem, nimet ve azap gibi kavramların aşamalı bir şekilde anlatımına şahit oluyoruz. Bu iki kavramın açıklanmasında birlikte kullanılan zıt ifadelerin anlaşılması noktasında bir sıkıntı ve odak kayması

yaşanmaması için hatibin konuya hakimiyeti ve ses tonu gibi unsurları da beraberinde kullanması önem arz etmektedir. Aksi halde bu gibi bilgi yoğunluğuna sahip içerikler insanlar için bilgi yığınınına dönüşebilmektedir.

“Birlik ve Beraberlik Ruhu” H4 başlıklı hutbe ile yine “Bizim temel şiarımız, her daim zalimin karşısında, mazlumun yanında yer almaktır. Hakkı ve haklıyı savunmaktır.” ifadesi ile hak kavramının tekrar hatırlatıldığını görmekteyiz. Hutbe 20 Ocak 2018’de Türk Silahlı Kuvvetlerinin Özgür Suriye Ordusu grupları ile birlikte sınır güvenliğini sağlamak amacıyla Afrin’de başlatmış oldu ‘Zeytin Dalı’ harekâtına dikkat çekmektedir.

Yüce Allah’ın, Kur’an-ı Kerim’de “Hep birlikte Allah’ın ipine (Kur’an’a) sınımsız sarılın. Parçalanıp bölünmeyin. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz, birbirinize düşmandınız da O, kalplerinizi birleştirmişti. O’nun nimeti sayesinde kardeş olmuştunuz. Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de O, sizi oradan kurtarmıştı. Allah size ayetlerini böyle apaçık bildiriyor ki doğru yola eresiniz” buyruğuna yer verilmiştir. İfadenin devamında peygamberimizin: “Cennete giren hiçbir kimse, yeryüzündeki her şey kendisinin olsa bile dünyaya geri dönmeyi arzu etmez. Ancak şehit, cennete gördüğü aşırı itibar ve ikram sebebiyle tekrar dünyaya dönmeyi ve on defa şehit olmayı ister.” sözleri hatırlatılarak bu yolda feda edilen canın kutsallığına vurgu yapılmaktadır.

Hutbe devamında kardeşi kardeşe kırdırmak isteyenlerin, fitne, terör ve ihanet silahıyla üzerimize geldiği ve İslam coğrafyasının dört bir köşesinde açılan ateş çukurlarının içine ülkemiz de çekilmeye çalışılarak türlü hile ve desiselerle, plan ve tuzaklarla varlık ve bekamız, istiklal ve istikbalimiz hedef alındığı, birliğimizin dirliğimizin tehdit edilerek aslında İslam ümmetinin umutlarının tüketilmek istendiğine dikkat çekmekte toplumumuzun birlik ve beraberliğe olan ihtiyacına vurgu yapılmaktadır.

Hutbe İstiklal Şairimizin,

Değil mi cephemizin sinesinde iman bir;

Sevinme bir, acı bir, gaye aynı, vicdan bir;

Değil mi ortada bir sine çarpıyor, yılmaz,

Cihan yıkılsa emin ol bu cephe sarsılmaz!

Mısralarında ifade ettiği azmimizi, muhabbetimizi, birlik ve beraberliğimizi zedeleyecek her türlü söylem ve eylemden uzak durulması gerektiğine dikkat çekmektedir.

“Hak Uğrunda Mücadelemiz, Birlik ve Beraberlik Ruhumuz” H113 başlıklı hutbede İdlib’te saldırıya uğrayan Mehmetçiğimizin, daima mazlumun yanında zalimin karşısında olduğu hatırlatılmıştır. Birlik beraberlik ve kardeşlik şuuru içinde hareket ettikçe karşı konulamayacak hiçbir hain saldırı, elde edilemeyecek zafer yoktur satırlarıyla birlik ve beraberlik mesajları verilmek istenmiştir. Hutbe devamında şu satırlardaki niyazlarla ve dualarla bitmektedir.

Şu kopan fırtına Türk ordusudur yâ Rabbi.

Senin uğrunda ölen ordu, budur yâ Rabbi.

Tâ ki yükselsin ezanlarla müeyyed nâmın,

Galip et, çünkü bu son ordusudur İslâm’ın

Hutbelerde alıntı yapılan bu satırlar bize tarihte birçok çaba ve gayretin yanında Çanakkale Zaferinin kazanılmasında millet ve orduya motivasyon veren Akif’in cepheye ve millete seslenmesini hatırlatmıştır. Bu bağlamda hutbeler, hayatımızın ibadet, ahlak, sosyo-ekonomik, kültürel birçok alanındaki rolünün yanında birleştirici, sakinleştirici, ümit verici ve motive edici bir ruha sahip olduğunu göstermektedir. Bu hutbelerden de anlıyoruz ki hutbedeki mesajların ve içeriklerin seçiminde ilgi, ihtiyaç ve beklentinin yanında yaşanan güncel olaylar konu ve içeriklerinin belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir.

“Miraç Kandili: Kulun Allah'a Yakın Olma Çabası” H15 başlıklı hutbede ise Süleyman Çelebi, Mevlidinde namazın müminin miracı olduğunu dile getirdiği şu satırlar alıntılanmıştır.

Sen ki mirâc eyleyip ettin niyâz,

Ümmetin mirâcını kıldım namaz

Hutbelerde bu şekilde alıntıların yalnızca altı olduğu tespit edilmiştir. Alıntılanan bu dizelerin kimlere ait olduğu hakkında cümle içinde yer verilse de kaynakçaya atıf yapılmadığı görülmüştür. Yahya Kemal Bayatlı'ya ait olan dizenin paylaşıldığı H113 numaralı hutbede ise hem metin içerisinde hem de kaynakçada bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu bağlamda hutbelerde bu tarz atıflar çok az kullanılırken güncel herhangi bir referansın da kullanılmadığı görülmüştür. Günümüze en yakın referans olarak burada da örneğini verdiğimiz İstiklal Marşı Şairi Mehmet Akif Ersoy'un yaklaşık bir asır öncesine ait şiirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bununla beraber çalışma yıllarımız arasında yalnızca H239 numaralı hutbede Makalat yazarı Hacı Bektaş Velî'nin öğüdüne atıf yapılmıştır. “İnsani ilişkilerde toprak gibi mütevazı olmak, herkese aynı gözle bakmak, kimseyi ayıplamamaktır. Dünyanın aldatıcılığına kanmamak, daima Hakkın hoşnutluğunu aramaktır. Haksızlık ve zulüm karşısında dimdik durmak, gerektiğinde Allah yolunda şehadete koşmaktır.” Hutbelerin güncel kaynaklardan yoksun oluşu nedeniyle verilen mesajlarda yapılması ve yapılmaması gerekenler doğrudan verilmek yerine genellemelere ağırlık verilerek sorumluluk çıkarma noktasını da muhataplara bıraktığını görmekteyiz (Onay, 2004). Hutbelerde dini kaynakların yanında güncel, psikolojik, sosyolojik, fizik, kimya, biyoloji vb. alanlardan kullanılacak referansların hutbeyi zenginleştireceği ve çekici hale getireceği muhakkaktır (Akkaya, 2021). Bu konuda yapılmış bir çalışmada yapılan bir eleştiriye göre; “Gelişmişlik seviyesi gün geçtikçe yükselen ülkemizde, bilgi kültür ve düşünce alanlarında hızlı bir gelişme trendini kaydetmesine rağmen, genellikle dini irşat ve davet özellikle de hitabet hala 30-40 sene öncesi yılların seviyesinde direnmekte ve o seviyeyi koruma hususunda da hiç taviz vermemektedir. Türkiye'nin genelinde çoğu hutbeler, mana ve mesaj yönünden verimli oldukları elbette söylenemez.” (Çiçek,2013). Bununla beraber hutbelerin içerik ve üslup açısından da değerlendiren yazar ülkemizdeki Müslüman kitlenin yeteri kadar aydınlatılmadığına da vurgu yapmaktadır. Bu konuda özellikle yüksek potansiyele sahip Z kuşağı mensuplarının güncellenmeden hazırlanan metinlerden etkilenmesinin güç olduğu görüşünü belirtmiştir (Akkaya, 2021). Z kuşağı mensupları teknolojiye bağımlılık ve bu konudaki yetenekli oluşları, sosyal medya, bireysellik ve anlam arayışı gibi olgular etrafında şekillenmektedir. Jean M. Twenge Z Kuşağını bütün boyutlarıyla incelediği kitabında Amerika'daki gençlerin dine bağlılıkları hakkında “Gençler arasında dinden

bütünüyle kopuk bu denli çok sayıda insan olması daha önce görülmemiş bir şey” eleştirisinde bulunmuştur. Türkiye için de yapılan araştırma sonuçlarına göre bu yönde bir eğilimin başladığını söylemek mümkündür (Odabaşı, 2020). Bütün bu boyutlarıyla değerlendirildiğinde hutbe metinlerinde daha etkili sonuçlar almak adına güncel birtakım değişikliklere gidilmesi zaruri hale gelmektedir.

Sonuç olarak iletişimde amaçlanan dinleyicinin mesajla düşünsel ya da duygusal olarak bağ kurarak hedefte bir davranış değişikliğine neden olması beklenmektedir. Bu nedenle mesajın açık net ifadelerden oluşuyor olmasına, muhatabın ihtiyacına uygun olmasına, içeriğin zengin malzemelerle sunulmasına ve mesajların anonim olmamasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Mesajın daha kalıcı olması adına hutbeye başlamadan önce cemaatin hutbenin amaçlarından haberdar edilmesi yerinde bir uygulama olacaktır. “Bunu hutbenin amaçlarını belirleyen soru cümleleri yaparak, cemaatin dikkatini hutbeye odaklayabilecektir. “Örneğin, bu hutbemizin konu başlığı şudur dedikten sonra, “*bu günkü hutbemizde şu sorulara cevap arayacağız*” şeklinde soruları açık ve anlaşılır bir şekilde açıklamalıdır.” (Keyifli, 2013). Hutbede güncel ve hayatın içinden örneklere yer verilmeli, kısya, şiir anekdot kullanımına daha fazla atıfta bulunulmalı. Bu iletişimin etkin bir şekilde olabilmesi için dikkat süreleri de dikkate alınarak hutbe süresinin doğru bir şekilde ayarlanması da önem arz etmektedir.

2.1.1.2. Hutbedeki Sürenin Mesajın Anlaşılması Açısından Değerlendirilmesi

Hutbelerin bir dini iletişim süreci olarak ilk defa Hz. Peygamber ile başlaması, her alanda ideal olanı sergileyen örneklığı nedeniyle hutbe konusunda da Müslüman topluma örnek olmuştur. Bu nedenle hutbelerin süresi konusunda da Hz. Peygamberin uygulamasının irdelenmesi gerekmektedir. Hutbe meselesinde referans gösterilen; *Hadis-i Şerifte Hz. Muhammed “Namazı uzatın, hutbeyi kısa tutun” (Müslim, 1981, ss. 41-42 (Cuma) ifadesi ile hutbelerin kısa tutulması gerektiği vurgulanmıştır. Hz. Peygamberin hutbeleri kısa, öz hitabeti karmaşıklıktan uzak ve anlaşılır şekildeydi.*

Tezimize konu olan hutbe uzunluklarının neredeyse 2022 yılının sonlarına kadar pandemi öncesine göre kısaldığı görülmüştür. Pandemi öncesi, pandemi sırası ve sonrası şeklinde değerlendirdiğimiz çalışmamızda bu üç döneme has uzunluk

bakımından farklı hutbeler görmekteyiz. TRT Diyanet TV’de Ahmet Hamdi Akseki Camii’nden cuma günleri canlı yayınlanan hutbeler dinlendiğinde pandemi öncesi hutbelerdeki Türkçe bölümünün ortalama süresi 8 dakika 29 saniye toplamda ise 13 dakika 43 saniye olarak tespit edilmiştir. 27.03.2020 tarihinde cuma namazının temsili olarak kılınmaya başlanmasıyla hutbe metinlerinin uzadığı bunun sonucu olarak hutbe süresinin de ortalama 17 dakika 39 saniye ye çıktığı belirlenmiştir. En uzun hutbe olarak karşımıza çıkan H20 numaralı hutbenin ise 23 dakika 42 saniye sürdüğü tespit edilmiştir. Pandemi döneminde tekrar Cuma namazı kılınmaya başlandıktan sonraki cuma hutbelerinde 29.05.2020 tarihi ile 25.12.2020 tarihleri arasındaki hutbelerin ise bölümünün ortalama süresi 5 dakika 1 saniye olduğu görülmüştür. Ulaşılan verilere göre hutbe metinlerinin uzun olduğu bu nedenle uzun sürede okunduğu tespit edilmiştir.

(Akkaya, 2021) nin yaptığı araştırma sonuçlarından biri de hutbe süresinin uzunluğunda yaşanabilecek sorunların benzeri, cümlelerin uzun olması durumunda da yaşanabileceğidir. Hutbede kurulmuş uzun cümlelerin başlangıcı ve bitişi arasında ilgi kurabilmenin güçleştiği, bunun sonucunda da mesajın alıcıya ulaşmasını sekteye uğrayacağına dikkat çekmiştir. Bizimde çalışma yıllarımızı kapsayan “Cami ve Hayat” (H91) başlıklı hutbede örnek olarak alınan cümlede birden fazla temadan bahsedildiği görülmüştür. Bununla beraber cümlenin de uzun olması dolayısıyla hem dinlemeyi hem anlaşılmayı olumsuz etkilediğinden bahsedilmiştir.

Sadece dinleme odaklı ve tek taraflı gerçekleşen dini iletişim unsuru olan hutbenin farklı yaş grupları, dinleme, algılama düzeyi gibi etmenler hesaba katıldığında dikkat süresinin de aynı oranda değişim göstereceği bir gerçektir. Zikredilen bu bireysel farklılıkların yanında sosyal değişimlerin neden olduğu etmenlerde düşünüldüğünde hutbelerin bu etkilere göstermiş olduğu yapısal bazı tepkilerin olması da kaçınılmazdır.

Hutbelerle amaçlanan dini iletişimin sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmesi için hutbeleri oluşturan etmenlerin doğru ve bir bütün şeklinde değerlendiriliyor olması gerekmektedir. Çalışmamızın bu kısmında mesajın anlaşılmasında gerekli olan sürenin yeterliliği konusu bir başka değişle hutbelerin uzunluğu ve kısalığının dini iletişime olan etkisi değerlendirilecektir. Konuyu karşılaştırmalı olarak ele almamız açısından

tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını, öncesi ve sonrası hutbeler şeklinde görmemiz nedeniyle önem arz etmektedir.

Tarih boyunca toplumlar, ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel düzenlerini alt üst eden depremler, kuraklıklar, seller gibi doğal afetlerin etkisi altında kalmıştır. Dünya Sağlık Örgütü tarafından küresel ölçekte bir afet olarak Covid-19 (Corona Virüs) olarak adlandırılan salgın 31 Aralık 2019'da Çin'in Wuhan şehrinde başlayıp kısa sürede tüm dünyaya yayılmıştır. 11 Mart 2020'de Türkiye'de ilk pozitif vaka tanımlanmış ve böylelikle sosyal mesafe karantina, izole gibi kavramlar hayatımıza girmeye başlamıştır.

Salgın gibi tüm toplumu ilgilendiren krizlerin, kitlelerin beden ve ruh sağlıkları üzerinde derin etkiler bıraktığı bilinmektedir. Bu kriz durumlarının atlatılabilmesi için de sürecin profesyonel şekilde yönetilebilmesi gerekmektedir (S. Yıldırım, 2020). Devletin tüm kademeleri, içinde buldukları görev alanları doğrultusunda hareket edip gerekli önlemleri alarak yönlendirmelerini yapmışlardı. Sosyal ilişkiler, sağlık, çevre, insan hakları gibi bu konuların belirleyici bir düzeyde sosyal bilincin oluşmasına katkıda bulunduğu alanlardan biri de hiç şüphesiz Cuma hutbeleridir.

Cuma hutbeleri insanları dini-dünyevi konularda bilinçlendirirken kişilerde istendik yönde tavır ve tutum geliştirme noktasında önemli bir işleve sahip olduğunu daha önce de zikretmiştik. Tüm dünyayı etkisi altına alan bu hastalığın sebep ve sonuçlarının en önemli dini iletişim faaliyeti olarak değerlendirilen Cuma hutbeleri perspektifinden okumak bu yönden önem arz etmektedir. Çünkü hutbelerin uzunluğu konusundaki en önemli ayırımın burada olduğunu görmekteyiz. Konuyu karşılaştırmalı olarak ele almamız açısından tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını, öncesi ve sonrası hutbeler şeklinde görmemiz nedeniyle önem arz etmektedir. Ayrıca bu bölümde hutbelerin uzun ya da kısalığını etkileyen süreç ve faktörler ayrıntılı bir şekilde örneklerle ele alınmaya çalışılacaktır.

“Allah Temizdir, Temizliği Sever” (H114) ve “Tedbir Mümin'den Takdir Allah'tandır.” (H115) başlıklı hutbelerle salgın ile alakalı ilk mesajlar da verilmeye başlanmış oldu. 20.03.2020 tarihinde ise salgın nedeniyle Cuma namazlarına ara verilmiş olduğundan hutbe hazırlanmadığı tespit edilmiştir. Koronavirüs sebebiyle

İslam toplumunun şiarlarından olan Cuma namazı, devam etmesi ve namaza gidemeyenlerin üzüntüsünü bir nebze giderebilmek adına temsili olarak kılınmaya başlanmıştır. Salgın, afet gibi benzer durumlarda Cuma namazına ara verilmesi ya da belirli noktalarda kılınması noktasında geçmişten günümüze İslam alimlerinin uygulamaları mevcuttur (*Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan Cuma namazı ile ilgili açıklama*, t.y.). Cuma namazlarının temsili olarak devam etmesi vesilesiyle dini iletişimin en önemli vasıtası olan cuma hutbelerinin de devamının sağlandığı görülmüştür. Bu süreçte Diyanet İşleri Başkanlığı hutbeleri yazılı ve işitsel olarak web sitesinde yayınlamaya devam etmiştir.

27 Mart 2020 tarihinde ilk temsili Cuma namazı Beştepe Millet Camisi'nde Diyanet İşleri Başkanı Ali ERBAŞ ve sınırlı sayıda kişinin katılımıyla gerçekleşmiş, “Zorluklar Karşısında Mümin” (H116) başlıklı hutbe de günün hutbesi olarak irat edilmiştir. Hutbe de dikkat çekici en önemli unsur her biri farklı hutbe konusu olacak biden fazla durumun aynı hutbede zikredilme çabasıdır. Ancak hutbelerin anlaşılabilirliği konusunda önemli bir faktör, okunan hutbede iletilmek istenen mesajın netliğidir. Bazıları, Cuma namazı için camiye gelen insanların yoğunluğundan faydalanarak daha fazla konuya değinmenin faydalı olabileceğini savunsa da bu durumda iletilmek istenen mesajın netliği ve anlaşılabilirliği göz ardı edilmemelidir. Çünkü kısa bir süre içerisinde pek çok konuya değinmek, iletişimi karmaşık hale getirebilir ve asıl mesajın kaybolmasına sebep olabilir. Uzayan hutbe süreleri, iletişim engeline neden olabilir ve dikkat eksikliğine yol açarak verimi azaltabilir. Bir hutbede birden fazla tema işlendiğinde, aslında çok şey söylendiği düşünülse de hiçbir şeyin net olarak ifade edilmediği yorumu yapılabilir. Bu durum, dinleyicilerin konudan kopmalarına ve mesajın anlaşılmasını zorlaştırabilir. Hutbe verenlerin konuları sade ve net bir şekilde sunmaları, dinleyicilerin dikkatini canlı tutarak iletişim engelini aşmalarına yardımcı olabilir. Bu bağlamı H116 hutbesi ile inceleyelim.

Rabbimiz “Bu imtihan karşısında kulluk şuuruna, tedbir ve sorumluluğa, sabır ve metanete, dua ve tevekküle sarılmamızı istemiştir.” (H116) Vücudu hastalanan birinin tedaviye başvurması önemli olduğu kadar ruhu için de manevi yönden destek alması önemlidir. Kur'an'ın musibetler karşısında dua ederek Allah'tan yardım istemesi, sabır ve metaneti önermesi de bu yüzdendir.

Aziz Müslümanlar! Başımıza gelen her olay elbette Rabbimizin kudreti, ilmi ve takdiri iledir. Ancak yaşadığımız sıkıntılarda, insanoğlunun zaaflarının ve ihtiraslarının da önemli bir rolü vardır. Havanın, suyun ve toprağın kirletilmesi; fitrata uygun, temiz ve helâl olan şeylerden uzaklaşılması, hastalıkların yaygınlaşmasına zemin hazırlamaktadır. Cenab-ı Hak tarafından belirlenen sınırların çiğnenmesi, insanlığı felâkete sürüklemektedir. Nitekim Rabbimiz Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurur: "İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yapınlar diye işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor. (H116)

Hutbe, bu hastalık Allah'ın bir imtihanıdır diyerek başlamış ve sonrasında bunun insanın yapıp ettikleri yüzünden olduğu ifade edilmiştir. Allah'ın insanoğlunun tasarrufuna vermiş olduğu nimetleri sorumsuzca ve hoyratça kullanması, helal olan şeylerden uzaklaşılması ve Allah'ın koyduğu sınırlarını ihlal etmesi, yaşanan sıkıntılar ve hastalıklar karşısında insanoğlunun rolünün ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Hutbenin bu kısmında bahsedilen şekliyle yaşanan bu gibi musibet ve salgınlar karşısında bunun Allah'ın insana vermiş olduğu bir imtihan mı yoksa ikaz mı sorularını akla getirmiş olduğundan *Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından "İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı"* başlığıyla koronavirüs salgının dinen nasıl ele alınacağını anlatan 13 soruluk bir kitap yayımlamıştır. Burada hastalık ve sıkıntılarda insanoğlunun zaaflarının, ihtiraslarının rolüne dikkat çekilmiş, yaşanan bu durumların imtihanın ve kulluk sınavının bir parçası olduğu belirtilmiştir. Yeryüzündeki afet ve felaketlerin nedenleri konusunda Kur'an'ın verdiği bilgi dışında bir bilgi olmadığı için genelleme yapmanın mümkün olmadığı da ifade edilmiştir (Din İşleri Yüksek Kurulu, 2020). Hutbede de zikredilen bu ifadelerle birlikte insanın doğal dengeyi gözetmeyen tavrının sonucunda hastalıkların yaygınlaşmasına zemin hazırladığına vurgu yapılmıştır. Devamında bu imtihan karşısında bireyleri sakinleştirmeye yönelik sabır ve tevekkül içinde Allah'a dayanmak telkinleri, Kur'an'a sık sık atıfta bulunularak tekrar edilmiştir. ..*"Müminin durumu ne hoştur! Her hâli kendisi için hayırlıdır. Bu durum yalnız mümine mahsustur. Başına sevinecek bir hâl geldiğinde şükreder; bu onun için hayır olur. Başına bir sıkıntı geldiğinde sabreder; bu da onun için hayır olur."*

Hutbede ayrıca hastalığa yakalanmamak ve hastalığın yayılmasını önlemek için yetkili merciler tarafından yapılan uyarıların dikkate alınması gerektiği hatırlatılıp özellikle yaşlılar ve kronik rahatsızlığı bulunan kişilere karşı daha duyarlı olunması gerektiği vurgulanmıştır. Uygulanan karantina yasaklarından hiç kuşkusuz en çok etkilenenlerde yaşlılar olmuştur. Yaşlılar sokağa çıkma yasağında akranlarıyla vakit geçirip dertleştiği, tecrübelerini paylaşıp halleştiği sosyalleşme mekanları olan camilerden uzak kalarak vakitlerinin tamamını evde geçirmek zorunda kalmışlardı. Caminin bu fonksiyonlarıyla beraber vakit namazlarını dahi camide kılan yaşlı cemaat için bu dini iletişimde de bir engel durum haline gelmişti.

Hutbelerin harici şartlarından olan mekân yani camilerin alınan tedbirler doğrultusunda temsili Cuma namazı ile kısıtlı sayıdaki cemaate açık olması, hutbeyi kendi imkanları ile ulaşan kişiler olabileceği de varsayıldığında dahi mesajın normal süreçteki cemaatten daha az kitleye ulaştığı bir gerçektir. Bu olağanüstü durumda, dini iletişimin etkinliği üzerinde düşünülürken, hutbelerin uzunluğunun mesajın anlaşılmasını engelleyebileceği konusunda bazı sınırlılıklar ortaya çıkabilir. Hem kaynak hem de alıcı noktasındaki bu sınırlılıklar göz önüne alındığında, hutbelerde kullanılan fazla tema ve uzunluk, iletmek istenen mesajın netlik ve etkinlik açısından zarar görmesine neden olabilir. Bu nedenle, hutbelerin daha etkili olabilmesi için belirli bir odak noktası belirlenerek, mesajın daha açık ve etkili bir şekilde iletilmesi sağlanabilir.

29 Mayıs 2020 Cuma gününe kadar temsili olarak devam eden Cuma namazı hutbelerinin pandemi öncesi incelemiş olduğumuz Cuma hutbelerine kıyasla çok daha uzun olduğu görülmüştür. Kanaatimize göre bu zor süreçlerde milletin hissiyatını paylaşmak, insanlara manevi destek vererek umut aşılama ve toplumu bilgilendirmek için hutbeler bu kadar uzun tutulmuştur. Alınan bazı önlemler dâhinde

29 Mayıs 2020'den itibaren sosyal mesafeye riayet edecek şekilde Cuma Namazları tekrar kılınmaya başlamıştır. Yeterli bahçesi/avlusu/açık alanı bulunan camilerde kılınabilecek olan Cuma Namazları mevsimsel şartlar da öz önünde bulundurulduğunda hutbe metinlerinin ciddi oranda kısa tutulduğu da görülmüştür.

Hutbe uzunlukları konusunda yapılan bir araştırmada, geçmişe kıyasla daha fazla uyarana maruz kalan bireylerin dikkat sürelerinin daha da kısaldığı, buna bağlı olarak dini iletişimde bulunan alıcının, hutbe uzadıkça okunan bir metnin tamamını dikkatle dinleyebilmesini g olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber olması gerekenden daha kısa metinlerin de meselenin anlaşılabilir şekilde aktarılamayacağı yönündeki kaygısı ifade edilmiştir. Aktarılmak istenen bilginin farklı yönleriyle daha iyi anlaşılabilieceği kaygısıyla, meseleyi detaylandırmak hem verilmesi amaçlanmış olan mesajdan uzaklaşılmasına hem de dikkat ve dinleme sorunları nedeniyle hutbeye yönelik ilginin azalmasına neden olmaktadır (Akkaya, 2021). Araştırma verilerinin sonuçlarına göre pandemi dönemindeki kısaltılmış hutbelere yönelik bir memnuniyet söz konusu olmuştur. Tüm bu unsurlar dahilinde hutbe ne insanların bir şey anlayamayacağı kısalıkta, ne de bıktırarak uzunlukta olmalıdır.

“Berat Gecesi: Af ve Arınma Vesilesi” (H117) başlıklı hutbede, tarih boyunca insanların zor ve sıkıntılı zamanlardan geçtiği ve bu yaşananların ilahi takdirin yanı sıra insanın da rolünün olduğu hatırlatılmıştır. Hutbenin başında zikredilen ayetin mealinde Allah kullarına: “*De ki: ‘Ey kendi aleyhlerine günahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden midinizi kesmeyin. şüphesiz Allah dilerse bütün günahları affeder. nk O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*” mesajıyla hem bir ikaz hem bir mit var olmayı hatırlatmıştır. Hutbenin devamında Berat Gecesi vesilesi ile insanlara evlerini mescide dönüştürmeleri telkiniyle beraber kişilerin kul ve kamu hakları konusunda kendilerini gözden geçirmeleri istenmiştir. Devamında Allah’ın sermaye olarak insana vermiş olduğu mr O’na kulluk ve ibadetle geçirilmesi gerektiğini ve bu gecede kalan ömrün muhasebesini yaparak Allah’tan bağışlanma dilenmesini Kur’an’a atıfta bulunarak tekrar zikretmiştir.

Pandemi döneminde uygulanan karantina önlemleri ve kısıtlılıklar nedeniyle bireyler salgın öncesine kıyasla evde daha fazla vakit geçirmiş ve bu da beraberinde aile içerisinde bazı sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Bireylerin iş ve sosyal yaşantıdan uzak kalması, hastalığın yayılma hızının artması, insanların birbirleri ile iletişim kurmaktan kaçınması, çocukların akranlarıyla vakit geçiremiyor olması gibi nedenler pandemi sürecinde sağlıkla alakalı kaygının yanında, maddi sıkıntılar ve

ailenin rutin yaşamında meydana gelen bu değişimler aile içi iletişimde bazı değişim ve dönüşümlerin yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. Yapılan bazı araştırmalara göre karantina döneminde daha önce yaşanan suç oranlarına göre düşüş olduğu kadına yönelik şiddet olaylarında ise bir artış olduğu gözlenmiştir (Demir & Taşpınar, 2021). Pandemi süresinde şiddet uygulayan erkekler ile bir anda eve kapanan kadınların şiddet esnasında ve sonrasında gerekli yardım alma konusunda zorlandıkları görülmüştür. “Aile: Huzur ve Güven Kaynağı” (H119) hutbede yukarıda bahsettiğimiz konularla alakalı mesaj vermeyi amaçlayan bir içerik olduğunu anlamaktayız. Hutbe, nikah ile başlayan birlikteliğin ne kadar mukaddes olduğu ve bu bağın sağlam bir şekilde devamı için bireyler üzerine düşen sorumluluklar konusunda bir uyarı ile başlamaktadır. Devamında aile içi iletişim ile alakalı;

Gerçekten mutlu bir ailede sağlıklı iletişim ön plana çıkar. Aile üyeleri birbirlerine saygılı, anlayışlı, özverili ve adaletli davranırlar. Birbirlerinin haklarını ihlal etmeden, sorumluluklarını ihmal etmeden bir arada yaşarlar. Şiddete başvurmadan, incitici dil kullanmadan, zarar vermeden iletişim kurmaya çalışırlar. Hutbede bu mesajlar verilerek aile bireylerinin birbirine karşı özverili davranmaları ve her bireyin üzerine düşen sorumluluklar noktasında hatırlatmada bulunmaktadır (H119). Sorumlulukların yerine getirilmesi noktasında herkesin farklı bir tarzı olması dolayısıyla sonuç olarak anlaşmazlıkların da olabileceği kişilerin birbirine tahammül sınırlarının zorlanabileceği gibi etkenler düşünüldüğünde kişilerin birbirine nezaket dili kullanılması gerekliliğinden bahsedilmiştir. Bununla beraber insanların içinde bulunduğu bunaltıcı ve gergin sürecin içinde nice hayırlar barındırdığından bahsederken Kur’an’a atıfta bulunarak; “*Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz.*” ayeti ile desteklediği görülmektedir. Yukarıda yaptığımız değerlendirmeler dahilinde yorumladığımızda şiddet ve zulüm ile alakalı konular ardından bu sınavın nice hayırlar getirdiğinden bahsedilmesi doğru olan bir cümlenin yerinde ve zamanın da kullanılmadığı kanaatini oluşturmuştur. Bu da verilmek istenen asıl mesajdan uzaklaşılmasına neden olmuştur. Yine hutbenin devamında eğitime online olarak devam eden çocuklara ebeveynlerinin vakit ayırmasını bu kritik dönemlerin sanal aleme mahkûm edilmemesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Salgın ile

mücadele döneminde karantina şartlarından dolayı eğitim sanal ortamda uzaktan verilmeye başlanmıştır. Eğitimin her kademesinden öğrencilerin vakitlerinin çoğunu zorunlu olarak bilgisayar başında geçirmeye başlaması, yüz yüze eğitim dönemine göre çok daha fazla ekran başında kalmalarına neden olmuştur. Bu nedenle hutbe de *“İlgisizliğimiz sebebiyle çocuklarımızı sanal âleme mahkûm etmeyelim. En verimli çağlarının ekran önünde heba olmasına fırsat vermeyelim.”* şeklinde bir hatırlatma yapıldığı görülmektedir.

Aile ana konusu altında işlenen “Dünyadaki cennetimiz: Aile” (H1) hutbesi ise bir kıssa ile başlamaktadır. Pandemi öncesi ve pandemi sırası ile sonrasındaki hutbeler arasında kıssa kullanımındaki farklılıklar dikkat çekicidir. Hutbelerde kıssa kullanımının azalması konusu önemlidir çünkü kıssalar, insanların dikkatini çekme ve anlamalarını kolaylaştırma konusunda etkilidir. Önceki zamanlarda kıssa kullanımının daha fazla olduğu dönemlerde hutbelerin uzunluğunun da daha fazla olduğu göz önüne alındığında, kıssa kullanımındaki azalma dikkat çekicidir. Bu durum, hutbelerin içeriğindeki değişiklikleri ve iletileri daha etkili bir şekilde aktarmanın yollarını aramamız gerektiğini göstermektedir. Hutbelerde kıssa kullanımının önemi ve etkisi üzerinde daha fazla düşünmek ve bu geleneği yaşatmak önemlidir.

Ankara Hacı Bayram Camii'nde verilen Ramazan ayının ilk Cuma hutbesi, incelenen hutbeler arasında en uzun olanıdır. Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş, "Ramazan: Sabır ve İrade Eğitimi" başlıklı hutbeyi bu özel günde irade etmiştir. Hutbe, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100 yıl önce yine Hacı Bayram Camisi'nde kılınan cuma namazının ardından açıldığını vurgulayarak başlamaktadır. Ali Erbaş'ın hutbede vurguladığı konular arasında Ramazan'ın manevi değeri, sabrın önemi ve irade eğitimi üzerinde durulmuştur. Koronavirüs salgını nedeniyle camilerin toplu ibadetlere kapatılması, aile bireylerine evde Kur'an okumalarını ve anlamalarını önermektedir. İslam dininin sağlığı korumaya önem verdiği ve temizlik ile faydalı şeyleri teşvik ettiği vurgulanmıştır. Hutbede orucun ve sağlığın korunmasının önemi üzerinde durulmuş, sigara, alkol, uyuşturucu maddeler gibi zararlı alışkanlıklardan uzak durulması gerektiği vurgulanmıştır. Zina, gayri meşru ilişkiler ve eşcinselliğin reddedildiği, israfın, hayvanlara zulmetmenin ve çevreye zarar vermenin insanın sorumluluğu olduğu belirtilmiştir. Zekât, sadaka, yardımlaşma ve adaletin önemi üzerinde

durularak kötülükten kaçınılması gerektiği hatırlatılmıştır. Bu musibetlerden ibret alınması gerektiği ve insanların doğru yolu seçmeye teşvik edilmesi önemle vurgulanmıştır.

Öncelikle verilmek istenen tüm bu mesajları kendi içinde değerlendirdiğimizde her bir kavram öz ve açık şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca dikkatlerin mesajda toplanması hatta bu hitabın sadece Müslümanlara değil tüm insanlığa olduğunu hutbede verilen şu mesajlarla anlıyoruz: Dünya çapında yayılan kötülükler ve zararlar, küreselleşen dünyada herhangi bir yerde işlene bile, kısa bir süre içinde tüm dünyaya yayılma riski taşır. Çünkü günümüzde insanlar, dünyanın bir ucundan diğerine sadece bir gün içinde ulaşabilmektedir. İnsanlar, farklı kültürlerden, ırklardan, inançlardan ve medeniyetlerden gelen insanlarla aynı otelde tatil yapabilir, aynı salonda yemek yiyebilir ve birkaç metrelik alanda aynı ortamı paylaşabilirler. Tüm bunlara dikkat çektikten sonra, hutbe devamında sadece kendi şehrindeki insanlara veya sadece Müslümanlara değil, tüm insanlara hitap ettiği ifade edilmiştir.

Hutbe içerisinde bahsedilen yukarıda sıraladığımız tüm bu unsurların her biri ayrı bir hutbe konusu oluşturacak şekilde maddeler halinde sunulduğunu görüyoruz. Her biri kendi içinde önemli mesaj içeren bu kavramların art arda zikredilmesi, bu nedenle uzayan hutbe metninin de insanlarda bıraktığı tesir düşündürücü olmaktadır.

11 Mayıs'tan itibaren kontrollü sosyal hayata geçilmesinin ardından alınan yeni karar ile 29 Mayıs 2020 Cuma gününden itibaren Bilim Kurulu tarafından toplu ortamlarda uyulması gereken kurallar göz önünde bulundurularak haftalar sonra ilk Cuma namazı belirlenen camilerde cemaatle kılınmaya başlanmıştır. Bu genelgeye göre alınan tedbirler içerisinde namazların mümkün olduğunca kısa sürede kılınması ve Diyanet İşleri Başkanlığınca gönderilecek hutbelerde hiçbir ilave ve çıkartma yapılmamasıyla ilgili maddeler bulunmaktadır (TC. İçişleri Bakanlığı, 2020). Bu sebeple 29.05.2020 tarihinden itibaren hutbelerin pandemi öncesindeki hutbelere göre çok daha kısa tutulduğu görülmüştür.

“Bu vesileyle ezan ile başlayıp sala ile son bulan hayatımıza rehberlik eden hocalarımızdan, camilerimizin en değerli varlığı olan cemaatimizden ahirete irtihal edenlere rahmet, hayatta olanlara sağlıklı ve huzurlu bir ömür diliyorum”

Hutbede okunan metnin anlaşılması ve verilmek istenen mesajın muhataba ulaşmasında Hz. Muhammed'in hutbe yönteminde kullandığı gibi kısa ve öz ifadeler kullanmayı tercih etmek doğru olacaktır. *Sonuç olarak* dini iletişimin amacı düşünüldüğünde mesajın alıcıya doğru bir şekilde ulaştırılması ve mesajın alıcının hayatında bir etkiye neden olması beklenmektedir. Bu nedenle mesajın gerekenden daha uzun metinlerle hazırlanması kimi zaman hutbelerde amaçlanan şeyin sonuçlanması noktasında sıkıntılara neden olabilmektedir. Aynı şekilde mesajın gerekenden daha kısa olması da amaca ulaşma noktasında sıkıntı olarak görülebilmektedir. Bu nedenle hutbenin uzunluğu ve kısalığı aslına her dönemde eleştirilen bir konu olmuştur. Yapılan çalışmalarda hutbelerin uzun olması, dikkat süresinin azaldığı ve yoğun yaşam biçiminin hâkim olduğu toplumda iletişimin alıcı tarafında bulunan cemaat için hutbenin tamamının dikkatle dinlenmesini güç görmektedir. Aynı şekilde olması gerekenden daha kısa olması da meselenin anlaşılır biçimde aktarılamayacağı yönünde kaygıya neden olabilmektedir. Bütün bu yapılan yorumlar dikkate alındığında, hutbenin süresi, dini iletişim sırasında alıcı konumundaki muhatapların durumu, dini iletişimin içinde bulunduğu çevre koşulları ve verilmek istenen mesaja göre belirlenmesi gerektiği sonucunu ortaya koymaktadır. Buradan anlaşılıyor ki oldukça geniş bir kitleye ve yaş gruplarına hitap etme şansı olan hutbenin iletişim tekniklerinden azami şekilde yararlanılmasını önemli kılmaktadır. Mesajın iletimi ya da alıcıya ulaşan mesajın doğru algılanmaması ya da anlamlandırılmaması gibi aşamalardan herhangi birinde eksiklik ya da fazlalık olması durumunda iletişimde aksaklık olacaktır. Bu nedenle hutbe ne muhatapların bir şey anlayamayacağı kısalıkta ne de bıktırarak uzunlukta olmalıdır. Hz. Peygamber'in hutbe konusundaki tavrına referans olan Hadis-i Şerifte “Namazı uzatın, hutbeyi kısa tutun” (Müslim, 1981, ss. 41-42 (Cuma)), (Müslim, 1981, s. 47 (Cuma)) ifadesiyle hutbenin kısa tutulması gerektiği vurgulanmıştır.

2.1.1.3. Hutbelerde Alıcı ve Kaynak

Dini iletişimde kaynak iletişim sürecinin en önemli unsurudur. Dini iletişim vasıtası olan hutbelerle dini tutum ve davranışlar kazandırmak üzere iletişime giren, iletişimi başlatan kaynak kişi hatiptir. Hatibin insanlarda olumlu dini tutum geliştirmesindeki başarısı, dini konudaki bilgi ve iletişim becerilerine bağlıdır (Cebeci,

2015). Hutbelerin sunumunda hatiplerin cemaatin dikkatini çekebilmesi, onlar tarafından dinlenip anlaşılabilmesi ve muhatap üzerinde etkili olabilmesi hedeflenmektedir. Bu nedenle mesajların iyi bir şekilde algılanması istenilen iknanın ve davranış değişikliğinin gerçekleştirilebilmesi için hatibin bazı hususiyetlere sahip olması gerekmektedir.

Dini iletişimde iletişim sürecinin en önemli diğer unsuru da alıcıdır. Hutbelerde alıcı, iletişim sürecinin kendisine göre belirlendiği önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Din iletişiminin etkisi, muhatabın özelliklerine ne kadar hâkim olduğuna bağlıdır. Muhatapların özelliklerini anlamak, iletişimi planlama ve düzenleme konusunda yardımcı olabilir. Ayrıca, mesajın muhatapta nasıl bir etki yaratacağını önceden tahmin edilmesini sağlar. Bu sayede, sunulacak konu muhatapların ilgi, ihtiyaç, beklenti, tutum ve değerlerine uygun hale getirilirken, gereksiz ifadelerden kaçınılmış olur.

Hutbelerin hem bir dini iletişim vasıtası olması hem de bunun her hafta tekrar edeni bir uygulama olması ona atfedilen öneminde farkında olmamızı zorunlu hale getiriyor. Erken dönem İslam toplumunda Müslümanlar ibadet etmenin yanı sıra, kardeşleriyle kaynaşmak, problemlerini çözmeye, meselelerine çözüm bulma gibi birçok konu için mescitlere gidiyorlardı. Ancak günümüzde camilerin bu çok yönlü fonksiyonu neredeyse sadece namaz ibadetine hasredilen ve sırf bu amaç için kullanılan özel mekanlar haline dönüşmüştür. Çalışmamızın bu kısmında Cuma namazlarında bir araya gelme fırsatı olan cemaatin gerek birbirleri gerekse imam hatip ile olan ilişkileri konusunu hutbeler vasıtası ile değerlendirmeye çalışacağız.

2.1.1.3.1. Hutbelerin Cemaatin Birbiri ile Olan İletişimi Açısından Değerlendirilmesi

İslam toplumunun oluşumunda, sosyo kültürel alanın gelişiminde önemli bir role sahip camiler İslam medeniyetinin önemli bir unsuru olmuşlardır. Hz. Peygamber'de camileri hem dini hem toplumsal ihtiyaçların karşılandığı mekânlar olarak kurgulamıştır. Hatta hicretten sonra vardığı Medine (Yesrib)'de ilk iş olarak Mescid-i Nebevî'yi inşa ettirmiştir. O'nun mü'minleri camide toplamasının amacı, ibadetlerin cemaatle eda edilmesinin yanında Müslümanların birbirleri ile sosyalleşmesi ve aralarındaki ünsiyetin artmasını istemesiydi (Keleş, 2013). İnsanlar,

camilerde bir araya gelerek birbirleriyle iletişim kurar, bilgi alışverişi yapar, sıkıntılarını paylaşır ve çözüm ararlar. Özellikle bayram ve cuma günlerinde camiler dolup taşar ve insanlar burada düzenli olarak takip ettikleri hutbeler aracılığıyla önemli iletişim köprüleri oluştururlar. Hutbeler, toplumda birlik ve dayanışmayı pekiştirmenin yanı sıra insanların ruhsal ve sosyal ihtiyaçlarını da karşılamada etkili bir rol oynarlar. Bu sebeple, camiler sadece ibadet mekanları olmanın ötesinde, toplumsal ilişkilerin güçlendirilmesinde önemli birer araç haline gelmişlerdir.

Her hafta aynı amaç için insanların bir araya gelmesine vesile olan, Cuma namazı ve hutbesi cemaatin birlikte hareket etme duyarlılıklarını geliştirmesine ve ortak bir gündemde buluşmasına vesile olmaktadır. İnsanların birbirleri ile manevi olarak yakınlaştıkları bu vesileler, içinde yaşanan toplumsal yapıda davranışların nesilden nesile aktarılmasına da aracılık etmektedir. Dinin doğru anlaşılması, bireyler arasındaki birlik ve beraberliğin sağlanmasında özelde Cami içi eğitiminden olan Cuma hutbelerinin genelde ise Camilerin önemli birer dini iletişim vasıtası olduğu muhakkaktır (Kurnaz, 2013).

Camiler ibadetin dışında Müslümanların genel toplanma yeri, tebrik ve bayramlaşmaların gerçekleştiği, doğum, ölüm gibi vesilelerle mevlid merasimlerinin icra edildiği mekanlar olmuşlardır. Hatta Hz. Peygamber'in inşa ettiği Medine farklı yaşantıların olduğu bir şehirdi. Araplar, Farslılar, Bizanslılar, vb. beraber yaşıyorlar ve hep beraber bir arada ibadet edebiliyorlardı (Tan, 2018). Ancak toplumsal değişimin baş döndürücü hızla yaşandığı günümüzde maalesef bireycilik, sosyal ilişkilerin zayıflaması, özgürlük, sanallaşma, kentleşme ve sekülerleşme gibi nedenler camilerin fonksiyonlarının da değişmesine neden olmuştur. Yaşanan değişim camilerin ibadet, sosyalleşme, sosyo kültürel etkinlikler gibi alanların etkilenmesini de kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu da camilerin sadece bir ibadethane, din görevlisini de cami içi ibadetlerin ifasıyla memur kişi olarak algılanması noktasından öteye geçmemesine neden olmuştur.

Geçmişe kıyasla nüfusun çoğunluğunun kentlerde yaşaması, iletişimin zayıflamasına ve insanların birbirleri olan etkileşimlerinin azalmasına neden olmuştur. Buna rağmen yurt dışında şartlar farklı da olsa camilerin işlevi sosyo- kültürel yapıyı koruyan, sosyalleşme imkânı veren, birlik ve beraberliğe katkı sunan şekilde olduğu

bilinmektedir. (Acar, 2023)'ın yapmış olduğu araştırma sonuçlarına göre Kanada gibi azınlıkta yaşayan vatandaşlarımız için gurbette cami bir ibadethane olmaktan daha öte bir işleve sahiptir. Kanada'da camiler, düğünler, konferans salonlarının, çay ocağı, lokal, hanımlar ve gençler için çeşitli beceri ve dil kursları eğitimlerinin verildiği sosyo kültürel ihtiyaçların karşılandığı bir kültür ocağı olarak kabul edilen mekanlar olarak görülmektedir. Bu bağlamda camilerimiz yalnızca ibadet edilen yer olmakla sınırlı kalmamalı, insanların maddi manevi sıkıntılarının çözümüne de katkı sağlamalıdır.

Sonuç olarak her hafta fazlasıyla geniş bir kitleye hitap etme imkânı olan Cuma hutbeleri sadece bir ibadetin rüknü değil aynı zamanda toplanan cemaat için bir iletişim vasıtasıdır. Hutbeler vasıtasıyla insanların ortak bir gündemde birleştiği devamında da sosyalleşip, sıkıntı ve mutluluklarını paylaştığı birleştirici bir unsur olarak değerlendirilmeli ve bu işlevlerini gerçekleştirebilecek şekilde mabetler inşa edilmelidir.

2.1.1.3.2. Hutbelerin Din Görevlileri ile Cemaatin İletişimine Olan Etkisi

Sözlü iletişimin en önemli örneklerinden biri olan hutbelerin cemaatin üzerindeki etkisini artırmak için cemaat ve imam hatip ile arasındaki iletişime odaklanmak gerekmektedir. İletişimin bu iki önemli unsurunun ihtiyaç, beklenti ve sorumluluklarının iletişim üzerindeki etkisi ve iletişimin başarısını değerlendirmemiz noktasında önem arz edecektir. u noktada bu bölümde daha çok kaynak konumundaki hatibin özellikleri ve bu özelliklerinin iletişime elverişli olup olmamasını, hatibin sahip olması gereken hususları ve bu değerlendirmelerle bu iletişimi başlatan kaynak ile alıcı arasındaki iletişimi yorumlamaya çalışacağız.

Dini iletişimin kendine has konusu itibariyle dikkate alındığında genel olarak kaynağın güvenilirlik, inanılabilirlik, saygınlık, mesleki donanım, eğitim formasyonu, iletişim becerileri ve genel kültür becerilerine sahip olması gibi hususlar iletişimin etkinliğini artıracaktır (Kocaman, 2006). Hedef kitleyi etkili bir şekilde yönlendirebilmek için, onların özelliklerini anlamak oldukça kritik bir konudur. Bu, hedef kitleyi amacınıza göre daha etkili bir şekilde şekillendirmeye yardımcı olabilecektir. Bu konuda (Çiçek, 2013)'in tarifi ile; hatip, farklı tonlar taşıyan karma bir yapıya hitap ederek onları eğitmek durumundadır. Bu zorlu görevde, kültürleri, eğitim düzeyleri, düşünce seviyeleri, sosyal statüleri ve ihtisas alanları farklı olan bir

topluluğa seslenmek oldukça zorlayıcı olabilir. Çünkü dinleyiciler arasında en iyi eğitimi almış bir aydın ile bilgi birikimi olmayan eğitimsiz bireylerin de bulunduğu aşikardır. Hatibinde başarı ve başarısızlığının taban tabana zıt bu iki gruba mesaj verme konusunda ortaya çıkacaktır. Hitabet sanatının inceliklerinden geçmemiş, beşerî ve dini alanda yeterli bilgi ve kültüre sahip olmayan birinin etkili bir hutbe sunması ise pek mümkün olmayacaktır

Hatibin başarısını (Altıntaş, 2018) tiyatro eserine benzetmektedir. Yazılan bir eser sanat ve edebiyat açısından ne kadar değerli olursa olsun onu sergileyen oyuncu eğer mahir değilse, bir mermer parçasının kötü bir usta elinde heba olup gitmesi gibi tiyatro eseri de iyi bir şekilde temsil edilmemiş olacaktır. Bu nedenle hutbeyi irad edecek hatibinde eğitim düzeyi, beceri, istek ve yetenekli olması çok önemli olmaktadır. İslam dünyasının birçok yerinde hem bu hususlara dikkat edilmemesi hem de hatibe gerekli önem verilmemesinden dolayı istenen kalite elde edilememektedir. (Çiçek, 2013) bu konuda hatipleri ciddi bir şekilde eğitim alabilecekleri ‘Hitabet Enstitüsü’ gibi bir kurum kurulmasının zorunlu olduğuna vurgu yapılmıştır. Çalışmanın üzerinden uzun yıllar geçmesinden dolayı Başkanlığın bu konuda herhangi bir çalışma yapıp yapmadığına bakılmış herhangi bir çalışma yapılmadığı görülmüştür. Herhangi bir mesajın iletiminde dahi ilgili alanda bir birikimi ve deneyimi olmayan kişinin çabasının boşa gideceği muhakkaktır. Her hafta geniş bir kitleye üstelik kendi arzusu ile gelen cemaate hitap edecek hatipte “alan bilgisi”, “genel kültür”, “eğitim-öğretim bilgi ve becerisi” ve “kişisel nitelikler” olarak sıraladığımız dört temel alanda yeterlik sahibi olması beklenmektedir (Altıntaş, 2018).

Değişen ve gelişen dünya ölçeğinde bilgi kanallarının çoğalması, bilgiye ulaşımın kolaylaşması, imkanların artması insanların, öğrenim ve bilgi düzeylerinin de yükselmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla cemaatin artan bu bilgi düzeyine paralel olarak hatibin kendini yenilemesi ve alanındaki uzmanlık seviyesinin yükselmesi beklentisini beraberinde getirmektedir. Bilginin güç olarak nitelendirildiği çağımızda insanların da bu güce yönelip saygı duyacağı muhakkaktır. Bu nedenle bunu en iyi kullanma becerisine sahip kişi de hatip olmalıdır (Cebeci, 2015).

Yaşadığımız şu çağda Hristiyan Avrupa ülkelerindeki hatta köylerindeki kiliselerde görev yapan papazların çoğu teoloji fakültesi mezunu olmanın yanında

yüksek lisans ve doktora düzeyinde eğitimler almaktadırlar. Bununla beraber bir psikolog, bir filozof gibi entelektüel seviyede kendilerini geliştirmiş hatta yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır. Dolayısıyla dini iletişimde bulunan hatiplerin bu çağda bu gelişimlerin farkında olarak kendini bilimsel olarak buna hazırlaması gerekmektedir (Altıntaş, 2018). Yapılan bir araştırmada ortaya çıkan bulgulara göre, köylüler arasında İlahiyat Fakültesi mezunu hatiplere daha olumlu bir bakış açısının hâkim olduğu belirlenmiştir. Araştırmaya katılanların çoğunluğu, İlahiyat Fakültesi mezunlarının halkı daha iyi aydınlatacağına inanmaktadır. Ayrıca, aynı örneklem grubuna yöneltilen "görevlileri mesleki bakımda yeterli buluyor musunuz" sorusuna verilen cevaplara bakıldığında, fakülte mezunu din görevlilerinin %67,3'ünün yeterli bulunduğu, lise mezunu din görevlilerinin ise %46,4'ünün yeterli bulunduğu görülmüştür. Bu durum, lisans mezunu din görevlilerinin bilgi düzeyi açısından lise mezunu din görevlilerine göre daha yetkin oldukları şeklinde yorumlanmıştır (Y. Yıldırım, 2006). Dolayısıyla din hizmetlerinde istihdam edilecek personelin İlahiyat mezunları arasında seçilmesi bir zorunluluktur. İstihdam edilmiş hatiplerin ise hizmet içi eğitim faaliyetlerine daha fazla önem vermesi gerekmektedir (T. Koç, 2013).

Mesleki yeterliliğin üzerinde bu kadar durulmasının nedeni, iletişimde kaynağa verilen değer yükseldikçe muhatapta oluşan etkinin de artarak amaçlanan dini tutum ve davranışlarda istendik yöndeki değişimin oluşabilmesidir. Yapılan bir araştırmada mesleklerinden memnun olmayan görevlilerin niçin memnun olmadıkları sorusuna verdikleri yanıtlardan bazıları şu şekildedir: *“memnun değilim, çünkü görev açısından yeterli değilim. Bilakis imam-hatiplik lisesi müfredat programı imamlık için yeterli bilgiyi vermemektedir.”*, *“Okul durumumuz zayıf, en azından iki yıl yüksek okul okumamız gerekir. Pedagoji eğitimimiz zayıf, ekonomik durumumuz zayıf...”* (Köylü, 1991). Din görevliliği maddi ve manevi bakımdan cazip olmaktan uzak bir alan olmasından dolayı din görevlilerinin uzmanlık düzeyinin de gerektiği ölçüde yükselmesini (Cebeci, 2015) mümkün görmemektedir. (Göküş, 2019) bu konuda din görevlilerinin, kişisel meziyetlerini ve mesleki yeterliliklerini en iyi şekilde yansıtabilmek adına, çalışma hayatlarında kendilerini stresten uzak, rahat, mutlu ve huzurlu hissetmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bu nedenle, din görevlilerinin eğitim öğretim hayatları boyunca biriktirerek geliştirdikleri ilmi bilgileri ve kurum içerisinde

edindikleri tecrübeleri yeterince kullanabilmeleri için, uygun ve ferah bir çalışma ortamı sunulması gerekmektedir. Cemaatin aydınlatılması, sorunlarının çözülmesi, dini bilgi tutum ve davranışların geliştirilmesi konusunda görevi üstlenenlerin bu konuda otorite sayılabilecekleri şekilde derinlemesine bilgi sahibi olmalarının yanında din görevlilerin mesleki doyum için gerekli şartların sağlanması icap etmektedir.

Daha önce zikrettiğimiz gibi hutbenin amaçlarından birinin de muhataplarda davranış değişikliği oluşturmaktır. Bunun için hatibin güvenilirliği, yeterliği, dinleyici kitesinin özellikleri, mesajın kendisi ve sunulma şekli önem arz etmektedir. Bununla beraber hatip sözle kurulan iletişimi konuşmasından ses tonuna, kıyafetinden jest ve mimiklerine kadar da desteklemesi gerekmektedir. Hitabet sırasında beden hareketleri ve ses tonunda ki değişiklikler, jest ve mimiklerin kullanımı cemaatin konuya karşı ilgisinin artmasına yardımcı olacaktır. Hutbe sürecinde cemaatin bilgilenmesi davranışlarına yön verecek şekilde bu bilgileri kabul edip ikna olmuş vaziyette benimsemesi beklenmektedir (Köylü, 2003). Ancak yapılan araştırmalar, konuşmacılarımızın bu alanda yetersiz kaldıklarını ve kendilerini geliştirmek için çaba sarf etmediklerini ortaya koymaktadır. Bu konuda hatiplerin hutbelerini irad ederken başlarını kâğıttan kaldırmayacak şekilde okumalarını cemaatle beden dili ile iletişim kurmalarına engel teşkil edeceğini belirtmiştir. (Durmuş, 2009) Konuşma metninin cemaatle hatip arasına girdiği, hutbeye ilginin azaldığı ve hatibe olan güvenin sarsılmasına neden olduğu vurgulanmıştır. Hatip, hutbeyi kendi hazırlamadığı için içselleştiremediğinden, beden dili, jest ve mimiklerle yansıtamamış ve dolayısıyla cemaatte etkili olamamıştır. Bu durumu daha iyi ifade etmek için hatibin hutbeyi kişisel deneyimlerinden ve değerlerinden beslenerek hazırlaması ve böylelikle içselleştirmesi gerektiği belirtilebilir. Ayrıca, hatibin duygularını ve düşüncelerini samimi bir şekilde ifade etmesi, dinleyicilerle daha güçlü bir bağ kurmasına ve etkili bir iletişim sağlamasına yardımcı olabilecektir.

(Döner, 2004) tez araştırmasında örneklem grubuna yapmış olduğu anketin açık uçlu şu soruyu yöneltmiştir: *“Hutbelerin size daha faydalı olabilmesi için önerileriniz nedir”* sorusuna gelen yorumlardan bazıları değinmiş olduğumuz konuyu destekler şekilde olmuştur. *“İnsanlara düz yazı gibi hutbe okunmamalı”, “İmam hutbeleri kendisi hazırlamalı”, “Hutbeler sıkıcı bir üslupla anlatılmamalı”, “Cemaati*

uyutarak değil, canlı bir anlatımla konuyu içselleştirmiş olarak hutbe okumalı”, “Diyanet görevlileri daha iyi eğitim düzeyine sahip olmalıdır. En önemlisi anlatanın kendisi yaşaması gerekir” Araştırma sonucuna toplum içerisindeki temsil durumu da düşünüldüğünde hutbede irat edilen konu ile alakalı ilk davranış değişikliği de bu yüzden hatipte aranmaktadır. Bu nedenle hutbelerin cemaatte bir tesir oluşturabilmesi, hatibin okuduğu hutbe ile onu temsil edebilmesi arasındaki uyumla doğru orantılı olduğu ifade edilmiştir. Bununla ilgili olarak Peygamberimizin durumunu Hoffer, *“Muhammed başlangıçta bir konuşmacı olarak ortaya çıkmış ve sonunda olağanüstü bir eylem adamı olduğunu ortaya koymuştur.”* (Hoffer, 1995:176) şeklinde dile getirir.

Görüldüğü üzere iletişim bir süreçtir ve bu süreci oluşturan her bir unsorda iletişimin etkinliğini değiştirebilecek güce sahiptir. İletişimin başarılı bir şekilde gerçekleşebilmesi için kaynağa büyük bir sorumluluk yüklenmektedir. Bu nedenle sürecin herhangi bir yerinde yaşanabilecek bir aksaklık, iletişimi olumsuz etkileyeceğinden, kaynak sıralamış olduğumuz tüm bu unsurları büyük bir ustalıklarla yönetebilmesi gerekmektedir (Cebeci, 2015). Dinin diriltici mesajını büyük kitlelere ulaştırabilmek için bütün bu unsurların bir bütün halinde sunulması önem arz etmektedir.

2.1.1.4. Dini İletişim Açısından Hutbelerdeki Geri Bildirim

Geri bildirim, bir kaynaktan gönderilen mesaja hedef kitlenin verdiği tepki veya yanıtıdır (Cüceloğlu, 1992). Bu kavram, iletişimin iki yönlü bir süreç olduğunun altını çizer ve mesajın alıcı tarafından nasıl algılandığını ve değerlendirildiğini gösterir. Daha etkili bir ifadeyle, geri bildirim; bir iletişim sürecinde, göndericinin mesajına alıcının verdiği geri dönüş olarak tanımlanabilir (Köylü, 2003). Bu, hem göndericinin mesajını iyileştirmesine yardımcı olur hem de alıcı ile arasında bir bağ kurulmasına olanak tanır. Bu anlayışla, geri bildirim, iletişimin kalitesini artıran ve iletişim sürecini daha interaktif hale getiren bir araç olarak önem kazanır.

Dini iletişimde geri bildirim, bireylerin ya da grupların, dini içerikli iletileri aldıktan sonraki tepkileri, düşünceleri ve duygusal yanıtlarıdır. Bu süreç, söz konusu mesajların dinleyiciler veya katılımcılar tarafından nasıl değerlendirildiğini ve bu iletilerin onların inançlarını, düşüncelerini veya davranışlarını nasıl etkilediğini anlamak açısından kritik öneme sahiptir.

İletişim, esasında iki yönlü bir süreçtir ve geri bildirim bu dinamiğin önemli bir parçasıdır. Dinleyicilerin, sunulan dini bilgileri ne kadar iyi anladıklarını ve konu hakkında daha fazla bilgi ya da açıklama ihtiyacı duyup duymadıklarını belirtmeleri bu sürecin bir yansımasıdır. Özellikle hutbe veya vaaz gibi toplu dini buluşmalarda, iletişim genellikle tek yönlü işler. Bu durumlarda, görsel ipuçları, dinleyicinin tepkilerini algılamada kilit bir faktör haline gelir. Ancak, bu tür toplu etkinliklerde dinleyicilerin sözlü olarak geri bildirimde bulunmaları, yani soru sorma, itiraz etme veya ek açıklamalar isteme gibi eylemleri genel olarak kabul edilebilir bulunmaz (Cebeci, 2015).

Dini iletişim sürecinde, özellikle tek yönlü aktarımın hâkim olduğu ortamlarda, önemli bir eleman olan geri bildirim ihmal edildiği görülmektedir (Köylü, 2003). Bu durum, örneğin hutbeler sonrası cemaatin üzerinde yaratılan etkiyi ölçmek açısından ele alındığında daha da belirginleşir. Hutbeler genellikle dinleyicilerin düşünce, duygu ve davranışlarında olumlu bir değişim yaratmayı amaçlar. Ancak, bu değişimin gerçekleşip gerçekleşmediği ve eğer gerçekleşiyorsa bu değişimin ne ölçüde olduğu, üzerine düşünülmesi ve araştırılması gereken bir konudur. Bu sürecin kimler tarafından ve nasıl bir metodoloji ile ölçülebileceği ise ayrıca derinlemesine incelenmesi gereken bir meseledir. Bu bağlamda, hutbelerin etkisini ölçme ve değerlendirme süreci, iletişimin iki yönlü bir süreç olduğu ve geri bildirim önemli bir rol oynadığı anlayışı ile ele alınmalıdır. Cemaatten alınacak geri bildirimler, hutbelerin içeriğinin ve sunuşunun daha etkili hale getirilmesine olanak sağlayabilir. Bu şekilde, hutbelerin amaçladığı davranış ve düşünce değişikliğinin gerçekleşip gerçekleşmediği daha objektif bir şekilde değerlendirilebilecektir.

Mevcut araştırmaların büyük bir kısmı, hutbelerin içerik ve yapısal analizleri ile imam hatiplerin yetkinliklerine yoğunlaşmıştır. Ancak, hutbelerin dinleyiciler üzerindeki bilişsel, duygusal ve davranışsal etkilerine dair detaylı incelemeler nadiren yapılmaktadır. Bu bağlamda, Sosyoloji Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan bir çalışma dikkat çekici olmuştur. Bu çalışmada, on farklı ilçede verilen yaklaşık 320 hutbenin yazılı metinleri üzerinden, hutbelerin dinleyicilerin ibadet pratikleri, konu seçimleri, bilişsel ve duygusal deneyimleri üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırma ekibi, bu süreçleri daha derinlemesine anlamak amacıyla Cuma namazına katılan

erkeklerle, namaz sonrası rastgele seçilerek, hutbelerin bilişsel ve duygusal yansımaları üzerine yedi farklı soru yönelmiştir. Araştırmada, imam hatiplerin mesajlarının açıklığı, konu başlıklarının çeşitliliği ve temaların güncelliği gibi faktörlerin, dinleyicilerin hutbelerden aldıkları mananın derinliğini nasıl etkilediği üzerinde durulmuştur (Eslen Ziya & Korkut, 2016).

Araştırma sonuçlarına göre, katılımcılar kendilerini bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutlarda etkilenmiş olarak görmekte, hatta daha ileri giderek, bir otorite figürü tarafından ikna edilme sürecinin, yalnızca etkilenme veya şartlandırma olmadığını, aynı zamanda aldıkları mesajların kendi kimlik algılarını da şekillendirdiğini ifade etmektedirler. Bu bulgular, ikna süreçlerinin insanlar üzerindeki derin ve kapsamlı etkilerini ortaya koymaktadır. İnsanlar, güçlü bir figür tarafından sunulan görüşlere maruz kaldıklarında, bu görüşleri sadece kabul etmekle kalmıyor, aynı zamanda bu görüşler aracılığıyla kendilerini tanımlama eğiliminde olabilmektedir. Bu, bireylerin kimliklerinin, dışarıdan gelen bilgi ve ikna yöntemleriyle nasıl şekillenebileceğine dair önemli bir gösterge sunmaktadır. Araştırmada incelenen hutbelerin bilişsel süreçlere etkisi ve bu süreçlerin altında yatan mekanizmaları anlamak adına, bazı camilerde görev yapan din görevlileriyle yapılan kontrol görüşmeleri önemli bilgiler sunmuştur. İmam hatiplere göre, hutbeyi dinleyen cemaat, hutbenin anlatımını açık ve duygusal olarak etkileyici bulmakta ve imam hatiplerin mesajını ikna edici bir şekilde ilettiğini belirtmektedir. Ancak, din görevlilerinin gözlemlerine göre dinleyicilerin dikkat seviyeleri beklenenin altındadır. Bu durumu daha net bir şekilde ifade etmek gerekirse, hutbe esnasında hatip ile cemaat arasındaki iletişim dinamiği, hatibin gözünde sabırsızca hareket eden çocuklarla dolu bir sınıfa andırmaktadır. İmam hatip, kendini, dikkat dağınıklığı yaşayan ve sürekli hareket halinde olan öğrencileriyle etkileşim halinde bulan bir öğretmen olarak görmektedir. Bu bağlamda, imam hatip ve cemaat arasındaki bu etkileşimi, kendilerini bir araya getiren ve aynı doğrultuda hareket eden bir topluluk olarak değil, daha ziyade birbirleriyle uyum içinde olmayan, dikkatleri kolayca dağılan bir grup olarak tasvir edilmiştir.

Dinleyicilerden alınacak geri bildirimler, hutbelerin daha anlaşılır ve ilgi çekici olmasını sağlamanın yanı sıra, dinleyicilerle daha derin bir ruhani bağ kurulmasına da

olanak tanıyabilir. Ancak burada en önemli kısım geri bildirim alma sürecinin nasıl etkin bir şekilde yönetilebileceğidir. Çünkü geri bildirimlerin sistematik bir şekilde toplanması ve analiz edilmesi önemlidir. Bu nedenle bu alanda yapılacak akademik çalışmalara da ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

2.1.2. Din Dili Açısından Hutbeler

İlk dönemlerden itibaren camiler üstlenmiş oldukları eğitim ve öğretim faaliyetleri ile toplumun bilinçlenmesi, sosyalleşmesi ve bilgilenmesini sağlamışlardır. Müslümanların dini konudaki eksikliklerinin giderilmesi, bilgi ihtiyaçlarının karşılanması ve Müslümanları daha yeterli hale gelmesi misyonunu da bu anlamda hutbeler üstlenmiştir. Hutbelerin muhataba bir değer katması, onu bilinçlendirmesi ve erdemlere yönlendirmesi kullanılan dilin vasfı ile ilgilidir (Mücahit, 2018). Bu bağlamda, dini öğretilerin doğru bir şekilde anlatılabilmesi ve anlaşılabilmesi, Müslümanlara temel bir bakış açısı, tutum ve davranış kazandırması için din diline ihtiyaç duyulmaktadır (Harun, 2014). Bunu dini kavrama ve kavratma stratejisi olarak değerlendiren (Ersöz, 2019) araştırmasında din dilini, Allah ve din hakkında konuşmaktan ziyade onu tebliğ bağlamında ele almak gerektiğinden bahsetmektedir. Muhatabın özellikleri göz önünde bulundurularak; İslam'ın laik, anti laik, muhafazakâr, modernist bir kitleye ulaştırılmasında ikna edici bir dilin nasıl olması gerektiği hususuna dikkat çekmektedir. Her hafta her yaş, eğitim düzeyi, statü, meslek, ekonomik düzeyi ve birçok farklı değişkeni içinde barındıran muhatap bir kitleye sahip hutbelerdeki din dilinin yeri önem arz etmektedir.

Din dilinin kendine özgü bu ikna edici özelliğinden dolayı insanlar arasındaki dini amaçlı iletişimlerde iki temel amaç söz konusu olmuştur. Birincisi, dini yönden bağlanma, dini tutuma yönelme bilinci uyandırma, ikincisi ise dini eyleme dair kararlılığa neden olacak kavrayışı sağlamadır. Çünkü eylemde bulunma, önce ikna olma, bağlanma sonrada ortamın şartlarına göre bir tercih ve irade geliştirme melekesidir (Cebeci, 2004). Bu bağlamda hutbelerle amaçlananda bu bilinç ve kavrayışın sağlanmasıdır.

Modern insana kendi zaviyesinden yaklaşmak ve onu ikna edecek makul cevaplar vermek gerekmektedir. Zaman içerisinde dine muhatap olan kitlelerin akıl,

ilim ve tecrübeleri farklılaşmış, aynı meselelerde birbirinden farklı düşüncelere sahip olabilmışlerdir. Miladi VII. yüzyıl insanına hitap eden bir din dilinin bugünün insanı için yeterli olmayabileceği hesaba katılmalıdır (Ersöz, 2019). Ayrıca dinin kendi tasavvurunu ortaya koyacağı kavram ve anlamlarıyla farklı bir terminolojiye sahip olması toplumla karşılıklı etkileşim içinde zamanla değişime uğramaktadır. Toplumun karşılıklı etkileşimine bağlı olarak toplumsal değişim ve beklentiler dolayısıyla dinin kendine özgü olan dilini de değiştirmeye zorlamaktadır (Erkan, 2014). Bu konuda (Ersöz, 2019) I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumun da din dilinin yeniden inşasına olan ihtiyaca dikkat çekmiştir. Bununla kastedilenin ise dinin yenilenmesi yahut değiştirilmesi değil aksine indiği hal üzere muhafaza edilmesidir. Bununla beraber aslında yapılmak isteneni (Mert, 2018) çok net ifade etmiştir; bin dört yüz yıl öncesinden günümüze seslenen bir tarz yerine bin dört yüz yıl önceki fikirleri günümüze taşıyan bir dil tercih edilmelidir. Bu dil, o dönemin gerçeklerinin bugünün insanına doğru bir şekilde aktarılmasına yardımcı olmalıdır. Aksi takdirde, söylenenler sadece nostaljik bir hatıra olarak kalacaktır ve hayranlıkla dinlenmeye devam edecektir. Bu konuda en anlaşılır örnek Kur'an'ı Kerim'in geldiği Hz. Peygamber dönemindeki toplumsal gerçekliğin, kültürün, örfün, içinde yaşanılan toplumun olgularının dikkate alınarak, insana verilmek istenenlerin bu gerçeklikler üzerinden verecek şekilde bir dil kullanılmalıdır. Hz. Peygamber'in Veda Hutbesindeki o günün Arap toplumunun başlıca insani sorunlarının ele alındığı konuşmadan bir örnek olarak emanete riayetın önemi vurgulanıyor. Sonra *“Kadınlar size Allah'ın emanetidir”* deniliyor. Bu hutbe ancak şu şekilde anlaşılır ve anlatılır ise bugünün insanıyla hutbe arasında bir bağ kurulmuş olur: *“Emanet o gün kadın idi, başka zaman başka kişi veya nesne olabilir. Önemli olan şudur: Senden daha zayıf olanı bir sömürü konusu değil, üzerine titremek zorunda olduğun ilâhî bir emanet bil.”* Bu hutbeyi bu şekilde anlatmaz da zaman içerisindeki değişen birçok unsura rağmen *‘bütün zamanlarda, bütün kadınlar bütün kocalara emanettir’* diyen bir dil kullanırsak bu dil günümüz kadınına rahatsız edecektir (Çağrııcı, 2018). Çalışma yıllarımız dahilinde bu durum hutbelerde nasıl karşılık bulmakta buna bir bakalım. 2018 yılındaki hutbede; *“Kadınlar hakkında Allah'tan korkun. Çünkü siz, onları Allah'ın emaneti olarak aldınız ve Allah'ın adını anarak (nikâh kıyıp) kendinize helâl kıldınız”* (H10) hadisi tercih edilirken 2020 yılında veda hutbesinin bu kısmı tercih edilmiştir: *“Dikkat edin!*

Sizin kadınlar üzerinde hakkınız olduğu gibi onların da sizin üzerinizde hakları vardır.” H134 2021 yılında “Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin velileridir.” H169 ayetinin seçilmesi ile kadına seslenirken cinsiyet ayrımı yapmadan, her iki cinsi de kapsayacak ifadeler tercih edildiği görülmüştür.

Bugün için ise emanet, can, nimet, gençlik ve neslin korunması şeklinde alınabilecektir. Modernizmin sunmuş olduğu yeni dünya düzeninde daha çok hız ve odaklı bir yaşam, bireyselleşmenin artışı, ben merkezilik ve bunlara bağlı olarak tatminsizlik ve tahammülsüzlük gibi olguların getirdiği birçok olumsuzluklar yaşanmaktadır. Toplumsal yapıyı bu şekilde derinden etkileyen olguların hutbelerde sürekli olarak yer buluyor oluşu o konuda bir ihtiyaç olduğunun göstergesi niteliği taşımaktadır. Modernitenin getirmiş olduğu yenilik ve değişimler ve bu ihtiyaçlar da göz önünde bulundurularak hutbelerin tabiri caizse ayakları yere sağlam basan bir din dili ile sunulması bir zorunluluk olarak gözükmektedir.

Tarih boyunca peygamberler kendi kavimlerinin ve dönemlerinin dilleri ile tebliğ ve irşatta bulunmuşlardır. Kaba, kırıcı, katı bir üsluptan uzak durarak muhataplarına güven vermiş ve onların iknasını kolaylaştırmışlardır. Peygamberimiz de muhatap tanıma konusundaki fiil ve uygulamalarını dikkate almak, din dilinin inşa ve ihyasında temel rol model olacaktır. Zira Peygamberimiz asabiyet, milliyetçilik, kabilecilik, savaşçılık gibi özellikleri baskın bir şehir halkına doğrudan hitap etmekle yükümlüydü. Onun böyle bir toplum karşısında göstermiş olduğu tavır, bugünkü şehir halkına hitap edilecek dilin unsurlarını belirlemede en büyük yardımcı olacaktır (Çelebi Dilli, 2023). Bu bağlamda hutbelerde hedef kitlenin demografik özelliklerinin bilinmesi sosyal ve fiziksel özelliklerin, ihtiyaç ve beklentilerin iyi bir şekilde öğrenilmesi gerekmektedir (Köylü, 2003). 2018 yılında Balıkesir’de gerçekleştirilen din dili çalıştayında da bireyin gelişimleri üzerinden bir din dili geliştirilmesine yönelik ifadeler görmekteyiz.

(Topuz, 2023) Hutbeleri inceleyen bir araştırmadan aldığı verilerde hedef kitlenin daha çok çocuk ve gençlerden oluştuğunu tespit etmiştir. Çağın problemleri olan, teknoloji ve madde bağımlılıkları ilk dönemlerde hutbelere çok fazla konu edilmemişken ilerleyen dönemlerde gençlerin problemlerine daha çok yer verildiği görülmektedir.

H8 hutbede, bağımlılık yapan maddelerden ve aktivitelerden, sigara, alkol, uyuşturucu, kumar, internet, bilgisayar ve akıllı telefonlar gibi, çocuklarımızın ve gençlerimizin keyif alarak vakit geçirdiği etkinliklerden uzak durmak hepimizin sorumluluğundadır. Allah, kötü gidişatın sonunu göstererek bizleri bu konuda uyarıda bulunur: *“Sonra bunların ardından namazı kılmayan ve nefsani arzularına uyan bir nesil geldi...”* Hutbede bu bağımlılıkların neden ortaya çıktığı konusunda topluma ayna tutulmak istenmiş ve sonuç olarak nelere neden olacağı da ayet ile açıklanmıştır. Hutbenin geneline baktığımızda genel bir hitap ve mesajlara rağmen mesajda odaklanılan kısım gençler olduğu görülmüştür.

Çocuklarımızın taklit, merak ve akran baskısı nedeniyle kötü alışkanlıklara yöneldiğine dikkat çekilerek, ailelerinin ilgi ve desteğinin eksikliği nedeniyle sevilmediğini ve yalnızlık hissettiğini düşünen gençlerin, hain ağların tuzaklarına kolaylıkla düşebildiği ifade edilmektedir. Onlara yol göstermek, onları takip etmek, sadece maddi değil manevi ihtiyaçlarını da karşılamanın ise bizim görevimiz olduğu hatırlatılmaktadır (H8). Hutbenin bu kısmında çocukların ihtiyaçlarına dikkat çekilirken ebeveynlere özel bir hitap daha sonra da ortamdaki gençler için bir hitap kullanımı daha kapsayıcı olabilirdi. Bu kullanım, mesajlar verilirken hedef kitle içinde bulunan gençlerden değil de bir başkasından bahsediliyor hissi uyandırmaktadır. Başka bir hutbede (H76) yine bu konu da çocuklarımızın teknolojinin cazibesine kapılmaması ve günlerini bilgisayar ve telefon ekranlarından uzak geçirmesi için çalışması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu sebeple, bağımlılıktan kurtulmalarına yardımcı olacak imkanlar sağlayarak zihin ve beden sağlıklarını desteklenmesi gerektiği ifadeleriyle bu bağımlılıkların sadece çocuklar üzerinden işlendiği görülmüştür. Onları bu bağımlılıklardan uzaklaştırmak içinse çocukların dikkatini camiye ve Kur'an kurslarına çekmek istenmiştir.

Gerek çocuklarda gerek gençler açısından (M. Koç, 2018) din dili çalıştayında; *“Giderek sekülerleşen ve dinsel inancın da bu gidişe göre form değiştirdiği bir sosyo-kültürel ortamda, klasik usul vaaz ve irşat hizmetlerinde kullanılan din dilinin, yeni nesil gençlerin zihinsel kodlarında karşılığının olmadığını görüyoruz.”* değerlendirmesinde bulunmuştur. Çocukların ve gençlerin anlam dünyalarını anlamak ve mesajın hedefi oldukları noktalarda onları daha görünür kılmak amaçlanmalıdır.

Çözüm her ne kadar geneli ilgilendirse de mesajın muhataplarına da özel bir iki kelam edilerek, din dilinin kuşatıcı ve işlevsel üslûbuyla etkin yönlendirme yapabilmelidir. Yukarıda da değindiğimiz gibi kendisini yalnız ve sevgisiz hisseden gençler, alternatif mekân ve yanlış uğraşlara yönelmektedirler. Hz. Peygamber özellikle gençlerle iletişimde, onların duygu ve algılarını önemsemiş ve anlam dünyalarında karşılık bulacak mesajlar vermiştir. Bu nedenle gençlere verilecek mesajlarda din diline özellikle dikkat etmek gerekmektedir.

Sadece çocukluk ve gençlik dönemi için değil, tüm yaş grupları için din dili Hz. Peygamber'in uyguladığı gibi pratik bir din dilidir. Çocukluk, gençlik ve ergenlik dönemlerini geride bırakan yetişkin ve yaşlı dini yaşam ve sosyal hayata dair birçok tecrübeye sahiptir. Bu tecrübeleri onun için önemlidir ve bunları hemen hemen her ortamda paylaşma arzusundadırlar. Bu nedenle yetişkin ve yaşlı tecrübesinin kâle alınması, yanlışların şahsi olarak hedef gösterilmeden düzeltilme çabasında olunması, doğruların takdir edilerek onurlandırılması verilmek istenen mesajların içselleştirmesi noktasında olumlu dönüşlere sebep olabilecektir. Bu bağlamda hutbelerin de bu konuda tam da istedik yönde bir tavırdaki ifadeler kullandığı görülmektedir (Toprakoğlu, 2019).

H60 hutbesinde yaşlılık, bedeninin yorulduğu ancak ruhunun tecrübeyle yoğrulduğu bir bilgelik dönemi olarak ifade edilmiştir. Allah'ın dualarına icabet ettiği, ihsan ve ikramına mazhar kıldığı kimseler olarak anılan yaşlılar hutbede, milli ve manevi değerlerimizi, kültürümüzü yarınlara taşıyan, geçmişimizle geleceğimizi birbirine bağlayan en değerli köprüler olarak anılmaktadır.

H199 hutbesinde ise bizler, Rabbimize olan sevgimizi, Peygamberimize olan muhabbetimizi onlardan öğrendik. Milli ve manevi değerlerimizi, örf ve âdetlerimizi onlar bize aktardı. Yuvalarımızın dayanağı ve bereket kaynağımız hep onlar oldu ifadeleri yer almaktadır.

Hutbelerde kullanılan din dili ile hedef kitlenin duygu, algı ve anlam dünyalarına hitap edebilmek öncelikli amaç olmalıdır. Bunu yapabilmek için de muhatap kitleye ait psiko-sosyal değişim, gelişim ve algı gibi etkenler göz önünde bulundurulmalıdır. (Toprakoğlu, 2019)'nun ifadesiyle; "*Duygu, algı ve anlam*

dünyalarına hitap etmeden, düşünce ve davranışları etkileme gaye ve gayretine sahip olmadan kürsü, minber ve mihrabı işgal eden hatibin ve haber bülteni gibi sunulan hutbenin, muhatap üzerinde olumlu etkisinden söz edilmesi mümkün değildir.”

2.1.2.1. Din Dili Açısından Hutbelerdeki Konu İçerikleri

Dinin en temel fonksiyonlarının başında, toplumlara belli bir ‘zihniyet kazandırma’, birleştirme sembolik bütünleşmeyi sağlaması gelmektedir (Keskin, 2004). Diyanet hutbeleri bu fonksiyonları gerçekleştirmenin en iyi yoludur. Bununla beraber hutbeler dinin anlatılmasında din dilinin taşınmasında her zaman başvurulan bir uygulama olmuştur (Arslan, 2015).

Çalışma yıllarımız arasında hazırlanmış Din Hizmetleri Raporuna göre hutbelerin ana konuları; 2018 yılında, 12 ana başlık altında toplanan konular şunlardır: “İman, İbadet, Ahlak, Sosyal ve Toplumsal Hayat, Aile, Helaller ve Haramlar, Dini-Millî Özel Gün ve Haftalar, Çalışma ve Ekonomik Hayat, İnsan, Sağlık ve Temizlik, İlim ve Eğitim, Kadın, Çocuk ve Genç” (Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2018). 2019 yılında ise 2018 yılından farklı olarak; iman, kadın, çocuk ve genç başlıklarının olmadığı toplam dokuz başlık altında toplandığı tespit edilmiştir (Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2019). 2020-2021 yıllarına bakıldığında; Din İstismarıyla Mücadele, İnsan, Sağlık ve Temizlik, Mahremiyet gibi başlıkların eklendiği görülmüştür (Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2020). Covid-

19 salgını nedeniyle sağlık ve temizlik konularına odaklanılması ve değişip gelişen toplumda sosyal medya da geçirilen vaktin artması nedeniyle yaşanan sıkıntıların gündeme gelmesiyle bu alanlarda konu başlıkların seçildiği düşünülmektedir.

Hutbelerin konu seçimini başlı başına bir din dili seçimi olarak ifade eden (Arslan, 2015) seçilen konunun neden seçildiğini, daha önce istikrar kazanmış bir konunun neden hutbe konularından çıkarıldığını, din dili analizi için birer veri olarak değerlendirmiştir. Hutbelerde okunmak için seçilen konu o konuda bir ihtiyaç olduğunun göstergesi sayılır. Konunun gündeme gelmesiyle dinleyenleri o konuyla alakalı düşünmeye sevk etmesi beklenir. Çalışma yıllarımız arasında din hizmetleri raporunda genel olarak sınıflandırılan ana konular içinde sürekliliğini devam ettiren

konular özellikle iman, ibadet, ahlak ve aile temalarının olduğu konular olmuştur. Toplumun ahlaki yönden koruma çabasıyla kaleme alınan ahlak konulu hutbelerde aile teması ve sosyal medya kullanımının artışı üzerine teknolojik bağımlılığa karşı mesajlar içeren hutbe konuları dikkat çekmektedir. Özellikle son dönemde tüm dünyayı etkisi altına alan internet ve sosyal medya konusunda insanları bilinçlendirmeyi amaçlayan hutbelerden biri de “Teknoloji Bağımlılığı ve Sosyal Medya Ahlakı” (H107) başlıklı hutbe olmuştur. Hutbe de teknolojinin bireysel ve toplumsal faydalarını anlatılmış, teknolojinin kullanımı konusundaki sorumluluğunu karşılaştırmalı olarak ifade edilmiştir. Daha sonra konuya dini bir hükümlerle açıklamıştır. *“Unutmayalım ki normal hayatta olduğu gibi internet ve sosyal medyada da insanların haklarını ve özel hayatlarını ihlal etmek haramdır.”*

Aile temalı hutbelerde sıkça ele alınan konulardan biri olan mahremiyetin teknoloji ile birlikte hayatlarımıza girmesi, "Dijital Dünyada Değerleriyle Aile Olmak" (H228) başlıklı hutbede incelenmiştir. Hutbenin başlığı, etkili ve çarpıcı bir ifade kullanılarak dikkat çekici hale getirilmiştir. Hutbede, günümüz hızlı dijital dünyasının sunmuş olduğu pek çok fırsattan bahsedilmiş; ancak bu yeni ortamın zevk, hırs, tüketim ve bireysellik gibi değerler üzerine kurulu olduğu vurgulanmıştır. Sanal dünyanın cazibesine kapılıp değerlerin yitirildiğine, gerçek hayatla bağlantı zayıfladıkça ilişkilerin daha sanal hale geldiğini ifade etmiştir. Hutbe son kısımda buna karşı nasıl bir duruş sergilemesi gerektiği ile alakalı açıklamalarda da bulunmuştur: Alguların gerçekliğe galip geldiği ve insanlığın doğal olmayan dönüşümlere zorlandığı günümüz dünyasında, dijital dünyanın olumsuzlukları karşısında milli ve manevi değerlere dayalı bir duruş sergilemek bizim sorumluluğumuzdur. Yaşadığımız çağın gerçeklerinden kopmadan, dijital platformların kölesi olmadan, değerlerimize sadık kalan bir aile olmamız gerekiyor ifadeleri ile toplumu bilinçlendirme rolünü gerçekleştirmektedir. Toplumsal bir olayın gündeme taşındığı bu hutbenin aile temasının içinde sayılması ya da ahlak konulu bir hutbede ibadetlerin de içerikte işlenmesi hutbelerde karşılaştığımız bir durum olmuştur. Hutbelerin sadece ahlaktan, inançtan ya da herhangi bir kategoriden bahsettiğini iddia etmek aslında hutbeyi sınırlandırmak anlamına gelmektedir. Çünkü bu kategoriler birbiriyle ilişkilidir. Tıpkı

imanın ibadetle, ibadetin ahlakla bağlantılı olması gibi. Bu nedenle hutbe konularının bir kategori olarak ayırmakta zordur.

Hutbelerin bu şekilde toplumu bilgilendirmek ve ihtiyaçlarına yönelik seçilmesi fikrini (Arslan, 2015), nelerin toplumsal ihtiyaç olarak değerlendirildiği ve Diyanet'in hangi durumlarda bu konulara yönelmesi gerektiği konusunda sorularını da gündeme getirmiştir. Diyanet'in hutbelere gereğinden fazla değer vermesi her sorun çıktığında çözüm olarak hutbelere başvurduklarını ifade etmiştir. Pek çok bileşene sahip toplumun sorunlarının çözümünün sadece dine dayandırılması meselesi, hutbe gibi değerli bir fırsatın boşa harcanmasına neden olabileceğinin göz ardı edilmemesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Toplumsal sorunların çözümünde iktisat konusu da hutbelerde çokça yer almıştır. “İslam'da Ticaret Ahlakı” (H9), “Meşru Olmayan Kazanç: Faiz” (H22), “Kardeşliğimiz Zekât ve Fıtır Sadakasıyla Bereketlensin” (H73), “Faizin Toplumsal Zararları” (H86), “Ticaret Hayatında Helal Haram Bilinci” (H193), “Helal Kazanç ve Alın Teri” (H246).

Cuma hutbeleri incelendiğinde İslam ekonomisi ile ilgili kavramlara zaman zaman değinildiği görülmektedir. Ancak bu hutbelerde çoğunlukla koşulsuz maddi yardımın bir türü olan zekât gibi kavramlar üzerinde durulmuş ve genellikle Ramazan ayı gibi belirli bir dönemle ilişkilendirilmiştir. Aynı derecede önemli olan ve belki de yıl boyunca daha sık hatırlatılması gereken konular, bu hutbelerde ele alınması gereken İslam ekonomisinin temel konuları olmuştur (Er, 2019). Bu kategoride değerlendirilebilecek en önemli konu ise faizdir. 2018-2019 yıllarında hutbelerde çok fazla yer bulan faiz konusu 2020 yılında iki kez ve 2021 yıllarında ise hiç yer almadığı tespit edilmiştir. Bununla beraber 2022 yılında ise hutbelerde 3 defa geçmiştir. Burada en dikkat çeken konu ise Merkez Bankası'nın politika faizini yüzde 12'ye düşürme kararı sonrası Diyanet'in hutbesinde H246, faizin haram olduğuna dair bölümün yer alması olmuştur. Hutbede çalışma ve ticaretin de bir imtihan, işini layıkıyla yapmanın da bir ibadet olduğuna dikkat çekilirken haramlardan kaçınmanın önemi vurgulanmıştır. Alkolden, her türlü kumardan ve her türlü faizden (tefecilikten) kaçınılması özellikle belirtilmektedir. Bu hutbede dahil olmak üzere hutbelerde özellikle faiz konusundaki bazı cümlelerinin birbirleriyle benzer, bazı cümlelerin ise

aynı kullanıldığı belirlenmiştir. Hutbelerde bu şekilde benzer söylemler milli gün ve geceler, aile temalarında da karşımıza çıktığı görülmüştür. Bu konularla alakalı daha detaylı bilgi verdiğimiz için burada tekrar değinmeyeceğiz.

2.1.2.1.1. Güncelliğini Koruyan Temalar

Hutbeler, dini-toplumsal meselelerin anlaşılması ve yorumlanmasında, cemaatin bilgilendirilmesi ve yönlendirilmesinde önemli belirleyicilerdir. Konu seçiminde, dini uygulamalar, o haftanın din açısından önemini, muhatap kitlenin istek ve ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak hazırlanmaktadır. Bununla beraber Türkiye ve dünyadaki gelişmeler de doğrudan veya dolaylı bir şekilde hutbelerde kendine yer bulmaktadır. Kimi zaman Türkiye’de yaşanan bir hastalık ya da maden kazası kimi zaman dünyanın başka bir yerinde yaşanan bir saldırı hutbe konusu olabilmektedir (S. Yılmaz, 2023).

Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Raporu'na göre, hutbelerde en sık işlenen konular arasında ibadet, dini ve milli haftalar, sosyal ve toplumsal hayat ile ahlak konuları öne çıkmaktadır. Bu rapora göre hutbelerde en fazla vurgulanan konular arasında ibadetin önemi, dini ve milli bayramların anlamı, toplum içindeki sorumluluklarımız ve ahlaki değerlerin önemi gibi temel konular bulunmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Raporu'na göre, hutbelerde en fazla vurgulanan konular arasında ibadetin önemi, dini ve milli bayramların anlamı, toplum içindeki sorumluluklarımız ve ahlaki değerlerin önemi gibi temel konular bulunmaktadır. İçeriği itibarıyla hutbeler, farklı temaların ve konuların bir araya gelerek oluşturduğu zengin bir mozaik gibidir. Örneğin, ahlaki değerler üzerine odaklanan bir hutbede, ibadetin önemi gibi konular da işlenebilir, bu da ibadetle ahlak arasındaki içsel ilişkiyi gösterir. Dolayısıyla, hutbe konularını dar kategorilere ayırmak yerine, bu temaların arasındaki bağlantıyı ve birbiri içine geçmiş doğasını anlayarak geniş bir bakış açısıyla yaklaşmak gerekir. Çalışmamızın bu kısmında önemli gün, gece, hafta ve aylarla ilgili olarak hazırlanan hutbelerin genelde yılın aynı dönemlerinde aynı konuları gündeme getirecek şekilde hazırlanmış olduğu belirlenmiştir. Geniş bir yelpazeye sahip konu içeriğini hem sınırlandırabilmek hem de her yıl belli dönemlerde aynı konuların işlenmesi şeklinde meydana gelen değişimleri değerlendirebilmek açısından bu başlıklar tercih edilmiştir. Bununla

beraber hutbelerin alt başlıklarında ve içeriklerinde sosyal ve toplumsal olaylar; kardeşlik, birlikte yaşama söylemi ve kadın temalı konularına fazlasıyla yer veriliyor oluşu (Kocaman, 2006) bu konuların zaman içerisindeki ele alınma şeklinin nasıl etkilendiğini değerlendirebilmek için tercih edilmiştir.

2.1.2.1.1.1. Kadın Söylemi

Araştırmamız içerisinde bulunan 260 hutbeden yalnızca “İslam’da Kadın: Adalet, Merhamet ve Hakkaniyet” başlıklı hutbenin doğrudan kadın ifadesi kullanılarak ana başlık ile sunulduğu belirlenmiştir. Hutbe içeriğinde ise dolaylı olarak kadın, kız, anne, eş şeklinde geçen cinsiyet ifade eden kelimelerin olduğu 98 hutbe tespit edilmiştir. Bunlardan 4’ü dini, 16’sı dini ve milli günler ve 78’i sosyal konulu hutbelerdir. Dini özel günlerde okutulan hutbelerde en çok “kadın” kelimesi geçenler Ramazan temalı konular ve kandil günleridir. Milli özel günler içinde Çanakkale Zaferi, sosyal içerikli günler içinde de daha çok aile ve neslin korunması, temalı hutbelerin olduğu tespit edilmiştir.

Hutbelerde işlenen kadın temalarında genellikle iki temel motif öne çıkar. Bunlardan ilki, aile kurumu üzerinden kadın ve erkeğin rollerini ve sorumluluklarını ele alarak onların tanımlarını yapar. Bu motif, aile üyelerinin ilişkileri ve aile içi dinamikleri vurgular. İkinci motif ise, erkekleri etkilemek ve onların davranışlarını şekillendirmek için ideal rol modelleri üzerinden konuşur. Diyanet’in toplumsal cinsiyete dayalı sosyal kimlikleri belirlemede, aile kurumunu ve bireyleri, özellikle de aile içindeki rolleri ve sorumlulukları referans olarak kullanması dikkat çekicidir. Bu yaklaşım, toplumun cinsiyet rolleri ve ilişkileri konusundaki algılarını şekillendirmede önemli bir rol oynamaktadır.

Kadın ve erkek, bir bütünü diğer yarısını tamamlar ve evlenerek bir yuva paylaşır. İki farklı hayat bir araya gelir ve nikah ile hem beden hem de ruh için güvenli bir liman oluşturulur. Bu aynı zamanda yeni sorumlulukların yüklenmesi anlamına gelir. Allah'ın adı şahit tutularak kurulan aile, O'nun bahsettiği çocuklarla gelişir ve güzelleşir. Kadın, gözbebeği ve kalbinin neşesi olan çocuklarıyla anne olmanın mutluluğunu ve heyecanını hisseder. Artık, ayaklarının altına cennet serilen bir anne olur (H220).

Toplumsal yapının değişmez bir ögesi olarak görülen aile, çoğu zaman sağlıklı nesiller yetiştirmeyi amaçladığı ifadeler ile hutbelerde karşımıza çıkmaktadır. Evlilik ve çocuk yapmakla gelecek nesillerin dolayısıyla da “geleceğin teminat” altına alınmasını sağlama hedefi, kadınların yerine getirmesi beklenen sorumluluklar arasında olduğu görülmektedir. Ailedeki rol dağılımında erkek-kadın arasındaki ortaklık ve eşitlik söz konusu edilmekle birlikte aile hutbelerinde cinsiyetin olmaması da söz konusudur. (Kadın olmak) “*Aile olmak, Rabbimizin rızasına uygun bir hayatı birlikte yaşamaktır.*” (H75), “*Aile hayatı, aramızda güven ve huzur bağları örer.*” (H79), “*Yüce Rabbimizin insanoğluna lütfettiği en kıymetli nimetlerden biri aile olmaktır. Zira aile güvendir, dayanaktır, sığınaktır.*” (H108) gibi ifadelerin kullanımı ise ailenin anonim bir ortaklık olarak ön plana çıkartıldığının göstergesidir. Ayrıca hutbelerde kadına ait alanda “eş, anne, karı-koca” gibi rollerle sunulduğu da göze çarpan önemli bir detaydır (Sağır & Demirağ, 2017).

Çocuğun sosyal ve kültürel gelişimi, beden ve zihinsel eğitimi, dini ve ahlaki eğitimi ailede başlar. Gelecek nesillerin umudu bilinçli ebeveynlerin elindedir (H116).

Anne-baba ile çocuklar arasında hassas bir hak ve sorumluluk dengesi vardır. Çocuklarımıza karşı en büyük sorumluluğumuz, onları saf ve masum doğalarını koruyarak her türlü kötülükten korumaktır (H76).

“Takva, Haya ve Tesettür” (H245) başlıklı hutbede ise beden- mahremiyet ilişkisine dikkat çekilerek, Araf Suresi’nin 22. ayetinde yer alan Âdem ile Havva’nın cennetten çıkarılma anlatısına yer verilmiştir. “*Onlar, Allah’ın emrini unutup kendilerine yasaklanan ağaçtan yediklerinde edep yerleri açılmış, mahcubiyet ve telaş içinde cennet yapraklarıyla örtünmeye çalışmışlardı.*” (H245) Bu noktada bu utancın sebebi fitratta bulunan haya duygusuna bağlanmıştır. Hayanın İslam ahlakının özü olduğu ifade edildikten sonra örtünmenin hem kullara hem Allah’a karşı hayanın bir gereği olduğu ifade edilmiştir. “Beden Mahremiyeti ve Tesettür” (H82) başlıklı hutbede de yine; başkaları için değil, kişinin kendisi için yaptığı bir iyilik olan örtünmek, kendine saygısı olan ve özeline sahip çıkan bir insanın işaretidir. Mahrem yerlerin örtülmesi, bedene gösterilen özenin ve utanma duygusunun bir yansımasıdır. Ancak insanın özgürlüğüne özgü olan utanma duygusunun kaynağı, Peygamberimizin sözleriyle ifade edilecek olursa imandır mesajları verilmektedir.

Toplumda mahremiyet, haya, iffet, tesettür denilince akla ilk kadınların gelmesi ve tartışmaların bu yönde ilerlemesine karşıt olarak bu durumun gerçekçi olmadığını yukarıda bahsettiğimiz H245 ve H82 hutbelerinde görmekteyiz. “Tesettür deyince, kadını ve erkeği ilgilendiren ortak bir kavramdan, yüce bir erdemden söz ediyoruz. Örtünmenin sadece kadını ilgilendirdiğini ve başörtüsünden ibaret olduğunu zannetmek ciddi bir yanılgıdır. Zira örtünme, insanla ilgili bir ilkedir ve sınırlara saygının ifadesidir. Elbette kadın ve erkeğin tesettür sınırlarında İslam’ın belirlediği farklılıklar vardır. Ancak unutmayalım ki, kadın ya da erkek her mümin, hayâ bilinciyle örtünür ve bu saygınlıkla toplum içinde değer kazanır.” Hutbedeki bu ifadelerde toplumun tesettürü kadın üzerinden algıladığı gerçeğini doğrulamaktadır. Ancak hutbede bu sorumluluğun kadın ve erkeği ilgilendirdiği konusuna dikkat çekilmiş ve bu ayrımın gerçekçi olmadığı şu mesajlar verilerek ifade edilmiştir; Dar giysiler özellikle erkekler için beden sağlığını tehdit ederken, tesettür bilincine uygun olmadığı için mahremiyetin korunmasına yardımcı olmazlar. Tesettür bilinci, sadece bedeni değil, aynı zamanda kalbi ve akli da her türlü kötülük, fuhuş ve haramdan koruyarak kapamaktır. (H82) hutbede de özellikle erkekler için bir tesettür uyarısı yapıldığı görülmektedir. Buradaki vurgu kadının dini sorumluluk bakımından erkekle eşit olduğudur.

Tarihsel sürece bakıldığında çocuklar arasında da cinsiyet ayrımı geleneksel sorunlar arasındadır. Bu tür ayrımcı söylemlerin nedeni tümüyle dini kaygılarla izah edilemez. Ancak bu düşünce değişik sosyal ve ekonomik gerekçelerle maalesef halen yaşamaya devam etmektedir. Bu nedenle hutbelerde kız çocukları ile alakalı eğitim, evlilik, evlatlar arasında ayrım yapmama, kız evladın sevinç kaynağı olması gerektiği konuları üzerinde durulmaktadır.

Doğruyu yanlış, iyiyi kötüyü ayırt etme yeteneğinden yoksun genç kızlarımız bazen evlendiriliyor. Hatta bazıları cehalet ve sorumsuzluktan kaynaklanan bu yanlış algı ve uygulamaları din ile meşrulaştırmaya çalışıyor. Hutbenin devamında ise aile kurmanın, eş ve anne olmanın anlamını kavrayacak olgunluğa ulaşmamış bir kız çocuğunun zorla evlendirilmesi kesinlikle kabul edilemez ifadeleri yer almaktadır (H1).

“Sırf kız olduğu için bir çocuğun doğumuna üzölmek, onu hor görmek, eğitimden mahrum bırakmak, zorla ve küçük yaşta evlendirmek zulümdür.” (H10).

“Kız çocuklarını, aile kurma sorumluluğuna sahip olmadan evliliğe zorlamak ve bunu İslam dininden hareketle meşrulaştırmaya çalışmak, büyük bir günah, ağır bir vebaldir. Bu yanlış tutum ve söylemin İslam’ın evlilik anlayışıyla hiçbir ilgisi yoktur.” (H258).

Gündemde yaşanan bazı olayların hutbelere konu olma özelliğinden daha önce bahsetmiştik. Medya da “Tarikatta istismar soruşturması sonrası Cuma hutbesi konusu “çocuk” oldu başlıkları ile tarikat lideri bir babanın 6 yaşındaki kızını evlendirmesi iddiaları, “Çocuk: Rabbimizin Kıymetli Emaneti” (H258) başlıklı hutbe ile işlenmişti. Hutbede kız çocuklarının önemi ve erken yaşta evliliklerinin kabul edilemeyeceğine değinilmiştir. Ayrıca çocuğa cinsel istismarın hiçbir şekilde kabul edilmeyeceği de hutbede vurgulanmış ve evlilik için yeterli olmanın kıstası ergenlik olamayacağı belirtilmiştir.

Ülkemiz ve insanlık adına son derece üzücü ve endişe verici olan çocuk istismarı hutbede de ifade edildiği gibi insan ve toplum vicdanın hiçbir şekilde kabul edemeyeceği bir suçtur. Bu suça günden güne sayısı artan, aile içi şiddet, cinayet, taciz, tecavüz vakaları da eklendiğinde toplumun psikolojisini derinden etkileyen ve ciddi bir infial uyandıran hadiselere dönüşmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kadına şiddet ve mücadelede, İslam dini ile asla bağdaşmayan aile içi şiddet olgusunun karşısında yer almakta, ülkemizin kadın sorunlarına karşı duyarlı olup bu sorunların çözümünde aktif rol almayı kalıcı bir politika olarak benimsemektedir (Martı, 2019). Hutbelerdeki kadın temasının çoğunlukla aile temasında işlendiği hutbelerde verildiği bilinmektedir. Kimi zaman hutbelerde aile içerisindeki rolleri ve sorumlulukları hatırlatmakta kimi zaman dönemde meydana gelen şiddet veya yaşanmış kadın cinayetleri üzerinden mesajlar verildiği görölmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, hutbeleri milli, ahlaki ve insani değerleri göz önünde bulundurarak titizlikle planmaktadır. Bu planlama genellikle üç aylık periyotlar halinde yürütölse de, ülkede meydana gelen önemli ve hassas olaylar karşısında bu düzen geçici olarak askıya alınabilmektedir.

Böyle durumlarda, yaşanan olaya hızlı ve uygun bir şekilde yanıt verebilmek adına acil hutbeler hazırlanmaktadır. Bu süreç, toplumun duyarlılık gerektiren konular karşısında bilgilendirilmesi ve yönlendirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır (Göküş, 2016). 2015 yılında Mersin'in Tarsus ilçesinde yaşanan Özgecan Aslan cinayeti "Kadına El Kalkmaz" başlıklı hutbe ile toplumda yaşanan kadın cinayetleri ve şiddet konuları ile ele alınmıştır. Benzer bir olay sonrası Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş, 18 Ağustos 2018 tarihinde boşandığı eşi tarafından öldürülen Emine Bulut cinayeti ile ilgili okuduğu cuma hutbesinde, *"Dinimizde kadının canı, hakları dokunulmazdır ve emanettir"* ifadelerini kullanmıştır. Kadına şiddet olaylarının en uç noktası olarak ifade edilen töre ve namus cinayetleri, kadına uygulanan şiddet türünün en ölümcül ve görünür biçimidir. Bir kadının ailesinin onurunu zedeleyecek biçimde davrandığı algısı, maalesef ki kadının hayatına kastedilmesi için yeterli bir sebep olarak görülmektedir (Alpaslan Arar vd., 2021).

"Bir kadın, "namus" bahanesine sığınarak şiddetin gaddar pençesi altında canından edilemez. "Töremiz böyle emrediyor" diyen koyu bir cehaletle kan davası güdülemez, hiç kimsenin canına kıyılmaz." (H89).

"Hiçbir sıkıntı, anlaşmazlık ya da bunalım, kadına şiddeti reva gören bir zihniyetin mazereti olamaz. Çünkü şiddet, kul hakkı çiğnemektir; acı ve nefret tohumlarıyla aileyi zehirlemektir." (H99).

Cuma hutbesinden alıntılanan paragraflar da kadına yönelik şiddetin inancımızda asla yeri olmadığı belirtilirken şiddetin hiçbir şeklinin kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir. Hutbelerde bununla birlikte şiddetin ortadan kalkması, insan onurunun korunması için var gücümüzle gayret etmeliyiz hatırlatmasında bulunmuştur. Hutbelerde İslam dininin bu tür şiddet uygulamalarına karşı kararlı tavrı, kadına karşı şiddetle mücadelede son derece önemlidir. Kadına şiddet gibi toplumsal alanda ortaya çıkan bu problemlerde dini bilgi bağlamında topluma yol göstermek, bu konularda varsa yanlış veya tutarsız dini anlayışları gidermek, bu problemlerin çözümüne dönük çalışmalar yürütürken de ilgili kurumlarla iş birliği yapmak DİB için önemli bir misyon olarak göze çarpmaktadır (Martı, 2019).

25 Kasım Kadına Yönelik Şiddete Karşı Uluslararası Mücadele Günü kapsamında “Şiddet İnsan Onuruyla Asla Bağdaşmaz” başlıklı hutbe de kadına yönelik şiddet konusuna dikkat çekilmiştir. Hutbe aynı zamanda 9 Kasım 2021'de İstanbul'da kaldırımında yürürken samuray kılıcı ile öldürülen mimar Başak Cengiz olayının hemen ardından irat edilmiştir.

“Maalesef her geçen gün daha fazla şahit olduğumuz kadınlara yönelik şiddet vicdanlarımızı yaralıyor, yüreklerimizi dağlıyor. Oysaki inancımızda asla yeri olmayan şiddet, insanlık suçudur. Şiddet, acizliktir, merhametsizliktir, zulümdür.” (H202).

Pandemi döneminde virüsten korunmak ve bulaşma riskini azaltmak amacıyla evde izolasyon döneminin başlaması güvenli bir tedbirken sürekli şiddete maruz kalan kadınlar için evler oldukça riskli yerler olmuştur. Böylelikle şiddet uygulayan erkek ile bir anda eve kapanan kadın ev içi şiddete maruz kalma riskinin daha da arttığı bir sürece girmişti (S. Yıldırım, 2020). Diyanet bu konuda “Aile Huzur ve Güven Kaynağı” (H119) başlıklı hutbede genel olarak aile içi iletişim konusunu işlemiş ve örtük bir şekilde cemaate şiddet konusunda uyarıda bulunmuştu. *“Sağlıkla, geçim derdiyle, çocuklarla aslında ilâhî bir imtihandan geçen aile, zor zamanlar yaşar. Ancak ne olursa olsun, darlıkta da bollukta da asla haksızlığa, zulme ve şiddete izin vermemek Müslüman’ın görevidir.”*

Hutbelerde gördüğümüz gibi kadına şiddet olayları genelde aile teması üzerinden verilmiştir. Mesajların, kimi zaman açık bir şekilde kimi zaman örtük bir anlatımla işlendiği görülmüştür Aile içi şiddet coğrafya, din, dil, ırk, sosyal statü tanımaksızın tüm insanlığı tehdit eden bir boyutta yaşanırken, bu tehdidi en ağır biçimde tecrübe edenler de maalesef kadınlar olmuştur (Sağır & Demirağ, 2017).

Hutbelerde bu konulara bu kadar yer verilmesi aile bağları ve dolayısıyla birlik ve dirliğimizin diri tutulması noktasında çoğunlukla iyi yönetebilse de zaman zaman bazı eleştirilere neden olduğu görülmektedir.

Öncelikle, toplumun geleceğine umutla bakabilmesi için genç kuşaklar evlenme çağına geldiklerinde, bir yuva kurarak meşru birlikteliklere teşvik edilmelidir.

Aile, insanların neslini sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmeleri ve medeniyetlerinin temel yapı taşı olduğu için, en eski ve en köklü ocak, en muhkem kaledir (H79).

İslam, zinayı en büyük haramlardan biri olarak kabul eder ve Lûtîliği ile eşcinselliği lanetler. Bunun nedeni, hastalıkları beraberinde getirmesi ve nesli çürütmesidir. Her yıl, yüz binlerce insan, nikâhsız ve gayrimeşru hayatın İslami literatürdeki adı olan zina nedeniyle HIV virüsüne maruz kalır. Kötülüklerden insanları korumak için birlikte mücadele edelim (H120).

Hutbelerde özellikle aile kurmak, aile kalmak, nikah ve neslin korunması noktasında mesajların yoğunlaştığını görmekteyiz. Bu noktada bu birlikteliklerin meşru yaşanmaması ve nesle zarar verecek birlikteliklerin pandemi dönemindeki hastalıkla özdeşleştirilerek açık bir şekilde hutbede irat edilmesi bazı eleştirilere neden olmuştur. Bu bakışın ve düşüncenin bu şekilde ifade edilmesi insan haklarına aykırı olduğu gerekçesiyle “Ankara Barosu” tarafından İslam’ı çağdışılıkla itham eden bir açıklama yapılmıştı. Eski Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez bu açıklamaya “Ankara Barosu'nun açıklaması İslam’ı çağ dışılıkla itham eden bir açıklama. Bir milletin iman değerlerini hafife almak ayrı bir şey. Her türlü kınanmayı hak eden bir metin” diyerek bir açıklama yapmıştı.

Diyanet, kadına yönelik şiddet olaylarını ve aile içi iletişim sorunlarını engellemek amacıyla hutbeler aracılığıyla topluma seslenmektedir. Hutbeler, dini konularda insanları bilgilendirirken aynı zamanda toplumsal meseleleri de dini bir bakış açısıyla ele alarak insanları aydınlatmaktadır. Diyanet, dini değerleri korurken diğer toplumsal alanlarla uyum içinde olmaya özen göstermekte ve bu alanlardaki kuralları belirlemekten kaçınmamaktadır. Hutbelerde olduğu gibi gerektiğinde eleştiri yapmaktan da çekinmeyen Diyanet, toplumu bilinçlendirme ve olumlu değişimlere katkı sağlama konusunda önemli bir rol üstlenmektedir.

2.1.2.1.1.2. Din Kardeşliği

Tarihsel süreç boyunca, insanlar genellikle topluluklar halinde yaşamlarını sürdürmüş ve birbirleriyle etkileşim içinde olmuşlardır. Bu uzun birlikte yaşama süreci, insanlar arasında ortak değerlerin ve inançların oluşmasına yol açmıştır. Bu ortak amaçlar, insanların birbirleriyle daha kolay iletişim kurmalarına ve

anlaşmalarına olanak tanımıştır. Bu süreç, toplumların bir arada var olmasını güçlendirmiş ve insan ilişkilerinde önemli bir rol oynamıştır.

İslam dininin sosyal hayattaki amacı ise birlik beraberlik ve kardeşliktir. Diğer bir amacı ise yeryüzünde sulhu ve barışı tesis etmektir. (Bakara 2/208) Kur'an, önceki ümmetlerin tefrikaları ve ortaya çıkardığı sonuçları konusunda Müslümanları ikaz etmiş, tarihi tecrübeden ibret alarak onları birlik olmaya davet etmiştir. İnsanlar arasında birlik ve dostluğun tesis edildiği, emniyet ve güvenin olduğu bir toplumun oluşması üzerinde ısrarla durmuş bu durumu da 'kardeşlik' kavramı ile tanımlamıştır (Rençber, 2017). Hutbelerde sıklıkla vurgulanan İslam kardeşliği, birlik ve beraberlik kavramları, toplumun bir arada yaşama ahlakını ve kültürünü güçlendirmenin yanı sıra farklılıklara saygı duymayı, yaşam hakkına saygı göstermeyi, sığınmacılara destek olmayı ve kardeşliğin toplumsal önemini vurgulamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı ise hutbelerde, toplumun gündemindeki konularla ilgili olarak kadına yönelik şiddet, Suriyeli sığınmacılar, doğal afetler, maden faciaları gibi ulusal meselelere odaklanarak din kardeşliği, birlik ve beraberlik ruhunu ön plana çıkarmaktadır. İnsanların birbirleriyle iletişim kurmalarında dinin bir aracı olarak ortaya çıkan bu din kardeşliği, kan bağından daha değerli olduğunu göstermektedir.

Hutbeler zaman zaman birlikte yaşamın kodu olarak tarihten örnekler verilerek sunulmaktadır. Yaşanan sıkıntılı zamanların ancak birlik olunabildiğinde üstesinden gelinebileceği ifade edilmektedir (Can, 2017). Milletimizin varoluş mücadelesi olan Çanakkale Zaferi, tarihimizin en önemli dönüm noktalarından biridir. Hutbede, bu destansı zaferin anlatımı sırasında insanlar, renk, dil ve ırk ayrımı yapmadan sadece din üzerinden bir araya gelmeye çağrılır. Hutbelerde, toplumsal hafızanın canlı tutulması, birlik ve beraberliğin önemini vurgulanması için bu tür sembolik olayların hatırlatılması, birlikte yaşamın temel prensiplerini de akıllara getirir. Çanakkale Savaşı'nın anlatımında, insanların farklılıklarının ötesinde ortak değerler etrafında birleşmesi, tarihimizin en güçlü ve anlamlı mesajlarından biridir. Hutbede, bu zaferin sadece askeri bir başarı değil, aynı zamanda insanlık onurunun ve kardeşliğin zaferi olarak anlaşılması önemlidir. Bu destansı mücadele, sadece tarihi bir olay değil, aynı zamanda gelecek nesillere aktarılacak büyük bir mirastır. Hutbede, bu yönler

vurgulanarak, insanların ortak geçmişlerinden güç alarak birlik ve beraberlik içinde ilerlemeleri teşvik edilir.

Hutbelerde konu sınırının olmaması, toplumsal ve uluslararası alanda yaşanan sorun ve sıkıntıların hutbelerde işlenmesi, kurumun kendi yorumunu metine aktarması siyasi bir kimlik oluşmasına neden olmaktadır. Türkiye'nin uluslararası meselelerinde hutbelerde en çok yer alan konu özellikle Suriye ve Gazze saldırıları olmuştur (S. Yılmaz, 2023). “Dinmeyen Yaramız Kudüs” (H20) başlıklı hutbe de ümmet bilinci ve iman kardeşliğinin pekiştirilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Hutbelerde Kudüs'ün tarih boyunca “Dârü's-Selâm”, yani barış ve huzurun merkezi olarak anıldığı, sadece Filistin ve Mescid-i Aksa civarında yaşayanların değil, tüm dünya Müslümanlarının gözbebeği ve insanlığın ortak değeri olduğundan bahsedilmiştir. Hutbelerde 2022 yılı hariç diğer yıllarda Kudüs'te yaşanan olaylar Müslümanların gündemine taşınmıştır. 2021 yılının Nisan ayında, Ramazan ayının başlangıcından itibaren Filistinliler ve İsrail halkı arasında iftar etkinliklerinin engellenmesi nedeniyle çatışmalar yaşandı. Ardından mayıs ayında, Doğu Kudüs'teki Şeyh Cerrah Mahallesi'nde Filistinlilere zorunlu tahliye tehdidi gerilime yol açtı. Bu dönemde, Cuma hutbelerinde dört hafta üst üste, Kudüs'teki olaylar sebebiyle birlik çağrısı yapıldı ve dualar Kudüs için edildi. “O halde, mazlumların feryadı arşa uzanırken, ümmet-i Muhammed olarak bir araya gelip zulme ve işgale karşı çıkalım.” (H176). “*Ya Rabbi! Miracın basamağı Mescid-i Aksâ'yı korumayı, bu uğurda mücadele etmeyi yeryüzündeki bütün Müslümanlara ve bizlere nasip eyle.*” (H175).

Toplumda düşünce ve eylem konusunda birlikte hareket edebilme yetisi, huzur ve ilerleme için oldukça önemlidir. İnsanların bir araya gelerek dayanışma içinde olmaları, toplumun daha huzurlu ve başarılı olmasını sağlar. Bu sebeple, dinin vurguladığı birlik, beraberlik ve kardeşlik kavramları önem taşır. Hutbelerde yapılan dini telkinler, insanları bu değerleri hatırlamaya ve yaşamaya teşvik etmektedir. Ancak bu kardeşlik sadece dini bağlarla sınırlı kalmamalı, aynı zamanda insanların birbirleriyle iletişim kurarken dini kimliklerinden ziyade insanlık bağını öne çıkarmaları gerektiği de unutulmamalıdır. İslam kardeşliği temelinde oluşan dayanışma ve birlik, toplumun güçlenmesine ve her türlü zorluğun üstesinden

gelinmesine olanak sağlar. Bu birliktelik ve dayanışma, toplumun daha sağlam temellere oturmasını ve ilerlemesini destekler.

Cuma hutbelerinde Suriyeli sığınmacıların toplum içindeki yeri ve toplumun gelecekteki sığınmacılara yaklaşımı üzerine yapılan konuşmalarda, Cumhurbaşkanı tarafından sıkça vurgulanan "ensar muhacir kardeşliği" kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Bu kavram, Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret eden Müslümanlara Medinelilerin gösterdiği kardeşlik ve misafirperverlik örneğine atıfta bulunarak, Türkiye'deki vatandaşları, Suriyeli sığınmacılara ensar olarak ev sahipliği yapmaya teşvik etmektedir. Suriyeli sığınmacılar ise "muhacir" olarak adlandırılarak, toplum içinde özel bir konuma yerleştirilmişlerdir. Bu hutbelerde dile getirilen konuların temelinde, insanlık ve dayanışma duygularının ön plana çıkarılması yatmaktadır. Türkiye'nin Suriye Krizi'nden etkilenen insanlara kapılarını açması ve onlara destek olması, tarihsel bir geleneği yansıtarak, ensar ve muhacir ilişkisi üzerinden anlam kazanmaktadır. Bu kapsamda, hutbelerde vurgulanan kardeşlik ve yardımlaşma teması, toplumun birlik ve beraberliğini güçlendirerek, insanların birbirlerine daha anlayışlı ve destekleyici bir şekilde yaklaşmalarını teşvik etmektedir. (Arpacı, Işıl, 2018). *“Bugün de nice Müslüman, yurdundan ve yuvasından gözyaşları ile ayrılarak yollara düşmekte; kendisine ensarlık yapacak iyilik timsali insanlara sığınmaktadır.”* (H36). (Can, 2017) çalışmasında bu durum için *“Evrensel Müslüman kardeşliği misyonunu yani “ümme bilincini”, Müslüman olmanın yüklediği bir sorumluluk olarak değerlendiren bazı hutbelerde Türkiye, bir “merkez” ülke, bir “anavatan” olarak sunulur”* şeklinde ifade etmiştir.

Hutbelerde Suriye açık bir şekilde hiçbir yılda zikredilmemiştir. Ensar ve muhacir kardeşliğinin ise daha çok Hicret temalı hutbelerde işlendiği görülmüş, hutbelerde bu kavramlar ise en çok 2018 yılında kullanılmıştır. Hutbelerde bu telkinlerin yer almasının nedeni, ülkemize gelen mültecilerin toplumda tartışmalara neden olması olmuştur. (Özbey, 2022) çalışmasında gerek Suriye gerek başka ülkelerden gelen sığınmacıları Türkiye'nin kolayca absorbe etmesinin zaten beklendik bir durum olmadığını ifade etmiştir. Ancak süreç içerisinde sığınmacıların, ev sahibi toplumun bir parçasına dönüşmeye başladığını, buna rağmen sığınmacıların bazı zamanlarda sorunların kaynağı olarak gösterildiğine de vurgu yapmıştır. Özellikle

pandemi döneminde toplumun bütün kesimleri ve bireyleri olumsuz yönde etkilenmiş, bu konuda ise en çok etkilenen gruplardan birinin de hiç şüphesiz sığınmacılar olduğunu söylemiştir.

Hutbelerin içeriği ve vurguları incelendiğinde, özellikle pandemi döneminde sığınmacılara yönelik mesajlara yeterince yer verilmediği gözlemlenmektedir. Ülkemizdeki sığınmacılarla ilgili yaşanan toplumsal sıkıntıların huzursuzluk yarattığı belirtilirken, bu konunun hutbelerde yeterince işlenmemesi önemli bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hutbelerde birlik, beraberlik ve kardeşlik vurgularının yanı sıra dini ve milli gün temalarının da ele alındığı konular arasında dini ve milli günlerin anlamı ve önemi de bulunmaktadır. Hutbeler genellikle toplumun birlik ve beraberlik içinde olması, dayanışma ve kardeşlik duygularının güçlendirilmesi üzerine odaklanır. Bu bağlamda, dini ve milli günlerin anılması, insanların ortak değerler etrafında bir araya gelmelerini sağlayarak toplumsal birliğin ve dayanışmanın pekiştirilmesine katkıda bulunur.

2.1.2.1.1.3. Milli Günler

Hutbelerde milli günler ile ilgili Çanakkale Zaferi, Cumhuriyet Bayramı, Zafer Bayramı, Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, Gençlik ve Spor Bayramı, 15 Temmuz Demokrasi ve Milli Birlik Günü ve İstanbul'un Fethi'ne bakılmıştır. Buna göre her yıl 15 Temmuz hutbelerde yer alırken, Çanakkale Zaferi'de benzer şekilde 2020 hariç her yıl hutbelerde yer almıştır. 20 Mart 2020 tarihinde pandemi sürecinde camilerin cemaate kapatılması nedeni ile hutbe yayınlanmamıştır. 2021 yılında ise 12 Mart, İstiklâl Marşımızın kabulünün yıldönümü nedeniyle "İstiklal Marşı: Hakkıdır Hakka Tapan Milletimin İstiklal" (H166) başlıklı hutbe yayınlanmış ve Çanakkale Zaferi sadece hutbenin son kısmında yer almıştır. Ancak H11 hutbesinde "Çanakkale *"Gevşeklik göstermeyin, üzülmeyin; eğer inanmışsanız şüphesiz en üstün olan sizsiniz."* ayeti ile H166 hutbede İstiklâl Marşımızın ruhunu yansıttığı şeklinde ifade edilmiştir. İmandan ve geçmişten alınan ilhamla bugün de barışı, huzuru, kardeşliği ve adaleti tesis etmek için mücadele edildiği, bu zaferlerin unutulmaması, unutturulmaması ve gelecek nesillere aktarılması gerektiğini belirten hutbelerde, şöyle denilmiştir:

"Tarihimizi, kültürümüzü, değerlerimizi, bizi biz yapan ve bugünlere getiren zaferlerimizi unutmayalım, unutturmayalım. Çanakkale'yi geçilmez kılan ruhu, şüheda fişkırın toprağımızın izzetini evlatlarımıza öğretelim. Ecdadımızın emanetine sahip çıkalım. Bu emaneti, aynı bilinç ve idealle yarınlara taşıyalım." (H11).

"Bugün bizlere düşen, Çanakkale'de şahlanan o muazzam ruhun idrakinde olmaktır. Bizi biz yapan, bizi millet yapan değerlerimizin etrafında kenetlenmek, onları nesillerimize aktarmaktır." (H63).

Hutbelerde 30 Ağustos Zafer Bayramı, genel olarak ağustos ayında kazanılan diğer zaferlerle birlikte anılmaktadır. Bu hutbelerde genel olarak vatan teması ön plana çıkartılmaktadır. Çalışmamızın kapsadığı tüm yıllardaki hutbelerde zafer konusu işlenmesine hatta ağustos ayına damgasını vuran zaferleri hatırlatarak bu ayın milletimiz için zafer ayı olduğu zikredilmesine rağmen "30 Ağustos Zafer Bayramı" ifadesi yalnızca 2020 ve 2022 yıllarında kullanılmıştır. 2018 hutbesinde "Gayret Müminlerden, Zafer Allah'tandır" (H34) başlıklı hutbede "30 Ağustos":

"Tarih boyunca nice ağustos ayına damgasını vuran Malazgirt, Otlukbeli, Çaldıran, Mercidâbık, Mohaç, Sakarya ve Büyük Taarruz zaferleri buna şahittir." (H34) denilmek suretiyle diğer zaferlerle birlikte anılmıştır. 2019 yılı hutbesinde ise "Vatan Bize Emanettir" (H87) başlıklı hutbe de "Şanlı ecdadımız, iman dolu göğsüyle, cesaret ve kararlılığıyla nice ağustos ayına damga vuran eşsiz zaferler kazanmıştır. Malazgirt'ten Kosova'ya, Mohaç'tan Büyük Taarruz'a kadar kazanılan zaferler bunun en büyük şahididir." (H87) ifadeleriyle ağustos ayında kazanılan bütün zaferlerle birlikte anılmıştır. 2020 yılına gelindiğinde ise yine daha önceki hutbelerde olduğu gibi; "Ağustos ayı, Anadolu'nun kapılarını barışa ve adalete açan şanlı milletimizin, hakkı hâkim kılma yolunda kazandığı nice zafere şahittir... Allah'a güvendik ve O'nun yardımıyla Malazgirt'ten Mohaç'a, Sakarya'dan Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ne kadar şan ve şerefle dolu nice sayfayı tarihimize ekledik." (H137) ifadeleri ile ağustos ayındaki zaferlere gönderme yapılmıştır. 2020 yılındaki bu hutbenin son kısmında yer alan; "...30 Ağustos günü milletçe zafere ulaştığımız Kurtuluş Savaşımızda..." şeklindeki cümle, "30 Ağustos" terkinin incelemiş olduğumuz yıllardaki hutbelerde ilk defa kullanıldığı yıldır. 2021 yılında da yine aynı şekilde: "İçinde bulunduğumuz ağustos ayındaki nice zaferlere bizi ulaştıran, işte bu

ruhtur. Malazgirt'te, Mohaç'ta, Sakarya'da, Büyük Taarruz'da, bütün terör örgütleriyle ve şer güçleriyle mücadelemizde hep aynı ruh vardır.” (H190) şeklindeki benzer ifadeler kullanılmıştır. Hutbenin devamında bu ruhun korunması için birlik beraberlik ve kardeşlikten ödün verilmemesi hatırlatılmış, bizi millet yapan değerlerin etrafında sınımsız kenetlenmek gerektiğine de dikkat çekilmiştir. 2022 yılına gelindiğinde yine ağustos ayının zafer ayı olduğu zikredilmiş, ikinci kez “30 Ağustos Zaferi” terkibi ile karşılaşılmıştır. “...30 Ağustos Zaferiyle sonuçlanan Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ni anarız.” (H242).

Hutbelerde işlenen Milli bayramlarda, 10 Kasım'larda ve Çanakkale Şehitlerini Anma Günlerinde Atatürk'ün adının anılmıyor olması son dönemlerde özellikle büyük bir tartışma konusu olmuştur. Medyada yer bulan bazı haberlerde eleştirilerin hedefi olan Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Erbaş bu konuda, Atatürk ve dönemin bakanlarının imzasını taşıyan 5 Mart 1926 tarihli belgeyi kaynak göstererek “*Hutbelerde isim anılmamasının merhumun kendisinin istemediğini söylemiştir.*” açıklamasında bulunmuştur. Hutbelerle ilgili bu eleştirilerin hep olduğu ve olmaya da devam edeceğinin ifade edildiği haberde, bir süre DİB Başkan danışmanlığı görevini yapan ilahiyatçı Mehmet Hayri Kırbaşoğlu'na göre bunun sebebi hutbelerin iktidarların siyasi çıkar amaçlı olarak kullanılmasından kaynaklandığı düşüncesidir. Bu konuda genel olan hutbede şahıslara yer vermenin doğru olmadığını altını çizen Buladı ise diyanet uzmanlarının özenle hazırladığı hutbelerin bir kesimin hoşuna gitmeyen konu veya mesajları sosyal medyanın gündemine taşıyarak yersiz bir tartışmaya neden olduklarını belirtmiştir. Ayrıca birçok isim sayıldığında hutbelerin hutbe olmaktan çıkacağını ifade etmiştir. Buladı ise bunu kasıtlı olarak gündeme getirenlerin bir cephe oluşturarak meseleyi tartışma konusu yapmak istemelerine bağlamıştır (Günaydın, 2022).

Hutbelerde her yıl yer verilen milli gün ise 15 Temmuz olmuştur. FETÖ ifadesi çalıştığımız tüm yıllardaki hutbelerde açıkça zikredilmektedir. Genel olarak hutbelerde FETÖ terör örgütünün dini değerleri sömürmesi ve rüyalar üzerinden İslam'ı tahrif ederek ‘uydurma bir din’ kurma teşebbüslerine karşı milleti uyardığı görülmektedir. Ayrıca tüm hutbelerde bu terör örgütünden bahsederken “istismar” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.

“...FETÖ Terör Örgütü, imanımızı, ahlaki hassasiyetimizi, peygamber sevgimizi, zekât ve sadakamızı, kurbanlarımızı hâsılı tüm dini değer ve kavramlarımızı istismar etti. (...) Barış ve ıslah adı altında dini duyguları sömürerek aslında insanımızı bir güvensizlik girdabına sürükledi. (...) Unutulmamalıdır ki, Allah ve Resul’ünü anarak kirli emelleri uğruna dinimizi istismar edenlerin sonu daima hüsrandır.” (H28).

“...yıllarca insanımızın imkân ve değerlerini istismar eden FETÖ, en sonunda vatanımıza, istiklal ve istikbalimize kastetti.” (H80).

“Allah’a olan bağlılığımızı, Resulullah’a olan muhabbetimizi, sadakamızı, kurbanımızı, mukaddes saydığımız nice değerlerimizi istismar etmiştir.” (H131).

Bu hutbeler de suret-i haktan görünerek dini istismar edenlerin kendi çıkarlarına göre dinin sabitelerini değiştirmeye kalkışmaları ve istismar edilen dini ve milli kavramlardan bahsedilmektedir. Hutbelerin ortak vurgusu ise FETÖ’nün milletin birlik ve beraberliğine, ülkenin geleceğine ve bekasına kasteden bir terör örgütü olduğudur. Asla İslami bir yapı olmayan bu fitne şebekesinin din kisvesi altında dini değer ve kavramları; milletin duygularını, zekât, sadaka, kurban ve yardımları istismar ederek toplumda bir güvensizlik oluşmasına neden olmuştur. Hutbelerde din istismarına karşı yapılması gerekenlere yönelik birbirinden farklı önerilere de yer verilmiştir (Çinemre, 2021). *İslam’ı sahih kaynaklarından, iyi niyetli ve güvenilir ellerden öğrenmektir. “Kur’an-ı Kerim ve Sevgili Peygamberimizin sünneti seniyyesi rehberliğinde yaşamaktır.” (H28) “Ülkemizi ve milletimizi fitneye sürüklemek isteyen istismarcılara karşı yekvücut, tek yürek olmaktır.” (H183).*

Genel olarak hutbelerde din istismarına karşı ferasetli ve uyanık olmak gerektiği, bu tarz istismar hareketlerine fırsat verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.

Dinin Kur’an ve sünnet gibi temel kaynaklardan öğrenilmesi ve İslam’ı daha güzel yaşamaya ve temsil etmeye özen gösterilerek bunun gelecek nesillere, çocuklara ve gençlere doğru bir şekilde anlatılması gerekliliğine dikkat çekilmiştir (Çinemre, 2021).

Hutbelerde 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı ve 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı günlerinde hutbelere bakıldığında

ise bu beş yıl boyunca söz konusu günlerin hiçbirisinin hutbelerde konu edinilmediği görülmektedir. 29 Mayıs İstanbul'un Fethi "Hamdolsun Rabbimize" (H125) başlıklı hutbe, pandemi de tedbirler gereği cemaate kapatılan camilerin kapılarının tekrar açılması ve İstanbul'un kapılarının 29 Mayıs 1453 günü fetihle İslam'a açılması olaylarında ki benzetmeyle verilmiştir.

Din hizmetleri raporlarını incelediğimizde, genellikle en çok yer verilen konular arasında dini ve milli günlerle ilgili hutbelerin öne çıktığını gözlemliyoruz. Bu hutbeler, milli değerleri vurgulayarak insanlar arasında bir bağ oluşturmayı amaçlayarak, özel günlerin önemini ve değerini sürekli hatırlatmayı hedefler. Bu sayede insanlar arasındaki birlik ve dayanışmayı güçlendirmeyi amaçlar.

2.1.2.1.1.4. Dîni Gün ve Geceler

Hutbelerde dini gün ve geceler konusunda konuşulurken genellikle kandiller, bayramlar, hicri yılbaşı ve aşure günleri gibi önemli zaman dilimleri üzerinde durulmaktadır. Bu hutbelerden çalışma yıllarımız arasındaki bayram günü hutbeleri çalışma dışında bırakılmıştır. Bunun dışındaki dini gün ve gecelerle ilgili toplamda 26 hutbenin ilgili gün ve gecelere ayrıldığı görülmektedir. 2020 yılında pandemi önlemleri gereği camilerin kapatılması nedeniyle Miraç Kandili hutbesi yayınlanmadığı düşünülmüş bunun dışında tüm kandiller de hutbelerde yer verilmiştir. Bu hutbelerde (U. Kaya, 2021)'nin da çalışmasında belirttiği gibi üslup benzerliği dikkat çekmektedir. Hutbelerde genel olarak üç ayların önemine vurgu yapılmış ve ömrün muhasebe edilmesine dikkat çekilmiştir.

"Recep, Şaban ve Ramazan'ı içinde barındıran üç aylar, Regâib gecesiyle başlar. Miraç ve Berat gecesiyle devam eder. Bin aydan daha hayırlı Kadir gecesiyle zirveye ulaşır. Birlik ve beraberliğimizi güçlendiren, ülfet ve muhabbetimizi artıran Ramazan Bayramı'yla taçlanır." (H61).

"Üç aylar, dünya telaşıyla rüzgâr gibi geçen ömrümüzü muhasebe etme imkânıdır. Tefekkür etme, özümüze dönme, kendimizle barışma, maneviyatımızı güçlendirme zamanıdır." (H162).

Kandil gecesi temalı hutbeler arasında, H61 hutbesinde diğerlerinden farklı bir ifade kullanımı dikkat çekmektedir. Bu hutbede, üç aylarda iyiliğe daha fazla fırsat

verilmesi gerektiğine vurgu yapılarak, şifa bekleyen bir hastanın sıkıntısına derman olmanın da bir nevi iyilik olduğu ön plana çıkarılmıştır.

Dünyevî hiçbir karşılık beklemeden, hastalarımıza umut ışığı olmak, organ, ilik ve kök hücre bağışında bulunmak ne asil bir davranıştır! Şüphesiz dinî ve insanî sorumluluğumuzun gereği olan böylesi davranışlar bereket ve mağfiret iklimi olan üç aylarda Rabbimizin rızasını bize kazandıracak en önemli amellerdendir (H61).

Halkın sağlıkla ilgili tutum ve davranışlarını değiştirmeye yönelik önerilerde tıp ve sağlık sektörü, dinin meşrulaştırıcı gücünden yararlanmak istemektedir. Malatya’da Genç Bağış Elçileri Zirvesine katılan gençlerin bu bağlamda organ bağışının artırılmasına yönelik önerileri arasında; “*Din adamlarının cami içinde veya dışında farklı faaliyetler aracılığı ile bir araya gelerek organ bağışı konusunda bilgi vermesi sağlanmalıdır.*” ifadeleri ile yer verilmiştir (http-1, t.y.). Hutbelerde bu konuların işlenmesi, dinin çerçevesinde bu konulara olan bakış açısını ve buna bağlı olarak insanların davranışlarına nasıl yansıdığını etkiler. (Mac & Özta, 2016) ’ın yapmış olduğu çalışmada Diyarbakır İl Sağlık Müdürlüğü Güneydoğuda bazı bölgelerdeki müftülüklerle iş birliği yaparak hutbe ve vaazlarla bu konuyu işlemiş ve Diyarbakır o dönemde organ bağışının en fazla yapıldığı il olmuştur. Bu sonuç hem din görevlilerinin hem de dini iletişim vasıtası olan hutbelerin toplumdaki yönlendirici etkisini göstermektedir.

Hutbelerde aşure günü için birlik ve beraberliğimizin, paylaşma ve dayanışmamızın simgesi olarak bahsedilmektedir. Aynı zamanda Muharrem ayının Hz. Hüseyin Efendimiz ve çoğu Ehl-i Beytten olmak üzere, beraberindeki yetmişden fazla Müslümanın, Kербela’da şehit edildiği olayın yaşandığı ay olarak anlatılan ortak ifadeler bulunmaktadır. Ayrıca nice İslam beldelerinin Kербela’ya dönüştüğü; acı ve gözyaşının devam ettiğine vurgu yapılarak bunun ancak birlik ve kardeşlikle aşılabileceğine dikkat çekilmiştir.

“Yeni Kербela’lar yaşamamak için, aynı imanı, acıyı, özlemi taşıyan kalplerimizi birleştirelim. Gönüllerimizde birbirimize yer açalım, hayatlarımızı muhabbetle buluşturalım.” (H88).

2021 yılındaki "Kerbela'yı İbret Nazarıyla Okuyalım" (H188) başlıklı hutbede, Muharrem ayının ilk günü olması ve hicri yılbaşının aynı güne denk gelmesi sebebiyle, her iki konunun da aynı hutbede ele alındığı görülmektedir. Her yıl Hicri yılbaşında hutbelerde önemli bir vurgu yapılmaktadır. Bu özel günlerde, Hicri takvimin başlangıcıyla birlikte geçen yılın değerlendirilmesi ve muhasebesi yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. İslam dünyasında Hicri yılbaşı, yeni bir başlangıcı temsil ettiği için insanların dini ve dünyevi hayatlarını gözden geçirmeleri, hatalardan ders çıkarmaları ve geleceğe daha olumlu adımlar atmaları için bir fırsat olarak değerlendirilmektedir.

“Yarın yeni bir hicri yıla giriyoruz. Hicretin gerçekleştiği yıl aynı zamanda hicri takvimin de başlangıç yılıdır. O halde geliniz, geçen bir yılın, geride bırakılan bir ömrün muhasebesini yapalım. Allah ile misakımızı, Rasûlüllah ile biatımızı yenileyelim. Haramlardan ve günahlardan, helal ve tertemiz bir hayata hicret için bugünü milat kabul edelim.” (H238).

2.1.2.2. Din Dili Açısından Hutbelerdeki Üslup

Din dilinin tanımlarından biri de kişilerin sahip olduğu din anlayışı, dini tebliğde kullanılan üslup, usul ve söylemdir. Doğru bir din dili ancak, dini tebliğ edeninin doğru bir din telakkisine sahip olması, dini doğru yorumlaması ve bu bilgileri doğru bir şekilde tebliğ edebilmesiyle mümkün olmaktadır (Ersöz, 2019). Din dilini (Bahçekapılı, 2019) bir iletişim biçimi olarak tanımlar. Dolayısıyla din dili kullanılarak yapılan iletişimde, hedef kitleye ulaşmak ve aktarılan bilgi ile bir etkileşim meydana getirmek amaçlanır.

Hutbelerin çeşitli muhatapları bulunmaktadır, bunlar çocuklar, gençler, yetişkinler, yaşlılar, kadınlar, erkekler, profesörler ve köylüler gibi geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Hutbeyi hazırlayanlar ve sunanlar, muhatapların sosyal ve psikolojik durumlarını, kültürel bağlamı, politikayı, ekonomiyi ve benzeri unsurları dikkate almalıdır. Diyanet, hutbeleri oluştururken bu farklı özelliklere sahip hedef kitleyi göz önünde bulundurarak konuları seçmeli ve içerikleri güncellemelidir. Din dili çalıştayında önerilenler arasında, dinin öğretilerinin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi ve dinleyicilere anlaşılır bir şekilde sunulması gerektiği vurgulanmıştır.

20. yüzyıl dini filozoflarından Paul Tillich'e göre kilise dini genel olarak yanlış anlamıştır. Hıristiyanlığın mesajını doğru anlayabilmek için güncel durum ile mesajın kendisi arasında bir korelasyon olması gerektiğini savunmuştur. Tillich, dini doğru anlayabilmek için teolojinin İncil, İncil ile ilgili disiplinler, kilise tarihi, din tarihi ve kültür gibi kaynaklara dayanması gerektiğine inanıyordu. Dolayısıyla dinin daha doğru anlaşılması için hutbelerin mesajında bu unsurların da dikkate alınması gerekmektedir (Tokat, 2012). Bu bağlamda Cuma hutbelerinde özgün ve kültürel açıdan anlamlı bir dilin kullanılması, mesajın cemaatte yankı uyandırması için gereklidir. Ancak küreselleşen dünyada din dili de sosyal, ekonomik ve bilimsel gelişmelerden etkilenmektedir. Bu nedenle İslam'ın özgün dilini korumak ile çağdaş etkileri birleştirmek arasında bir denge kurmak önem arz etmektedir. Bu nedenle Cuma hutbeleri, cemaatle bağlantı kurabilecek bir dil kullanarak İslam'ın mesajını etkili bir şekilde iletmeyi hedeflemelidir (Arslan, 2015).

Bizim çalışmamız özelinde, hutbelerdeki dilden kastımız hutbeye sirayet eden ve hutbenin şekil verdiği din dilidir. Dini hizmet verenlerin sürekli olarak kendilerini eğitmeleri ve bilgilerini güncellemeleri gereklidir. Bu, sağladıkları bilgilerin alakalı ve ilişkilendirilebilir kalmasını kolaylaştırır. Ayrıca hutbelerin içeriği üzerinde özenle çalışmak ve üsluba dikkat etmek önemlidir. Hutbelerin sunumunda da titizlikle davranmak gerekmektedir çünkü zaman zaman hutbelerde korkutma, zorlama, ayrımcı dil kullanımı ve genelleyici ifadeler gibi olumsuzluklarla karşılaşılabilir. Bu tür olumsuzlukların giderilmesi, din görevlilerinin mesajlarını daha etkili ve anlaşılır bir şekilde iletmelerine yardımcı olacaktır (Keyifli, 2019). 2018 yılında Cunda'da yapılan Din Dili çalıştayında (Keyifli, 2018) geleneksel olarak Cuma ve bayram günlerinde okunmakta olan hutbelerin dil ve üslubun mahiyeti, etkili dini iletişimi zaafa uğraticı mahiyette olduğunu ifade etmiştir. İlk etapta göze çarpan dinleyenleri rahatsız eden iletişim engeli dil ve üsluplar şunlardır: “Hükmedici”, “Yargılayıcı”, “Sorgulayıcı”, “Korkutucu”, “Zorlaştırıcı”, “Sınırlayıcı”, “Ütopik”, “Buyurgan”, “Ayrımcı”, “İrrasyonel”, “Suçlayıcı”, “Genelleyici/Toptancı” Saydığımız bu maddelere geçmeden önce hutbelerde sürekli olarak karşılaştığımız hitap cümlelerinin değerlendirmesini yapmak istiyoruz. Çünkü sözün başladığı yer hitaptır ve bu gidişatın nasıl olacağı hakkında bize bilgi verir.

2.1.2.2.1. Hutbelerde Kullanılan Hitap Söylemleri

İletişimin en önemli unsurlarından biri muhataptır. Herhangi bir konferans ya da sunumda muhatapların dikkatini çekmek için konuşmaya başlayan hatibin ilk anda bırakacağı etki konuşmanın başarısını belirleyecektir. Hatip eğer başta dinleyicilerin dikkatini çekebilirse hitabın sonuna kadar ilgiyi üzerinde tutmayı başarabilecektir. Bu nedenle bir konuşma esnasında muhataplara kullanılan hitap önemlidir. Çünkü hatip bu şekilde muhatabına anlam yüklemektedir (Demir, 2013). Bizler iletişime hitapla başlarız ve hitapla karşımızdakinin konumunu belirleriz.

Din dili bir iletişim biçimidir. Din dili kullanılarak yapılacak iletişimde, iletişimin temel unsurları olan kaynak, alıcı, mesaj ve kanalın özelliklerinin bilinmesi ve bu unsurların üzerinde taşıdıkları rollerin irdelenmesi son derece önemlidir. Çünkü amaç dinin temel söylemleri hedef alınarak hedef kitleye ulaşma ve hedef kitlede bir etki ve değişim yaşanmasını sağlamaktır. (U. Kaya, 2021)'nın araştırmasında verilmesi istenen özel mesajların iletiminde kullanılan genel hitapların hedef kitleye ulaşmasına engel olduğu belirtilmiştir. Bir diğer çalışmada ise hutbelerde hitap noktasında problemlerin olduğu dile getirilmektedir. Hutbe esnasında kullanılan tüm hitapların genel olmasının verilmek istenen özel mesajların hedef kitleye ulaşmasına engel olduğu vurgulanmaktadır.

Hutbeler, hatiplerin cemaate yönelik “Muhterem Müslümanlar”, “Aziz Müslümanlar”, “Değerli Müminler”, “Muhterem Cemaat” gibi farklı hitap cümleleri ile başlamaktadır. (Demir, 2013)'in yaptığı çalışmada 597 hutbenin 313'üne (%52,) “Muhterem Müslümanlar” hitabıyla başladığı belirtilmiştir. İkinci sırada “Muhterem Müminler”, üçüncü sırada ise “Değerli Müminler” hitabı kullanılmıştır. (Akkaya, 2021) 'da çalışmasında, hutbelerde bu şekilde benzer hitapların kullanılmasının cemaat üzerinde alışkanlık yaratacağını, dinleyiciler açısından ise birbirini tekrar eden hutbeler algısı oluşmasına neden olacağı ifade edilmiştir.

Hutbelerin Türkçe kısmı hitap cümlesi ile başlamaktadır. Çalışmamız kapsamında bulunan 260 hutbe de en az 3 en fazla 14 hitap cümlesi bulunmaktadır. Hutbelerde en çok 5 hitap (92 hutbede) ve 6 hitap (54 hutbede) cümlesi kullanılmıştır. Hutbelerde, hatipler “Aziz Kardeşlerim”, “Değerli Müslümanlar”, “Muhterem

Müminler” gibi 22 farklı hitap kullanmıştır. Bunlar arasından en çok hutbeye giriş hitabı “Muhterem Müslümanlar” olmuştur.

Hutbelerde çocuk, genç, yetişkin, yaşlı olmak üzere toplumun tüm kesimini ilgilendiren konulara yer verilmektedir. Yapılan bir araştırmada cemaatin çoğunluğunun çocuk ve gençlerden oluştuğu görülmüştür. Hutbelerin hazırlanırken son dönemlerde özellikle gençlerin problemlerine daha önem vermeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Hazırlanan hutbelerde bizzat gençlerin dikkatini çekmeye yönelik olduğu düşünülen hitaplara da rastlanmaktadır. Örneğin “Mevlid-i Nebi” (H46) başlıklı hutbede Mevlid-i Nebi haftasının teması “Peygamberimiz ve Gençlik” olarak belirlemiştir. Bu bağlamda hazırlanan hutbede genel bir hitap ve bilgilendirme ardından “Genç Kardeşim!” hitabı ile başladığını böylelikle özellikle gençlerin muhatap alındığı görülmüştür. Hutbede kısa bir şekilde günümüz gençliğinin sorunlarına değinerek Peygamberi bir model hatırlatılmaktadır.

“Gençlerimiz: En Büyük İmkân ve Zenginliğimiz” (H161) başlıklı hutbede “Sevgili Genç Kardeşim” ve “Genç Kardeşim” hitaplarının kullanılarak bizzat geçlere seslenilmektedir (U. Kaya, 2021). Bir araştırmacı, gençlere yönelik bir çalışmada "değerli gençler", "genç müminler" gibi hitaplara yer verilmediğini tespit etmiştir. Benzer şekilde, kadınlara yönelik de aynı durumun geçerli olduğunu belirtmiştir. Bu gözlemler sonrasında, H161 numaralı hutbenin hem hitap cümleleri hem de mesaj içeriğinin daha kapsayıcı bir şekilde değiştirilmesi umut vericidir. Bu değişikliklerle, gençler ve kadınlar da daha etkili bir şekilde hedeflenmiş ve dahil edilmiş olacaktır. Hutbenin aşağıda verdiğimiz kısmında hem kadın hem erkek örnek şahsiyetlerden misaller verilmiştir.

Sevgili Genç Kardeşim! Sen, şimdi hayatının en kıymetli anındasın. Aziz milletimizin ve insanlığın umudusun. Zira sen, Hz. İbrahim'in tevhid mücadelesini,

Hz. İsmail'in teslimiyetini, Hz. Yusuf'un onurunu, Ashâb-ı Kehf'in samimiyetini ve Hz. Muhammed Mustafa'nın (s.a.s) hak davasını kuşandığı çağdasın. Hz. Asiye'nin imanını, Hz. Meryem'in ahlâkını, Hz. Hatice'nin cesaretini, Hz. Âişe'nin ilim aşkını gönlüne nakşedecek yaştasın. (H161)

“Bir Yuva Kuralım” (H231) başlıklı hutbede ise “Kıymetli Anne-Babalar” şeklinde bir hitapla öncelikle yuva kurma konusunda anne ve babanın sorumluluğu hatırlatılmakta sonrasında “Genç Kardeşim” şeklindeki bir hitapla cemaatteki gençlerin dikkati çekilerek bu konuda onlara öğütler verilmektedir. Yine aynı şekilde “Haydi Namaza Haydi Kurtuluşa” (H257) başlıklı hutbede namaz, cemaatle namaz ve Cuma namazı faziletleri ile ilgili cemaati bilgilendirmektedir. Daha sonra “Kıymetli Anne Babalar” hitabıyla bu konudaki anne ve babaya düşen sorumluluklar hatırlatılıp devamında da “Sevgili Gençler” hitabıyla özellikle cemaatteki gençler muhatap alınmaktadır.

Bu konuda (Onay, 2004)’ ın çalışmasında belirtildiği gibi, hutbeyi okuyan ve dinleyen genellikle üçüncü şahıslar olarak ele alınır ve mesajdan hitap eden ne dinleyen de sorumluluk almaktan kaçınır. Ancak günümüzde, özellikle 2022 yılında bazı hutbelerde, genel ifadelerden ziyade mesajlar doğrudan muhataba hitap ederek verilmektedir. Başkanlık, hutbelerin istenen mesajı yumuşak bir üslupla ve tartışma ortamına girmeden muhataba iletmeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte, cemaat genellikle söyleyenin ve söylenenin açık ve net bir şekilde ifade edilmesinden daha fazla etkilenmektedir. Dolayısıyla, hutbelerde mesajın etkili bir şekilde iletilmesi için, muhataba doğrudan hitap edilmesi ve ifadelerin net ve açık olması önemlidir. İfade tarzının, cemaatin mesajı daha iyi anlamasına ve kabul etmesine yardımcı olacak şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

2.1.2.2.2. Hükmedici Üslup

Hükmetme; buyruğu, egemenliği altına almak, düşünme veya yargılama sonunda bir kaniya varmak anlamına gelmektedir (Türk Dil Kurumu Sözlükleri, t.y.). Bir iletişim süreci olarak kaynağın, alıcısına ulaşmak için kullandığı dil ve üslubun hükmedici olması alıcıda mesaja karşı kapalılık yaratan bir engeldir. Bu durum, iletişim sürecinin etkili bir şekilde gerçekleşmesini engelleyebilmektedir (Keyifli, 2018).

Hükmetme, bir etkileme davranışıdır. Kişi, kendi hedeflerine ulaşmak için genellikle karşı tarafın ihtiyaç ve isteklerini göz ardı ederek hareket eder. Böylelikle çeşitli şekillerde güç kullanarak karşı tarafa kendi arzu ve isteğini dayatmaya çabalar (Kara & Kaymak, t.y.). Bireyler genellikle kendilerini güçlü göstermek veya güçlü bir

izlenim bırakmak isterler. Eğer bunu kendi başlarına başaramayacaklarını düşünürlerse, dış kaynaklardan güç almaya yönelebilirler. Bu dış kaynaklardan aldıkları gücü kendi güçleri gibi kullanabilirler veya kendilerini gücün bir parçası gibi göstererek karşı tarafa baskı yapabilirler. Amacı genellikle kendi hedeflerini gerçekleştirmek olan bireyler, çeşitli yollarla güçlerini ve etkilerini artırmaya çalışırlar (Keyifli, 2018).

Hutbelerin değerlendirilmesinde hükmedici bir üsluba rastlanmaması olumlu bir durum olarak nitelendirilebilir. Ancak, iletişim sürecinde bazı engellerin bulunması, mesajın yanlış anlaşılmasına sebep olabilir. Araştırmalar sözün etkisinin %7, ses tonunun %38 ve beden dilinin %55 olduğunu göstermektedir. Bu sebeple, hutbe sunumlarında hatibin görünümü, yüz ifadesi, konuşma tarzı ile birlikte beden dilinin ve ses tonunun da önemi büyüktür. Daha etkili bir iletişim için bu unsurlara dikkat edilmesi, mesajın doğru şekilde anlaşılmasını sağlayabilir ve daha anlayışlı bir iletişim kurulmasına yardımcı olabilir. (Keyifli, 2018)'de bu konu da, Din hizmetlerinde görev alan cami personelinin cemaatlerine karşı iletişim tarzı konusunda, 2018 yılında düzenlenen Din Dili Çalıştayında eleştiriler ve öneriler dile getirilmiştir. Bu eleştirilerin odak noktası, cami görevlilerinin cemaate karşı kullandıkları emredici ve otoriter dilin, özgür iradeyi baskı altına alabileceği ve dinin doğru anlaşılmasını engelleyebileceğidir. Dinin özünü tebliğ etme amacıyla kullanılan bu üslup, aslında dinin anlaşılmasını zorlaştırabilir ve inançlı insanları dinden uzaklaştırabilir. Dolayısıyla, daha etkili iletişim için daha kapsayıcı, anlayışlı ve saygılı bir dilin kullanılması önerilmektedir. Dinin mesajlarının daha anlaşılır ve ulaşılabilir olması için, insanlara korku değil, anlayış ve sevgiyle yaklaşılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu sayede, din hizmetlerinin topluma daha olumlu bir şekilde ulaşması ve insanların dinî duygularını daha sağlıklı bir şekilde yaşaması sağlanabilir.

2.1.2.2.3. Korkutma

Korku, insanın içinden gelen ve insanı derinden etkileyen temel duygulardan biridir. Güvenlik duygusunun gereği olarak ortaya çıkar ve kişinin kendisini koruması için içeriden dışarıya doğru bir tepki gösterir. Korku, fiziksel olarak da gözlenebilen etkileri olan bir duygudur. Korkan bir insan, kendisini korkutan olaylardan ve

durumlardan uzaklaşmak ister. Bu nedenle, korku yaratan ve hatırlatan olaylardan kaçır. Ancak kaçır beraberinde nefreti getirir. Nefretin olduğu bir ortamda ise sevgi yer alamaz. Sevginin olmadığı bir yerde ise bilgi temelli iletişim gerçekleşemez (Keyifli, 2018).

Dinin emir ve yasaklarını insanlara anlatılırken sert, saldırgan ve korkutucu bir üslup kullanmaktan kaçınılmalıdır. İşlam dini eğitiminin anlatılmasında ve uygulanmasında yumuşak bir ton ve üslup kullanılması gerekmektedir. Allah Kur'an'da Hz. Peygamber'e şöyle hitap etmektedir: "*Sen Allah'ın rahmeti sayesinde onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba ve katı kalpli olsaydın, onlar senin yanından dağılır giderlerdi.*" (Ali İmran, 3/159) Bu ayette din eğitiminde en önemli yönleme vurgu yapılmaktadır.

Korkutma eylemi, zorla itaati sağlamak için karşıdaki kişiyi aciz ve çaresiz hissettirme durumu olarak ta tanımlanmıştır. Bu etik olmayan bir kavram olarak görölmekte ve pedagojik bir yaklaşım olarak kabul edilmemektedir. Ayrıca, İşlam'ın rıza temelli anlayışına da aykırı bir yöntem olarak değerlendirilmektedir (Kalfa, 2019). Dinî mekânlarda bu durum insanların korkutularak, kötölüklerden sakındırılması şeklinde bir yöntem olarak kullanılabilir. Bu yöntemin tercih edilme nedeni, korku duygusu ile olumlu dini tutum ve davranış geliştirmeye çalışmaktır. Ancak bu düşünce din hizmetlerinde geçerli değerildir. Daha öncede söylediğimiz gibi din özü itibariyle sevgiden beslenir ve insanlar arasındaki iletişimin sevgi ile gerçekleşmesinden yanadır. Hz. Peygamber'in "din nasihattir" sözü bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu nedenle dinî kurumlarda korkutma yöntemi yerine sevgi ve nasihat üzerine odaklanılmalıdır (Köylü, 2003).

Konuyu bilimsel bir çalışmanın verileri ışıkında değerlendirilmesi açısından Din psikoloğu Hökeleli'nin bir grup deneğe yönelik yaptığı araştırma, genel kabulün aksine korku mesajlarının Allah'a olan imanı arttırıcı ve olumlu bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Hökkeli,2006). Bu bilgiler doğrultusunda korkunun, özellikle inanç temelli mesajlarda, duygu ve düşünceleri değerıştirme ve tutum belirleme açısından önemli bir rol oynayabileceği, yaygın din eğitimlerinde kişiler arası dini iletişimde sıkça kullanılan bir unsur olduğu görölmektedir. (Düzenli, 2019). Korkunun insanların tercihlerini etkilediği gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, iletilerin

itikadi temellendirme ve içselleştirme amaçları için nasıl kullanılabilceği önemli bir konudur. Korku genellikle insanları harekete geçirmek veya belirli bir davranışı değiştirmek için kullanılır. Ancak, sadece korku iletileri kullanmak insanlarda olumsuz duygular yaratabilir ve uzun vadede istenmeyen sonuçlara yol açabilir. Bu nedenle, korku iletilerine ek olarak, ümit duygularına da yer verilmesi ve dengeli bir yaklaşım benimsenmesi önemlidir.

Yani dini iletişim unsurlarından olan hutbelerde Kur'an'ın uyguladığı gibi, korku motifi din dilinde makul bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Aksi durumda din dilinde korkutma ve suçlayıcı üslubun kullanımının yıkıcı sonuçlar doğurması kaçınılmaz olacaktır. Bu noktada hutbelerde karşımıza çıkan kısım ise pandemi dönemi hutbeleridir.

Küresel çapta tüm ülkeleri etkileyen Covid-19 salgınıyla ilgili yapılan bir araştırmada, katılımcılara salgının Allah'ın takdiri mi yoksa insanların eylemlerinden kaynaklanan bir imtihan mı olduğu sorulmuştur. Katılımcılar, Covid-19 hakkında çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır. Kimilerine göre Covid-19 ilahi kaderin bir sonucu olarak görülürken, bazıları bu hastalığın insan eliyle üretilmiş bir sonuç olduğunu düşünmüşlerdir. Diğer taraftan ise bazıları salgının bir musibet ve imtihan olduğunu ifade etmişlerdir. Bazı katılımcılar ise salgının ilahi iradenin bir yansıması olduğunu ve insanların kötülüklerinden kaynaklandığını düşünmüşlerdir (Çapcıoğlu & Kaya, 2021). Belirsizlik ve korkunun had safhada olduğu bu dönemde, dini hassasiyetlerin yüksek olması da dikkate alındığında insanların bu konuyu sorgulaması ve etrafta birçok yanlış bilginin de yayılmasıyla sonuçlanmıştır. Diyanet İşleri, bu yanlış bilgilerin toplum sağlığı ve psikolojisi için zararlı olabileceği, bu nedenle de İslam dininin hastalık ve musibetlerle nasıl baş edeceğine dair anlayışını özetleyen bir çalışma yapmıştır (Din İşleri Yüksek Kurulu, 2020). Bu çalışma sonucunda vurgulanan nokta, hayatın her şeyinin Yüce Rabbimizin bilgisi dahilinde bir amaca hizmet ettiğidir. İnsanın sadece sınırlı bir kısmını anlayabileceği ve geri kalanını kavrayamayacağı da belirtilmiştir. İnsanın kendisine ve çevresine karşı sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiği vurgulanmıştır. İyilik ve kötülük arasındaki mücadelede insanın çabasının önemli olduğu, ancak tüm olayların hak ve adalet sahibi Yaratacının kontrolünde olduğuna inanmanın da gerekliliği üzerinde

durulmuştur. Ayrıca, insanların kötülöklere karşı mücadelelerini bıraktığı zamanlarda Rabbimiz tarafından insanların başına gelecek musibetlere dikkat çekilmiştir. Hutbelerde salgının insanların kendi yapıp ettikleri yüzünden olduğu gerekçeleriyle açıklanmasının yanı sıra, bu durumun aynı zamanda tevekkül ve metanetle karşılanması gereken bir imtihan olduğundan bahsedilir. Ancak, bu din dilinin kullanılması durumunda, insanların içinde buldukları korkuların artabileceği açıktır. Bu tür olağanüstü durumlarla karşılaşıldığında, insanlara korkularının üstesinden gelmeleri ve güçlü kalmaları için cesaret verici ve destekleyici bir dil kullanmak önemlidir. Belki de, insanlara bu zor zamanların geçici olduğunu ve birlikte dayanışma içinde hareket ederek bu imtihanı aşabileceklerini vurgulamak faydalı olabilecektir.

Kur'an'ın üslubuna bakıldığında da müminlere sevindirici haberler veren ve insanları uyarıcı ayetler birbiri ardına geldiği görölmektedir. Bu ayetler, ilahi nimetleri müjdelediği gibi, acı sonuçlara maruz kalma tehlikesine karşı da uyarılarda bulunur. Kur'an'ın mesaj içeriği ve hitap teknikleri, psikolojik sağlık açısından da korku ve umut dengesinin sağlanması için önemini öğretmekte ve dini iletişimcilere sorumluluklarını hatırlatmaktadır. Sağlıksız bir din eğitimi sonucu olarak görölen korku, Allah korkusu nedeniyle nevroz kaynağı haline gelebilmektedir (Bilici, 2011). Dini iletişim hedeflerinde davranış üzerindeki duygusal etki özellikle önemlidir. Kur'an, dini iletişimin temel referansı olarak inanç ve değerlerin insanların zihnine yerleşerek davranışlarda hayata geçirilmesini emreder. Bu nedenle yer yer muhatabın dikkatini mesaja yoğunlaştıracak bir yöntem olarak korku odaklı mesaj iletiminde bulunmaktadır (Düzenli, 2019).

Ebû Hanife'ye göre en korkutucu ayet; *“Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının.”* (Âl-i İmrân 3/131) ayetidir. Ayetin öncesinde müminlerin büyük bir günah olan ribadan sakınması gerektiği emredilmiştir. *“Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”* (Âl-i İmrân, 3/130). H22 hutbesinde hutbeye başlarken okunan ayet, faiz konusunda önemli bir uyarıyı içermektedir. Hutbenin devamında faizle elde edilen kazancın haram olduğu vurgulanmış ve bu şekilde kazanç elde edenlerin aslında büyük bir kayıp yaşadığına dikkat çekilmiştir. Ayrıca faizin, Allah'ın gazabına, büyük bir hüsrana ve hem dünya hem de ahirette pişmanlığa sebep olabileceği konusunda uyarıda

bulunulmuştur. Bu nedenle faizden kesin ve net olarak uzak durulması gerektiği üzerinde durulmuştur. Hutbe, faizin getireceği olumsuz sonuçları vurgulayarak sona ermiştir. Korkuyu, insanın Allah'a olan bağlılığında bir eksilme yaşamamak için yaşantısında hassasiyet göstermesi ve Allah'ın rahmetinden uzak olmaktan korkması şeklinde ifade eden (Keyifli, 2019) bu korkuyu birey için yakınlaştırıcı ve bağlılığı artırıcı bir korku olarak tanımlamaktadır. Hutbelerde tercih edilen din dili üslubun daha çok bu şekilde tercih edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

2.1.2.2.4. Sorgulayıcı Üslup

Sorgulama, herhangi bir konuyu daha iyi anlamak ve gerçeği ortaya çıkarmak amacıyla yapılan bir araştırma ve soruşturma sürecidir. Bu süreçte, konu hakkında öne sürülen varsayımlar ve hipotezler üzerinde durularak, konuyla ilgili derinlemesine sorular sorulur ve detaylı bir inceleme gerçekleştirilir (Keyifli, 2018). Ancak buradaki durum soru sormak yerine soruşturma veya eksik arama çabası içinde olan söylemlerdir. Bu tavrın amacı, muhatabın durumu hakkında eksik bilgileri ortaya çıkarmaktır. Bu söylemler, muhatabın dini ve ahlaki konulardaki eksikliklerini vurgulamayı hedefler. Ancak, bu üslup dini ve ahlaki iletişim açısından uygun görülmeyen bir davranış biçimidir. Çünkü bu tutum ve davranışlar, insanlar arasındaki güveni, birliği, beraberliği ve kardeşliği zedeleyen eylemler olarak kabul edilmektedir (Keyifli, 2019). Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın insanların eksiklerini ortaya çıkarmanın veya kusurlarını ifşa etmeye çalışmanın, onları aşağılamanın ve küçük düşürmenin büyük bir ahlaksızlık olduğunu ifade etmektedir. (Hucurat, 49/12)

Yaptığımız bu açıklamalardan hatalar ya da eksikler karşısında susacağız gibi bir mana çıkmaz elbette. Ancak eksikliklerin ve hataların uygun bir dille ve üslupla hatırlatılması gerekmektedir. İslam kültüründe insanların değerini belirleyen ölçüt, Allah ile olan içsel bağıdır. Sadece dış görünüşüne göre karar vermek ya da olumsuzluklarını açığa çıkarıcı şekilde sorgulamak, kabul edilebilir bir tutum değildir. Bunun yerine dini iletişim süreçlerinde kullanılan din dilinin sorgulama yerine hatırlatma yöntemi şeklinde olması tercih edilmelidir. Çünkü hatırlatma, dinî bir görevdir. Kur'an, Hz. Peygamber'e hatırlatma ve öğüt verme görevi vermiştir. “*Ey Muhammed, sen hatırlat/öğüt ver. Esasen sen bir hatırlatıcı/öğütçüsün*” (Gaşiye, 88/21) Bu nedenle hutbelerde muhataba, hatırlatma, öğüt verme veya nasihat etme

şeklinde yaklaşılması gerekmektedir (Keyifli, 2019). Hutbeler incelendiğinde sorgulayıcı bir tavrıdan çok insanların kendilerine dönmeleri ve muhatabına sorular yönlendirerek bazı hatırlatmaların yapılmak istendiği görülmektedir (H27). Aynı sorgulamaya H52, H208 hutbelerinde de rastlamaktayız. Böylece, sorular aracılığıyla iletilmek istenen mesaj, karşıdakinde bulunan bilgilerin kendi düşünce dünyalarında ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır.

“Şu soruları samimiyetle kendimize soralım: Rabbimizin emaneti olan ömrümüzü hangi yolda tüketiyoruz? Acaba yürüdüğümüz yol bizi cennete mi götürecektir? Yoksa cennetten mi uzaklaştıracaktır? Yaşantımızla bizi cennete götürecek bir köprü mü kuruyoruz? Yoksa cennetle aramıza duvarlar mı örüyoruz? Söz ve davranışlarımız, birer samimiyet eseri mi? Yoksa yapıp ettiklerimizi riya ve gösterişle heba mı ediyoruz?” (H27).

Elbette, sorular bazen insanların ellerindeki değerleri fark etmelerine yardımcı olabilmektedir. Hayatımızda bazen yoğunlaşıp önemsiz detayları gözden kaçırabiliriz. Bu noktada, bize yöneltilen sorular bizi durup düşünmeye ve değerli olan şeyleri hatırlamaya teşvik edebilir. “Aile Olmak, Aile Kalmak” (H75) başlıklı hutbede ailenin önemi anlatılarak insanlara bunun değeri konusunda bir hatırlatma yapılmaktadır. *“Aile içinde yaşamak, her yaştan insana güven ve mutluluk aşıl原因 bir nimettir. Sıcak bir yuvanın tadını, dertlere derman olan müşfik elini, hayata anlam katan desteğini başka hangi nimet karşılayabilir?”*

Hutbelerde bu tarz soruların ayetler referansı ile de verildiği görülmektedir. “Önce Kendimizden Sorumluyuz” H3 başlıklı hutbede insanlara sorumluluk sahibi bireyde bulunan özellikler sayıldıktan sonra muhatabına bireysel sorumluluklarını hatırlatan şu soru ile hitap eder; *“Kitabı okuyup durduğunuz halde, kendinizi unutup iyiliği başkalarına mı emrediyorsunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”* (Bakara, 2/44).

Din Dili Çalıştayın da sorgulayıcı bir iletişim tarzının benimsenmesi konusunda (Keyifli, 2018), sorumlulukların aşılmasına ve aşırı yüklenmeye yol açabileceği eleştirisinde bulunmuştur. Camilerde verilen din eğitimi ve öğretiminde çoğu zaman bireylerden kapasitelerini aşan yükler yüklenmeleri beklenmekte ve

bireyler bu yüklerden sorumlu tutulmaktadır. Bir vaizin vaazında, insanların sadece işledikleri günahlardan değil, işlemedikleri günahlardan da tövbe etmeleri gerektiğini vurgularken, cemaate dönerek “*içinizde işlemediği günahları için tövbe eden kaç kişi var?*” diye sorması durumu tanık olunmuştur. Bu ifadeler, bu eleştirinin daha özelde vaazlar için olduğunu düşündürmüştür. Zira yukarıda örnek olarak verdiğimiz hutbede soruların özellikle olumlu ifadelerden seçilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

2.1.2.2.5. Buyurgan Üslup

Bir kişinin, iletişim sürecinde sık sık karşısındaki kişiye emir verir gibi konuşması buyurganlık olarak adlandırılır. Buyurgan dil kullanımı, kişiler arasındaki iletişimi engelleyen faktörlerdendir. Çünkü buyurgan söylem kullanımı muhatabın kendini suçlu ve güvensiz hissetmesine neden olacaktır. Ayrıca bu ifadeler, aşağılanma, saygı görme eksikliği ve güçsüzlük hissi yaratarak muhatabın kendine olan saygısını kaybetmesine ve öz benliğinin sarsılmasına da neden olmaktadır (Eren, 2005).

Buyurganlık, sözlü iletişimde muhataba alternatif seçenekler sunmayan kesin ifadeler kullanmaktır. Bu tür ifadelerde, muhatabın kabul ettiği kurallar ve ilkeler doğrultusunda hareket etmesi gerekenleri kesin bir dille aktarılır. Bu nedenle, bu tür iletişimlerde, kullanılan kelimeler genellikle "meli", "malı" gibi eklerle biten kalıplardan oluşur. Örneğin yapmalı, etmeli, gelmeli, gitmeli, kılmalı, bırakmalı vb. (A. Koç, 2011). Hutbelerde bu kullanıma çok fazla rastlanmamaktadır. Bu kullanımların olduğu kısımlarda ise cümlelerin öncesi ve sonrası da bu değerlendirmeyi yapmak için önem arz etmektedir. Hutbelerde buyurgan üsluptan ziyade bir işaret etme, yol gösterme, öğüt verme şeklinde olumlu bir tutum içinde olmak istenildiği düşünülmektedir. Ayrıca hutbelerde bu nedenle daha çok “biz dili” nin tercih edildiği görülmektedir.

“İslam, mahza iyiliktir. Öyleyse iyi işler yapmalı, yaptığımız işi iyi yapmalıyız. İyilik için bir araya gelmeli, iyilik için yardımlaşmalı ve iyilerle beraber olmalıyız.”
(H247)

“Bu salgın karşısında en önemli görevlerimizden biri, yetkili mercilerin uyarularına riayet etmektir. Hem hastalığa yakalanmamak hem de hastalığın yayılmasını önlemek için gayret göstermeliyiz.” (H116)

Bu kullanımların en belirgin olanına ise hutbede daha çok görmek istediğimiz şekilde gençlere hitapla başlayan şu mesajda görmekteyiz: *“Genç Kardeşim!... Çevreni saran aldatici, oyalayıcı, hakikatten uzaklaştırıcı nice sahte davet olsa da imanın gücüne, ibadetin şevkine ve ahlâkın zenginliğine daima güvenmelisin. Gençlik enerjini Rabbinin rızasına uygun işlerde harcamalı, Peygamberini rehber ve model almalısın.”* (H46). Buyurgan üslup, söz söyleme nezaketini zedelediği için iletişim engeli oluşturacaktır. Din gibi hassas içerikli bir konuda edinilen buyurgan dilin faydasından çok zararı olacaktır. Bu nedenle din eğitiminde kullanılacak din dilinin kaba ve kırıcı ifadelerden uzak güzel kelimelerden oluşması gerekmektedir (Keyifli, 2018).

2.1.2.2.6. Yargılayıcı Üslup

Yargılamak, bir karara varmak veya bir hüküm vermek anlamına gelir. Hüküm ise, belirli bir konuda yapılan araştırma, analiz, sentez ve değerlendirme sürecinin sonucunda ortaya çıkar. Bu sürecin sonunda elde edilen verilerin objektif ve doğru olması, hükmün sağlam bir temele oturmasını sağlar. Eğer elde edilen verilerin objektifliği ve doğruluğu konusunda şüpheler varsa, bu durumda o verilere dayalı olarak verilen hüküm yanlış veya geçersiz olabilir. Bu nedenle, doğru ve güvenilir bir hüküm oluşturmak için verilerin doğruluğunu sağlamak önemlidir (Keyifli, 2018).

Sözel iletişimde yargılayıcı bir dil kullanmak olumsuz sonuçlara neden olmaktadır. Yargılama bireyin konuşma sırasında muhataplarını, olumsuz nitelendirme ve etiketleme şeklinde ifade edilir. Bununla beraber aslında yargılama, bir takım bilgi, araştırma, analiz, sentez ve değerlendirmelerin sonunda varılan bilişsel bir süreçtir ve olumlu bir değerlendirme şeklidir (A. Koç, 2011). Ancak yargılayıcı konuşma, dil ve üslup hiçbir gerçeğe dayanmadan ya da gerekli araştırma yapılmadan ifade ediliyorsa bu önyargıdır. Genellikle yargılama hakların korunması ve olumsuzlukların giderilmesinde önemlidir. Ancak, sözel iletişimde kullanılan dil ve üslup, yargılayıcı bir söylem içerdiği takdirde, kaynağın güvenilirliğinin

zedelenmesine neden olacaktır. Bunun yanı sıra, yargılama kişiyi suçlu hissettirdiği için, savunma mekanizmalarını harekete geçirecektir (Keyifli, 2019).

Yargılayıcı bir tutum, genel iletişimde olduğu gibi dini iletişim de engel teşkil eder. Bu tutum, insanların din hizmeti almalarına da engel olmaktadır. Ayrıca, dini tutum ve davranışların gelişmesini geciktirir ve kalıcı hale gelmesini engeller. "günahkârsınız", "cehennemliksiniz", "kâfirsiniz", "münafiksınız" gibi yargılayıcı ifadeler, bu dili ve üslubu örnekleyen bazı ifadelerdir (Keyifli, 2018). Çalışmamız dahilindeki hutbelerde bu tür tavırlardan uzak durulduğu görülmektedir. Keyifli, Din Dili Çalıştayında "*Hutbelerde olmasa da vaazlarda yargılayıcı bir dilin kullanıldığına rastlanılmaktadır. Bazı cami görevlileri haftalık vaazlarında bu dilin kullanılmasını bir eğitim metodu haline getirmişlerdir.*" eleştirisinde bulunmuştur. Sonuç olarak hutbelerde, yargılayıcı bir dil kullanımının, dinleyicilerde olumsuz duygulara sebep olabileceği ve kaynağın güvenilirliğini zedeleyeceğinden dolayı bu tür tavır ve ifadelerden uzak durulduğu görülmektedir.

2.1.2.2.7. Ayrımcı Üslup

İletişimi engelleyen faktörlerden biri de ayrımcı dil kullanımudur. Ayrımcı dil, insanlar arasında düşmanlığı ve önyargıları körükleyerek aralarındaki güveni zayıflatır. Doğuştan gelen veya sonradan kazanılan özelliklere dayalı ayrımcılık, toplumsal uyum ve dayanışmayı olumsuz etkiler (Keyifli, 2019). Ayrımcılığı öne çıkaran tutum ve davranışlar kişinin kendi benliği ve aidiyetini merkeze koyduğu, diğerlerini ise "öteki" ya da "yabancı" olarak gördüğü insanlarda gözlenmektedir (Keyifli, 2018).

Ayrımcılık, toplumsal yaşamın her alanında karşılaşılan bir olgudur. Nedenleri ve görünümleri farklı olsa da ayrımcı uygulamaların temelinde "ben"- "öteki" ayrımı yatmaktadır. Ayrıca, insanlar kendilerini "ben/biz ve diğerleri" biçiminde değerlendirerek kendi kimliklerini geliştirip, tanımlarken "ben" ve "öteki" ayrımı netleştikçe, ötekine karşı kayıtsızlık ve düşmanlık geliştirdiği görülmektedir (Karataş, 2002). Örneğin (Okumuş, t.y.) hutbelerde paylaşma ve infak konusu ele alınırken, zenginler üzerinden yapılan bir söylemin bizi kısıtlamasına dikkat çekmiştir. Herkes bir şeyler verebilir, paylaşabilir ve yardım edebilir. Bu konular sadece maddi servetin dağıtımıyla sınırlı kalmamalıdır. Bu noktada Diyanet hutbelerinden H122 ve H163

hutbelerinde infakın sadece maddi yardımdan ibaret olmadığına değinilmiş; “*İnfak, sadece maddi yardımlardan ibaret değildir. Allah Resulü (S.a.v), gönülden gelen, yüreklere dokunan, dertlere deva olan her güzel davranışı infak kapsamında değerlendirmiştir*” ve infak çeşitleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca, (Okumuş, t.y.) din dili konusunda da aynı şekilde zenginlere yönelik eleştirel ve suçlayıcı bir dil kullanılmaktan kaçınılmalı ve fakir, yoksul ve çalışanların da sorumluluklarını hatırlatmalıdır şeklinde bir eleştiride bulunmuştur. Bu konuda H69 hutbede tam da bu eleştirilere olumlu bir yanıt niteliğinde, işverenin çalışanı üzerindeki sorumluluklarına değinilmiş, daha sonra hemen ardından çalışanın da işverene karşı sorumluluklarına dikkat çekilmiştir. Bir başka örnek olarak alabileceğimiz bir hususta faiz konudur. Faiz konusunda mesaj vermeyi amaçlayan hutbelerde faizin en çok ticaretle anılıyor oluşu dikkat çekmektedir. Bu genellemenin bu alanda çalışanlar üzerinden işlenmesi belli bir kesme mesaj veriyor algısına ve sonuç olarak bir ötekileştirmeye sebebiyet vererek belli bir kesimin rahatsız hissetmesine neden olmaktadır.

İslam dini, sebebi ne olursa olsun insanlar arasında hiçbir ayrımcılığı tasvip etmez. İnsanlar arasında ırk, renk, dil, cinsiyet, etnik köken, zengin-fakir ayrımı yapılmaz. Her birey, yaratılışından dolayı eşit değer ve önemlidir. “*Allah katında en üstününüz en çok takva sahibi olanınızdır.*” (Hucurât, 49/13) ayetinde vurgulandığı gibi İslam dinine göre, insanların birbirlerine üstünlüğü sadece takva (Allah'a karşı gelmekten kaçınma) açısından değerlendirebilirler. Bu konudaki hatırlatmayı hutbelerde insanlara çokça aktarıldığı görülmektedir.

“*Peygamberimizin hayatı, nice güzel söz ve davranışa sahne olmuştur.*”
“*İnsanlar Âdem'in çocuklarıdır, Âdem ise topraktır.*”² hadis-i şerifiyle, bütün insanların Allah katında eşit olduğunu beyan eden ve üstünlük ölçüsü olarak takvaya işaret eden odur.” (H97).

“*Takva, Rabbimiz katında bize değer kazandıran yegâne ölçüdür. Çünkü dinimize göre üstünlük ölçüsü mal, mülk, makam, meslek, ırk ve cinsiyet değildir. “Allah katında en değerliniz, en derin takva bilincine sahip olanınızdır”⁵ ayeti bu gerçeğe işaret etmektedir.*” (H103).

Diyaret İşleri Başkanlığı, hutbelerinde etnik ve dini ayrımcılık gibi dünya gündemini meşgul eden olaylar karşısında, kadına yönelik şiddet, mülteciler, birlikte yaşamın ahlaki ve kültürel zemininin oluşturulması, farklılıklara saygı ve yaşam hakkı gibi konularda söylem geliştirme amacını benimsemiştir. Hutbelerinde mültecilere yardım eli uzatmanın önemine kardeşlik vurgusu ile dikkat çekilmiştir.

“Geliniz! Hicreti andığımız bu mübarek cuma vaktinde, zalimlerin zulmünden kaçarak yurdunu, yuvasını terk etmek zorunda kalan muhacir kardeşlerimize ensar olalım.” (H14).

“İyilik, merhametli bir yüreğin sesine kulak verip yetime kardeş, yoksula sevinç, mülteciye ve muhâcire ensâr olmaktır. Mazluma elini, evini, gönlünü açmaktır.” (H62).

Ayrıca hutbelerde farklılıkları küçük ve hakir görmek, cinsiyet ayrımcılığı yapmak cahiliye dönemi (İslam dini gönderilmeden önceki Mekke Kureyş toplumu) adetleri olarak ifade edilmektedir. *“... Dinimizin, milletimizin ve medeniyetimizin kadına bakışı daima onun saygınlığını ve haklarını korumak üzerinedir. Kadına dair nerede köhne bir anlayış ve zalim bir davranış varsa, o cahiliye döneminin kalıntısıdır.”* (H10). Bununla beraber İslam’ın cahiliye dönemine ait olan her türlü kötü söz ve alışkanlığının Hz. Peygamberin gelişiyle son bulduğuna H43 hutbesinde ve diri diri toprağa gömülen kız çocuklarının hayat bulduğuna dair hatırlatmalarına H248 hutbesinde karşılaşmaktayız.

Yunus Emre’nin, *“Yetmiş iki millete bir göz ile bakmayan, halka müderris olsa hakikatte asidir.”* cümlesi her türlü ayrımcı söylemin Allah'a isyan olduğunu özetlemektedir. Ancak bu bilgeliği kavrayamayanlar, çoğu zaman birleştirici bir dil yerine bölücü ve nefret dolu bir dil kullanmaktadır (Özgen, 2019). Din dilinin ayrımcılık içermemesi, özellikle nefret söyleminden arındırılması, dini kavram ve kelimelerde dışlayıcı dilden kaçınılması, toplumsal hayata dinin olumlu katkılarını artırabileceği düşünülmektedir (E. E. Kaya & Atuk, 2018).

Aksi takdirde din dili kapsayıcı ve kuşatıcılığını kaybederse sadece bir kesme hitap eden yabancı bir dil ortaya çıkar (Okumuş, t.y.). Bu dilin zararlarından biri, vaaz ve hutbe sırasında telefonlarıyla oynayan insanların büyük bir yüzdesidir. Bu durum,

camiiye gelen kişilerin hatibe kulak vermemelerine, söylenenlere kuşkuyla yaklaşmalarına ve doğruluğundan emin olmamalarına neden olmaktadır. Bazı insanlar, konuşmacının ne zaman eleştireceğini, diğer gruplar hakkında ne zaman konuşacağını ya da sadece hatalardan mı bahsedeceğini düşünerek, hutbe sırasında sıklıkla başka Őeylerle meşgul olmaya yönelmektedirler. Dolayısıyla, hutbelerde herkesin ilgisini çekecek sağlıklı konuların ele alınması, giyim ve duruşlarına dayalı ayrımcılığın önlenmesi ve cemaatlerin coğrafya, aidiyet, kabile, siyaset veya spor gibi farklılıklar üzerinden ayrışmaması önemlidir. Bu yaklaşım, toplumsal birliği güçlendiren en etkili czm olabilir.

2.1.2.2.8. Genellemeci

Genelleme, toplumda bilinen veya gözlemlenen kişisel özelliklerin tüm topluma aitmiş gibi kabul edilerek, bu kabulün genelleştirilmesi ve buna göre yargıda bulunulmasıdır. Genelleme yapan kişiler, bütün ile parça arasındaki farklılıkları gözden kaçırabilirler. Bir değerlendirmenin genellemesi, konuşanın sözlerindeki "herkes", "her zaman", "daima", "asla" gibi anahtar kelimelerin kullanımı ile ölçülebilir (Dökmen, 2005).

Din eğitim süreçlerinde olumsuz genellemelerin kullanıldığı dil ve üslup, dinin ve eğitimin temel amaçlarına uymayan bir yaklaşımdır. Bu tür genellemeler, toplumsal ayrışmalara ve insanlar arasındaki sosyal ilişkilerin zarar görmesine neden olabilir (Keyifli, 2019). Din Dili alıştayında (Keyifli, 2018) Camilerde görev yapan din görevlilerinin bir kısmı, vaaz ve hutbelerinde aşırı genelleme yaparak olumsuz dini davranışların görülme sıklığına bakmaksızın, sanki sıklıkla rastlanan bir durummuş gibi konuştuklarına dikkat çekmiştir. Genelleme yaparak birtakım yargılarda bulunan din görevlileri, yaptıkları bu genelleme ile dinleyenlerin dinin yaşanmaz olduğu ya da kendilerinin dini yaşayamayacak kişiler oldukları sonucuna varmalarına neden olacaktır. Dini konuların açıklanmasında daha dikkatli ve özenli olunması, genelleme yapılmaması ve konuların doğru bir Şekilde ele alınması gerekmektedir.

Hutbelerde genellemeci bir tavırdan daha ziyade "bir mümin", "bir insan" Şeklinde bir kelimesinin kullanımıyla mesajın kati Şekilde genellemede bulunmadan ama aynı zamanda da bir kişiyi hedef almadan, mesajın her birey tarafından ayrı ayrı dikkate alınmasına göndermede bulunmak istendiği anlaşılmaktadır.

Sorumluluk Şuuru bulunan bir mümin, bilir ki; kendisine düşen, İŐlam'ın sınırlarına riayet ederek yaşamaktır. Helal haram duyarlılığına sahip olmaktır. Her bir yanlış adımı iÇin samimiyet ve nedametle tövbe kapısına yönelmektir. Bile bile günahta ıŐrar etmemektir. (H47).

Camileri imar ve ihya eden her bir Müslüman, yaşadığı Çevreyi de aynı Şekilde korur ve güzelleŐtirir. Yerde biten bir ota, rızkının peŐinden koŐan bir karıncaya dahi zarar vermez. (H91)

Bu aÇıdan kmil bir insan, bütün varlık lemine karşı sorumluluk duygusu taşıyan bir karaktere sahiptir. (H121)

SONUÇ VE ÖNERİLER

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın önemli görevlerinden biri, her hafta cuma hutbeleri aracılığıyla geniş bir kitleye ulaşmak ve önemli mesajlar iletmektir. Bu hutbeler, sadece İslam'ın temel inanç, ibadet ve ahlak ilkelerini aktarmakla kalmaz, aynı zamanda ülke gündemini etkileyen toplumsal sorunlar dahil olmak üzere, milli ve manevi birçok konuya da değinir. Hutbeler, ibadetin bir parçası olarak kutsal bir işlev görmeyen yanı sıra, toplumu bilgilendirme ve yönlendirme gibi kritik bir role de sahiptir. Bu nedenle, her hafta verilen mesajların toplumun geniş kesimlerine ulaşması ve anlamının kavranması, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sorumlulukları arasında özel bir yer tutar. Bu çerçevede, cuma hutbelerinin içeriğinin hazırlanışı ve sunuşu, toplumsal bilinç ve birlik duygusunu pekiştirmek amacıyla büyük bir özenle ele alınmalıdır.

2018-2022 yılları arasında verilen hutbelerin; içerik, tema, bağlam, dil, üslup ve tarz gibi özellikleri ile toplumsal olaylar bağlamında yapılan detaylı içerik analizi çalışmamız, dini iletişim ve din dili perspektifinden incelenmiştir. Hutbe konularının planlanması üç aylık periyotlar halinde yürütülse de ülkede meydana gelen önemli ve hassas olaylar karşısında bu düzenin geçici olarak askıya alındığı durumların olduğu tespit edilmiştir. Bu durum toplumun duyarlılık gerektiren konular karşısında bilgilendirilmesi ve yönlendirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Pandemi süreci, birçok alanda olduğu gibi dini ritüelleri ve ibadetleri de etkilemiştir. Bu dönemde, hutbelerde kullanılan ayet ve hadislerin içeriğinde ve sunum şeklinde belirgin değişiklikler gözlemlenmiştir. Özellikle pandemi öncesi ve pandemi sürecindeki hutbeler karşılaştırıldığında, metinlerde ve sunum sürelerinde farklılıklar dikkat çekmektedir. Pandemi öncesi dönemde belirli bir uzunlukta olan hutbeler, pandemi sırasında sosyal mesafeyi koruma ve insanların bir arada geçirdikleri zamanı minimize etmek amacıyla bazı haftalarda önemli ölçüde kısılırken, temsili cuma namazlarında ise beklenenden daha uzun olabilmektedir. Bu durum, hutbelerin etkili bir iletişim aracı olarak kalmaları için sürelerinin dikkatli bir şekilde ayarlanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmamızın üzerinde durmak istediğimiz en çarpıcı nokta, zamanla hutbelerde işlenen konuların benzerliği ve özellikle aynı kıssaların, ayetlerin veya

hadislerin sürekli tekrar edilmiş olmasıdır. Ancak, burada kritik bir potansiyel bulunmaktadır: Her seferinde aynı konulara değinirken, yinelenen içeriklerin yerine dinleyicilere yeni bakış açıları sunarak, konuları daha kapsamlı bir şekilde işlemek, dinleyicilerin ilgisini çekecek ve mesajların etkisini güçlendirecektir. Bu yöntem, konuların daha derinlemesine kavranmasına olanak tanırken, aynı zamanda dinleyicilerin ilgisini canlı tutmayı sağlayacaktır.

Hutbe metinlerinin sıradan yazılardan ayrılmasını sağlayan en önemli ve etik unsurlardan biri, şüphesiz kaynak gösterimidir. Bu, metnin konu zenginliğinin ve farklı bakış açılarının ön plana çıkmasına olanak tanımaktadır. Kültürel çeşitlilik, kullanılan araçların da zenginleşmesine katkıda bulunmaktadır. İletişim sürecinde kullanılan kanalların çeşitliliği arttıkça, iletişimin başarısı da artmaktadır. Bu bağlamda incelenen hutbelerin kaynakları arasında ayet ve hadis meallerinden başka hiçbir referansa yer verilmediği tespit edilmiştir. Bazı hutbelerde 5 yılda toplam 6 defa şiirlerden alıntı yapılmış, ancak alıntıların hiçbirinde kaynakçaları dipnotta gösterilmemiştir. Araştırmada 47 hutbede kıssa kullanımı gözlemlenmiş ve bu kıssaların geniş bir yelpazede, farklı yaş gruplarından ve eğitim düzeylerinden bireylere ulaşabilecek nitelikte olduğu belirlenmiştir. Kıssaların, çeşitli demografik özelliklere sahip dinleyicilere etkili bir şekilde hitap edebilme kapasitesine dikkat çekildiğinde, hutbelerde bu anlatı formuna daha fazla yer verilmesi gerekmektedir. Bununla beraber hutbelerde güncel kaynaklara herhangi bir atıf yapılmaması büyük bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü hutbelerin hazırlanmasında güncel kaynakların ve ilim adamlarının görüşlerinin kullanılması, dini mesajların çağın ruhuna uygun bir şekilde iletilmesini ve toplumun dini bilgilerden daha fazla faydalanmasını sağlayacaktır.

Günümüzde bilgiye erişim kolaylığı ve eğitim fırsatlarının artışıyla birlikte, toplumların genel bilgi ve öğrenme düzeyleri de önemli ölçüde yükselmiştir. Bu gelişme, hatiplerin kendilerini sürekli geliştirmelerini ve uzmanlık alanlarında daha ileri gitmelerini zorunlu kılmaktadır. Zira, değişen dünya görüşleri, yeni bilimsel keşifler ve toplumsal değerler, dini konuların nasıl ele alındığı ve insanların bu konulara bakış açısını değiştirmektedir. Çalışmamızda ele alınan hutbelerden biri, dijital çağın getirdiği yeni sosyal medya platformlarının mahremiyet bilinci eğitimi

açısından nasıl etkili bir şekilde kullanılması gerektiğini mercek altına almakta ve bu konuda ilerleme sağlamak için detaylı bir strateji önermektedir. Bu konuların gündeme taşınması, dinleyicilerin ilgili meseleler üzerine derinlemesine düşünmelerini ve farkındalıklarını artırmalarını amaçlamaktadır. Bu şekilde bazı konular başlangıçta hutbelerde yalnızca bir alt başlık olarak geçerken, zamanla ve toplumsal ihtiyaçların değişimiyle birlikte, daha geniş ve derinlemesine ele alınması gereken temel meselelere dönüşebilir. Hutbelerde ise bu tarz yaklaşımların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir.

Hutbeler çoğunlukla genel ifadelerle dolu olup, dinleyiciyi doğrudan hedef almadan, üçüncü şahıslar üzerinden mesajlarını ilettiği görülmektedir. Ancak hutbelerin etkili bir şekilde iletilmesi için, doğrudan muhataba hitap edilmesi ve ifadelerin net ve açık olması büyük önem taşımaktadır. Bununla beraber özellikle 2022 yılında bazı hutbelerde genel ifadelerden ziyade mesajların doğrudan muhataba hitap edilerek verildiği tespit edilmiştir. Ayrıca hutbelerde iletişim engeli olacağı düşünülen, “Hükmedici”, “Yargılayıcı”, “Sorgulayıcı”, “Korkutucu”, “Zorlaştırıcı”, “Sınırlayıcı” vb. tarz üsluplardan uzak durulduğu da görülmektedir.

Toplumsal değişim ve beklentiler, din dilinin yeniden inşasına olan ihtiyaca dikkat çekmektedir. Burada amaç dinin yenilenmesi ya da değiştirilmesi değil, aksine indiği hal üzere muhafaza edilmesidir. Bu dil ve anlatım tarzı, geçmişteki hakikatlerin bugünün koşulları içinde nasıl uygulanabileceğini gösterirken, aynı zamanda bu bilgilerin zaman ve mekan sınırlarını aşarak evrensel ve zamansız değerler taşınmasını sağlayacaktır. Böylece, bin dört yüz yıl öncesinin ışığı, sadece tarihi bir anlatı olarak kalmayacak, bugünün dünyasında yaşamın her alanına dokunan, yol gösteren bir bilgelik kaynağına dönüşmüş olacaktır. Sonuç olarak, hutbelerin hazırlanması ve sunulması, dikkatli bir şekilde ele alınması gereken bir süreçtir. Seçilen konuların güncelliği ve önemi, konunun işleniş biçimi, kullanılan dini ve güncel kaynakların seçimi, örnekler ve sunum tekniği, hutbenin başarısında belirleyici unsurlardır. Bu unsurlara dikkat edilerek hazırlanan hutbeler, toplum üzerinde olumlu etkiler yaratabilir ve dini bilginin yanı sıra günlük yaşamla ilgili önemli mesajlar verebilir.

EKLER

Tablo 1: 2018 Yılı Diyanet Hutbeleri: [dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/2018 Yılı Hutbeleri.pdf](http://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/2018%20Yılı%20Hutbeleri.pdf)

5.01.2018	H1	Dünyadaki Cennetimiz: Aile
12.01.2018	H2	Hakkın Yanında Batılın Karşısında Yer Alabilmek
19.01.2018	H3	Önce Kendimizden Sorumluyuz
26.01.2018	H4	Birlik ve Beraberlik Ruhu
2.02.2018	H5	İslam'ın İki Ana Kaynağı: Kur'an ve Sünnet
9.02.2018	H6	İsraf, Dini ve Ahlaki Bir İflaştır
16.02.2018	H7	Cihad: Allah'ın yolunda Canla ve Malla Mücadele
23.02.2018	H8	Bağımlılık Bir Tuzaktır
2.03.2018	H9	İslam'da Ticaret Ahlakı
9.03.2018	H10	İslam'da Kadın: Adalet, Merhamet ve Hakkaniyet
16.03.2018	H11	Milletimizin Varoluş Mücadelesi: Çanakkale Zaferi
23.03.2018	H12	İbadet Hayatımız ve Gönül Dünyamız
30.03.2018	H13	Vahyin İnsanlığa İlk Mesajı: Oku
6.04.2018	H14	İyilik: Paylaşıldıkça Artan Değer
13.04.2018	H15	Miraç Kandili: Kulun Allah'a Yakın Olma Çabası
20.04.2018	H16	Yarınlarımızın Ümidi Çocuklarımız
27.04.2018	H17	Af, Arınma ve Kurtuluş Vesilesi: Berat Gecesi
4.05.2018	H18	Kesintisiz Hayır Çeşmesi: Vakıflar
11.05.2018	H19	Adalet ve İhsan Yuvası: Aile
18.05.2018	H20	Dinmeyen Yaramız Kudüs
25.05.2018	H21	Oruç ve Kur'an Ayı Ramazan
1.06.2018	H22	Meşru Olmayan Kazanç: Faiz
8.06.2018	H23	Afiyet Olsun İsraf olmasın
15.06.2018	H24	Kulluk Bilinciyle Bir Ömür Geçirmek
22.06.2018	H25	Yaz Kur'an Kursları ve Önemi
29.06.2018	H26	Evladın Anne Baba Üzerindeki Haklarından Biri: Güzel İsim
6.07.2018	H27	Allah'ın Rızasına Ulaştıran Salih Ameller
13.07.2018	H28	Milletçe Yeniden Doğuş: 15 Temmuz

20.07.2018	H29	Düğün Adabı
27.07.2018	H30	İman-Amel İlişkisi
3.08.2018	H31	Cami ve Cemaat Adabı
10.08.2018	H32	Kurban, Allah'a Yakınlaşma Vesilesidir
17.08.2018	H33	Sadaka-i Cariye
24.08.2018	H34	Gayret Müminlerden, Zafer Allah'tandır
31.08.2018	H35	Çalışmak, Hayatımıza Bereket Getirir
7.09.2018	H36	Hicret
14.09.2018	H37	Muharrem Ayı ve Aşura Günü
21.09.2018	H38	Allah'ın Güzel İsimlerinden Müminlere Mesajlar
28.09.2018	H39	Camiler ve Din Hizmetine Adanmış Ömürler
5.10.2018	H40	Cenaze Adabı: Ahiret Yolcusuna Son Vazifeler
12.10.2018	H41	Cenab-ı Hak, Her Hak Sahibine Hakkını Vermiştir
19.10.2018	H42	Maddi ve Manevi Arınma: Temizlik
26.10.2018	H43	Ailede Şefkat ve Nezaket Dili
2.11.2018	H44	Temiz Gıda Temiz Nesil
9.11.2018	H45	Sağlık: Dünyalara Değer Nimet
16.11.2018	H46	Mevlid-i Nebi
23.11.2018	H47	En Büyük Zenginliğimiz: Gençlerimiz
30.11.2018	H48	Nefis: İyi ve Kötünün Mücadele Alanı
7.12.2018	H49	Selam: İslam'ın Güven ve Barış Çağrısı
14.12.2018	H50	Rahmet ve Mağfiret Kapısı: Tevbe
21.12.2018	H51	Varlığın İlahi Mayası Merhamet
28.12.2018	H52	Bir Ömür Sorumluluk Bilinciyle Yaşamak

Tablo 2: 2019 Diyanet Hutbeleri: [dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/2019 Yılı Hutbeleri.pdf](http://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/2019%20Yılı%20Hutbeleri.pdf)

4.01.2019	H53	Özü Sözü Doğru Olmak
11.01.2019	H54	İnsanın Kemal Yolculuğu: İslam, İman ve İhsan
18.01.2019	H55	Müslümanlar İlim ve Medeniyetin Öncüleridir
25.01.2019	H56	İslam Ahlakının Özü Hayadır
1.02.2019	H57	Rıfk: Allah Her İşte Zerafeti Sever
8.02.2019	H58	İbadet: Kul Olma Şuuru
15.02.2019	H59	Hayatı Yaşamlır Kılmanın Yolu: Din ve Maneviyat
22.02.2019	H60	Yaşlılara Hürmet, Ömrümüze Bereket
1.03.2019	H61	Bereket Mevsimi: Üç Aylar
8.03.2019	H62	İyilik Paylaştıkça çoğalır
15.03.2019	H63	Çanakkale Zaferi ve Birlik Ruhu
22.03.2019	H64	Kur'an ve Sünnet Bir Bütündür
29.03.2019	H65	Miraç Gecesi
5.04.2019	H66	Müslüman Hayırlı Bir Komşudur
12.04.2019	H67	İmanın Hayatımızdaki Yansımaları
19.04.2019	H68	Berat Gecesi
26.04.2019	H69	Ticaret Hayatının Bereketi: İş Ahlakı
3.05.2019	H70	Hoş Geldin Ya Şehri Ramazan
10.05.2019	H71	Ramazan ve İnfak
17.05.2019	H72	Peygamberimizin Tarifıyla Hayırlı Müslüman
24.05.2019	H73	Kardeşliğimiz Zekât ve Fıtır Sadakasıyla Bereketlensin
31.05.2019	H74	Kadir Gecesi: Kur'an ile Şereflenen Gece
7.06.2019	H75	Aile Olmak, Aile Kalmak
14.06.2019	H76	Camiler Çocuk Dolsun, Ahlakı Kur'an Olsun
21.06.2019	H77	Allah'a İman
28.06.2019	H78	Bir Mukaddes Yolculuk: Hac
5.07.2019	H79	Neslin Korunması: Erdemli Bir Nesil, Huzurlu Bir Gelecek
12.07.2019	H80	15 Temmuz'u Anmak: İhaneti Anlamak

19.07.2019	H81	Cuma Namazı ve Adabı
26.07.2019	H82	Beden Mahremiyeti ve Tesettür
2.08.2019	H83	Rabbin İçin Kurban Kes
9.08.2019	H84	Mümin: Huzurlu Tolumun Teminatı
16.08.2019	H85	Güvenli Bir Hayat İçin Afetlere Hazır Olalım
23.08.2019	H86	Faizin Toplumsal Zararları
30.08.2019	H87	Vatan Bize Emanettir
6.09.2019	H88	Muharrem Ayı ve Aşura Günü
13.09.2019	H89	Her Can Dokunulmazdır
20.09.2019	H90	Tevazu İnsanı Yüceltir
27.09.2019	H91	Cami ve Hayat
4.10.2019	H92	Dünya Evimiz Bize Emanettir
11.10.2019	H93	Gün Birlik ve Dayanışma Günüdür
18.10.2019	H94	Kul ve Kamu Hakkı
25.10.2019	H95	Dualarımız Mehmetçliğimiz İçin
1.11.2019	H96	Dünyevileşmek: Geçici Olana Gönül Vermek
8.11.2019	H97	Mevlid-i Nebi
15.11.2019	H98	Peygamberimiz ve Aile
22.11.2019	H99	Musibetler Karşısında Müminin Tavrı
29.11.2019	H100	Dinin Özü Samimiyettir.
6.12.2019	H101	Batıl İnanç ve Hurafeler
13.12.2019	H102	Namaz: Rabbimize Yakın Olma Çabamız
20.12.2019	H103	Takva: En Hayırlı Azığımız
27.12.2019	H104	Tefekkür İle Bir Ömür Geçirmek

Tablo.3:2020 Diyanet Hutbeleri: [dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/2020 Yılı Hutbeleri.pdf](http://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/2020%20Yılı%20Hutbeleri.pdf)

3.01.2020	H105	İnsan, İman ve Hayat
10.01.2020	H106	Peygamberimizin Dilinden Dualar
17.01.2020	H107	Teknoloji Bağımlılığı ve Sosyal Medya Ahlakı
24.01.2020	H108	Sorumluluk Sahibi Bir Baba
31.01.2020	H109	Afetlere Karşı Bilinçli Olalım
7.02.2020	H110	Kudüs İslam Yurdudur
14.02.2020	H111	Allah ile Kul Arasındaki Bağ
21.02.2020	H112	Üç Ayların Manevi İklimine Yaklaşırken
28.02.2020	H113	Hak Uğrunda Mücadelemiz, Birlik ve Beraberlik Ruhumuz
6.03.2020	H114	Allah Temizdir, Temizliği Sever
13.03.2020	H115	Tedbir Mümin'den Takdir Allah'tandır.
27.03.2020	H116	Zorluklar Karşısında Mümin
3.04.2020	H117	Berat Gecesi: Af ve Arınma Vesilesi
10.04.2020	H118	İnsan Sorumluluk Sahibidir
17.04.2020	H119	Aile Huzur ve Güven Kaynağı
24.04.2020	H120	Ramazan: Sabır ve İrade Eğitimi
1.05.2020	H121	Ramazan ve Sorumluluk Bilinci
8.05.2020	H122	Ramazan: İnfak, Yardımlaşma ve Paylaşma Ayı
15.05.2020	H123	Kur'an'la Yaşamak
22.05.2020	H124	Bir Ömür Ramazan Gibi Yaşamak
29.05.2020	H125	Hamdolsun Rabbimize
5.06.2020	H126	Ahirete İnanan Mümin
12.06.2020	H127	Müstakim Ol, Emin Ol Her Tasadan!
19.06.2020	H128	Halis Niyet ve Samimiyet
26.06.2020	H129	Yuvalarımız Kur'an İle Aydınlansın
3.07.2020	H130	Sabnn Sonu Selamettir
10.07.2020	H131	15 Temmuz ve Birlik Ruhu
17.07.2020	H132	Kurbanımı Paylaş, Kardeşinle Yakınlaş

24.07.2020	H133	Ayasofya: Fethinin Nişanesi, Fatih'in Emaneti
31.07.2020	H134	Veda Hutbesi
7.08.2020	H135	Mümince Bir Duyarlılık: İyiliği Emretmek, Kötülükten Sakındırmak
14.08.2020	H136	Şükreden Huzur Bulur
21.08.2020	H137	Mümin Hakkın Temsilcisi Hakikatin Davetçisi
28.08.2020	H138	Allah'ın Dinini Yüceltme Gayreti
4.09.2020	H139	İslam, Temizliği Emreder
11.09.2020	H140	Din İstismanna Karşı Ferasetli ve Basiretli Olalım
18.09.2020	H141	Bereket
25.09.2020	H142	Cami ve İlim
2.10.2020	H143	Murakabe ve Muhasebe Bilinci
9.10.2020	H144	Müminin Yumuşak Huytululuğu
16.10.2020	H145	Cami: Allah'ın Evi, Müminlerin Eseri
23.10.2020	H146	Mevlid-i Nebi
30.10.2020	H147	Peygamberimiz ve Çocuk
6.11.2020	H148	Mümin Sorumluluk Sahibidir
13.11.2020	H149	Abdest: Bedenimize Sağlık, Ruhumuza Huzur
20.11.2020	H150	Cennet: Müminleri Bekleyen Sonsuz Nimet
27.11.2020	H151	Faydasız İşleri Terk Etmek Kulluğun Güzelliğindedir
4.12.2020	H152	Engellilik: Cennete Kavuşturan İmtihan
11.12.2020	H153	Su: Hayat ve Şifa Kaynağımız
18.12.2020	H154	Mümin Her İşinde Mutedildir
25.12.2020	H155	İçki: Kötülüğün Zehirli Arkadaşı

Tablo.4: 2021 Diyanet Hutbeleri: [dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/2021 Yılı Türkçe Hutbeleri .pdf](http://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/2021%20Yılı%20Türkçe%20Hutbeleri.pdf)

1.01.2021	H156	Geçmişin Muhasebesi, Geleceğin İman
8.01.2021	H157	Fatiha Suresi: Kur'an'ın Mukaddimesi
15.01.2021	H158	Miras: Her Hak Sahibine Hakkını Vermek
22.01.2021	H159	Akın İbadeti: Tefekkür
29.01.2021	H160	Hayvanlara Merhamet: Dini ve İnsanı Bir Sorumluluk
5.02.2021	H161	Gençlerimiz: En Büyük İmkân ve Zenginliğimiz
12.02.2021	H162	Manevi Huzur İklimine Girerken
19.02.2021	H163	İmanın Tadına Ermek: Allah ve Resul'ünü Sevmek
26.02.2021	H164	Zor Zamanlarda Maneviyatımızdan Destek Almak
5.03.2021	H165	İsra ve Miraç
12.03.2021	H166	İstiklal Marşı: Hakkıdır Hakka Tapan Milletimin İstiklal
19.03.2021	H167	Anne-Baba Rızası, Rabbimizin Rızasına Vesile
26.03.2021	H168	Berat Gecesi: Af ve Mağfiret Gecesi
2.04.2021	H169	Birbirimizin Farkında Olalım
9.04.2021	H170	Ramazan: Kutlu Misafir
16.04.2021	H171	Şifa Ayı Ramazan
23.04.2021	H172	Yetim: Cenab-ı Hakk'ın İnsanlığa Emaneti
30.04.2021	H173	İnfak Toplumun Şifasıdır
7.05.2021	H174	Kadir Gecesi: Bin Aydan Hayırlı Gece
14.05.2021	H175	Vakıf Şefkat ve Merhamet Medeniyeti
21.05.2021	H176	Zulüm Cezasız Kalmaz
28.05.2021	H177	Yüce Allah, Müminlerin Yardımcısıdır
4.06.2021	H178	İslam Zararlı Alışkanlıkları Yasaklar
11.06.2021	H179	Ailede Merhamet ve Huzur Var
18.06.2021	H180	Müslüman Şahsiyeti
25.06.2021	H181	Kur'an'ın Manevi İklimiyle Buluşalım
2.07.2021	H182	Düğünlerimizde Nebevi Ölçüye Riayet Edelim
9.07.2021	H183	İhanete Karşı Sadakate Şahidiz

16.07.2021	H184	Kurban: Tevhidin Sembolü, İslam'ın Şiarı
23.07.2021	H185	Müslümanın Müslüman Üzerindeki Hakları
30.07.2021	H186	A fetlere Karşı Sorumluluğumuzun İdrakinde Olalım
6.08.2021	H187	Zorluklar Birlikte Aşılır
13.08.2021	H188	Kerbela'yı İbret Nazarıyla Okuyalım
20.08.2021	H189	Müslüman İşini Sağlam ve Güzel Yapar
27.08.2021	H190	Allah'ın Yardım Ettiğine Mağlubiyet Yoktur
3.09.2021	H191	Allah İlim Yolcusuna Cemeti Kolaylaştırır
10.09.2021	H192	Cuma Namazı: Haftalık Bulaşmamız
17.09.2021	H193	Ticaret Hayatında Helal Haram Bilinci
24.09.2021	H194	Takva: Rabbimizin Rızasını Diri Tutma Bilinci
1.10.2021	H195	Mümin Camiye Vefalıdır
8.10.2021	H196	Sonsuz Hayat Ahiret
15.10.2021	H197	Mübarek Gece Mevlid-i Nebi
22.10.2021	H198	Onun Bize Mirası, Eşsiz Vefası
29.10.2021	H199	Yaşlılarımıza Vefa, Rahmet ve Mağfiret Vesilemizdir
5.11.2021	H200	İnsan İmanla Yücelir
12.11.2021	H201	İbadet: Allah İle Kul Arasındaki Kutlu Bağ
19.11.2021	H202	Şiddet İnsan Onuruyla Asla Bağdaşmaz
26.11.2021	H203	Mümin Faydasız Sözlerden ve Lüzumsuz İşlerden Uzak Durur
3.12.2021	H204	Engelleri Hep Birlikte Sevgiyle Aşalım
10.12.2021	H205	Mümin Cana Yakındır
17.12.2021	H206	Müslüman, Dini ve Ahlaki Değerleriyle Yaşar
24.12.2021	H207	Ahiret Daha Hayırlı ve Sürekli Dir
31.12.2021	H208	Geçmişimizi Muhasebe Edelim, Geleceğimizi Yön Verelim

Tablo 5: 2022 Diyanet Hutbeleri: dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/Türkçe.pdf

7.01.2022	H209	Tövbe: Günahlardan Arınma İradesi
14.01.2022	H210	Kelime-i Şehadet: İmanın Özü
21.01.2022	H211	İslam: Allah Katında Yegâne Din
28.01.2021	H212	Üç Aylar: Rahmet ve Mağfret Vesilemiz
4.02.2022	H213	Söz ve Davranışlarımızda Doğru Olalım
11.02.2022	H214	İslam'ı Temsil Sorumluluğumuz
18.02.2022	H215	Peygamberimizin Ahlakı Kur'an'dı
25.02.2022	H216	Müminin Miracı Namaz
4.03.2022	H217	Bağımlılık: İnsan Onuruyla Bağdaşmayan Hastalık
11.03.2022	H218	Dünya Hayatı Bir İyilik Yolculuğudur
18.03.2022	H219	Çanakkale Zaferi: Bir Milletten Yeniden Dirilişi
25.03.2022	H220	Ailemiz: Sevgi, Rahmet ve Güven İklimimiz
1.04.2022	H221	Merhaba Ya Şehri Ramazan
8.04.2022	H222	Ramazan ve Doğruluk
15.04.2022	H223	Zekât ve İnfak: İslam'ın Kardeşlik Köprüsü
22.04.2022	H224	Leyletü'l-Kadr: İlahi Lütuf ve İkrâm Gecesi
29.04.2022	H225	Hayatı Helal Kılabilmek
6.05.2022	H226	Şükür Sana Ey Şekür
13.05.2022	H227	İş ve Çalışma Ahlakı
20.05.2022	H228	Dijital Dünyada Değerleriyle Aile Olmak
27.05.2022	H229	Allah'ın Kitabına ve Peygamberinin Sünnetine Bağlılık
3.06.2022	H230	Çevreye Vefa Müminin Şiandır
10.06.2022	H231	Bir Yuva Kuralım
17.06.2022	H232	Haydi Koş Gel Camiler Seninle Güzel
24.06.2022	H233	Kurban: Takvaya Ulaşma Arzusu
1.07.2022	H234	Ahiret Günü ve Hesap Verme Bilinci
8.07.2022	H235	Hac: İlahi davet
15.07.2022	H236	15 Temmuz: Birlik ve Beraberliğin Zaferi

22.07.2022	H237	Her Can Mukaddestir
29.07.2022	H238	Hicretimiz Rabbimize Olsun
5.08.2022	H239	Muharrem Ayı ve Kerbela
12.08.2022	H240	İman, Salih Amelle Güzel Ahlakla Kemale Erer
19.08.2022	H241	Arşın Gölgesinde Korunmakla Müjdelenen Genç
26.08.2022	H242	Zaferlerimizin Ardındaki Ruh ve Mana
2.09.2022	H243	Anne Baba: Cenneti Kazanma Vesilesi
9.09.2022	H244	İlim Bir Nurdur
16.09.2022	H245	Takva, Haya ve Tesettür
23.09.2022	H246	Helal Kazanç ve Alın Teri
30.09.2022	H247	Onun (S.A.S) Çağrısı
7.10.2022	H248	Alemlere Rahmet Hz. Muhammed (S.A.S)
14.10.2022	H249	Kul ve Kamu Hakkı
21.10.2022	H250	Komşuluk Hukuku
28.10.2022	H251	Aile Olmak: İlahi Lütuf
4.11.2022	H252	Hayat Rehberimiz Kur'an
11.11.2022	H253	Önce Tedbir Sonra Tevekkül
18.11.2022	H254	İman ve İstikamet
25.01.2022	H255	Merhamet Toplumu
2.12.2022	H256	Engel Olma, Farkında Ol
9.12.2022	H257	Haydi Namaza Haydi Kurtuluşa
16.12.2022	H258	Çocuk: Rabbimizin Kıymetli Emaneti
23.12.2022	H259	Bizi Biz Yapan Değerlere Sahip Çıkalım
30.12.2022	H260	Hayatın Tekrarı Yok

KAYNAKÇA

- Acar, A. K. (2023). *Postmodern Dönemde Bir Cami Kurgulamak*. 10(1), 201-224.
- Akkaya, Ü. H. (2021). Diyanet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi. *bilimname*, 44, 1, 83.
- Alpaslan Arar, M., Yıldırım, F., & Şahin, E. (2021). Kadına Yönelik Şiddetin Can Alan Yanı: Töre ve Namus Cinayetleri. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(1), 23-32.
- Altıntaş, M. E. (2018). Bir Hatip Olarak Din Görevlilerinde Bulunması Gereken Temel Yeterlikler. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(12), 416-429.
- Arpacı, Işıl. (2018). *Sosyo-Politik İknâ Aracı Olarak Cuma Hutbelerinde Göç*. Uluslararası Avrasya Göç Sempozyumu, Türkistan/Kazakistan.
- Arslan, H. (2015). *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Harran Üniversitesi.
- Asar, M. A. (2020). Yorum-Bağlam İlişkisi Bakımından Hutbelerde Hadis Kullanımı. *Bilimname*, 2020(41), 603-632.
- Aybey, S. (2018). Din Eğitiminde Verimliliği Sağlayan Önemli Bir Etken: Din Dili. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(1), 165-182.
- Bahçekapılı, M. (2019). Din Öğretiminde Kullanılacak Dil. İçinde *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil Ve İletişim"* (1. bs). Eskişehir Osamangazi Üniversitesi Yayınları.
- Batar, Y. (2020). İletişim Modelleri Işığında Dini İletişimin Doğası. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 417-439.
- Bilici, A. B. (2011). *İnsan Psikolojisi ve Din*. Akademik Gelişim.
- Can, İ. (2017). Türkiye Camilerinde Okutulan Hutbelerin Birlikte Yaşama Söylemleri Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme: Adana Örneği. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 38, Article 38.
- Cebeci, S. (2004). Din Dilinin Mahiyeti ve Toplumsal Uzlaşısı Sorunu. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2(5), 7-21.
- Cebeci, S. (2005). *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. Akçağ Yayınları.
- Cebeci, S. (2015). *Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dini İletişim* (3. Baskı). İz Yayıncılık.

Çağlayan, H. (2014). Rasyonalist Yaklaşımın Din Diline Etkisi. *Din ve Hayat Dergisi*, 22, 76-80.

Çağrııcı, M. (t.y.). *Da'vet*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Geliş tarihi 14 Kasım 2023, gönderen <https://islamansiklopedisi.org.tr/davet>

Çağrııcı, M. (2018). *'Din dili' sorunumuz*. <http://www.haberdurus.com/haber/din-dili-sorunumuz-15521.html>

Çapcıoğlu, İ., & Kaya, E. (2021). *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat*. Bizim Büro Basım Evi Yayın.

Çelebi Dilli, Y. (2023). *Post-Modern Dönemde Gençlerde Din Dilinin Deistik Eğilimlere Etkisi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.

Çiçek, M. H. (2013). Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 1-18.

Çinemre, S. (2021). Yaygın Din Eğitiminin Toplum Din İstismarı Konusunda Aydınlatmaya Katkısı: Cuma Hutbeleri Üzerinden Bir İnceleme. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2(56), 329-358.

Dağ, İ. (2014). Etkili İletişimin Eğitim Yönteminde Rolü. *Journal Of Qafqaz University- Philology And Pedagogy*, 2(2), 199-214.

Demir, R., & Taşpınar, A. (2021). Koronavirüs Pandemisinin Kadının Yaşamına ve Sağlığına Yansımaları. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 13(4), 779- 789.

Demir, Z. (2013). Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi (2001-2011). *Toplum Bilimleri (Dergi)*, VII(14), 95-118.

Deniz, C. A. (2021). *Hutbelerde Ayet Kullanımı ile İlgili Problemler ve Öneriler (Diyanet İşleri Başkanlığı 2016-2018 Hutbeler Özelinde)* [Yüksek Lisans Tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2018). *Din Hizmetleri Raporu*. Diyanet İşleri Başkanlığı.

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2019). *Din Hizmetleri Raporu*. Diyanet İşleri Başkanlığı.

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2020). *Din Hizmetleri Raporu*. Diyanet İşleri Başkanlığı.

Din İşleri Yüksek Kurulu. (2020). *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı* (2. bs). Din İşleri Yüksek Kurulu.

Dinç, M. (2014). Ailede Sağlıklı İletişim Nasıl Gerçekleşir? *Din ve Hayat Dergisi*, 3(22), 4-159.

Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan Cuma namazı ile ilgili açıklama. (t.y.). Geliş tarihi 15 Kasım 2023, gönderen <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29452/>

Dökmen, Ü. (2005). *İletişim Çatışmaları ve Empati* (31. bs). Sistem Yayıncılık.

Döner, M. (2004). *Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü* [Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi.

Durmuş, Z. (2009). *Bilgi Edin (dir)me Aracı Olarak Hutbe*. IV. Din Şûrası, Ankara.

Düzenli, T. (2019). Kur'an da "Korku" Kavramı ve Dini İletişim Yoluyla Tutum Değişimine Etkisi. *Journal of International Social Research*, 12(64), 946-956.

Er, A. İ. (2019). İslam İktisadı Söylemlerinin Cuma Hutbelerindeki Yeri: İstanbul İli. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 150-169.

Erdoğan, İ. (2001). *İletişimi Anlamak*. Pozitif Matbaacılık.

Eren, A. (2005). *Korku Kültürü, Değerler Kültürü ve Şiddet*. 2(9).

Erkan, E. (2014). Hakikatı İnşa Aracı Olarak Din Dili. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 8(26), 167-167.

Ersöz, R. (2019a). Din Dilinin Yeniden İnşasına Olan İhtiyaç- Tespitler ve Teklifler. İçinde *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil Ve İletişim"*.

Ersöz, R. (2019b). Din Dilinin Yeniden İnşasına Olan İhtiyaç-Tespitler ve Teklifler. İçinde *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil Ve İletişim"* (1. bs).

Eslen Ziya, H., & Korkut, U. (2016). Cami Hutbelerinde Biliş Dair Süreçler: Bağlam, İcra ve Algılanma. 19(1), 224-249.

Göküş, Ş. (2016). Diyanet İşleri Başkanlığı Hutbelerinde Çocuk ve Çocuk Eğitimi (2010-2015). Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk II, 1345-1353.

Göküş, Ş. (2019). Din Görevlilerinin Örgütsel Güven Düzeyleri ile Mesleki Doyum Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi (MJH)*, 9(2). <https://avesis.akdeniz.edu.tr/yayin/4c0715fb-ee0b-48fa-90a0-23634ef26a05/din->

gorevlilerinin-orgutsel-guven-duzeyleri-ile-mesleki-doyum- duzeyleri-arasindaki-iliskinin- incelenmesi

Günaydın, A. (2022). *Hutbelerde “Atatürk’e neden yer verilmiyor” tartışması... İlahiyatçılar: Siyaset elini dinden çekmeli, hutbeyi tartışma konusu yapanlar camiye geliyor mu?* <https://www.indyturk.com/node/577181/haber/hutbelerde-atat%C3%BCrke-neden- yer-verilmiyor-tart%C4%B1%C5%9Fmas%C4%B1%E2%80%A6-i%CC%87lahiyat%C3%A7%C4%B1lar-siyaset-elini>

Güngör, N. (2011). *İletişim Kuramlar Yaklaşımlar*. Siyasal Kitabevi.

Harun, Ç. (2014). Rasyonalist Yaklaşımın Din Diline Etkisi. *İstanbul Müftülüğü*, 22, 4-159.

Hökkeli, H. (2006). *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Dem Yayınevi. http-1. (t.y.). *Organ Bağışı İçin ‘Tıp Doktorundan Hutbe’ Önerisi*. Geliş tarihi 25 Ekim 2023, gönderen <https://www.keged.org.tr/blog/organ-bagisi-icin-tip- doktorundan-hutbe-onerisi-12183>

İncedal, F. (2022). *Diyanet İşleri Başkanlığının Yayımladığı Hutbeleerde Yer Alan Hadislerin Tahric ve Değerlendirilmesi (2015-2018 Yılları)* [Yüksek Lisans Tezi]. Gaziantep Üniversitesi.

İnceoğlu. (2010). *Tutum Algı İletişim* (5. bs). İyi İşler Yayıncılık ve Matbaacılık.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). *Yeni İnsan ve İnsanlar* (10. bs). Evrim Yayıncılık.

Kalfa, N. T. (2019). *Gençlik Dönemi İnanç Gelişim ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi.

Kara, B., & Kaymak, M. (t.y.). Okul Yöneticilerinin İletişim Becerileri İle Çatışmayı Yönetme Stratejileri Arasındaki İlişki. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), 352.

Karahan, M. (2021). *2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi* [Yüksek Lisans Tezi]. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi.

Karaman, F. (2021). *Sünnetin Işığında Tebliğ ve Davet* (3. bs). Diyanet İşleri Başkanlığı.

Karaoğlu, A. (2020). Nahl Suresinin 125. Ayeti Perspektifinden Din Dilinin Yeniden İnşa Edilmesinin Gerekliliği Üzerine Analiz. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 20(1), 100-123.

Karataş, K. (2002). Engellilerin Toplumla Bütünleşme Sorunları. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 2(2), 4355.

Kaya, E. E., & Atuk, F. G. (2018). Çocuklarda Din Dilinin Oluşturulması: Çizgi Filmler Örneği. İçinde *I. Uluslararası Din Ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil Ve İletişim"* (1. bs).

Kaya, U. (2021). 2017-2020 Yılları Arasında Yayımlanan Hutbelerle İlgili Bir Analiz. *Amasya İlahiyat Dergisi*, 17, 221-258.

Keleş, E. (2013). Medeniyetin Başladığı Yere Dair. İçinde *Medeniyetin edeniyetin Başladığı Yer Cami* (1. bs). Diyanet İşleri Başkanlığı.

Keskin, Y. M. (2004). Din ve Toplum Üzerine Bir Genelleme. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(2), 7-21.

Keyifli, Ş. (2012). Camilerde din eğitimi. *Mustafa Köylü-Nurullah Altaş*, 2, 326-348.

Keyifli, Ş. (2013). Cami İçi Din Eğitimi ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler. *EKEV Akademi Dergisi*, XVII(55), 71-88.

Keyifli, Ş. (2018). Cami Merkezli Hizmetlerde Din Dili. İçinde *Din Anlatımında Din Dili Çalıştayı* (1. bs).

Keyifli, Ş. (2019). Hutbe ve Vaazların Dili ve Üslubuyla İlgili Yaşanan Olumsuzluklar. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 25-41.

Kocaman, K. (2006). *Dini iletişimde hutbe* [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.

Kocaman, K. (2013). Yaygın Din Eğitimi İletişimi Sürecinde Hedef Kitlenin Özelliklerini Bilmenin Önemi. *Turkish Studies*, 8(12), 737-749.

Koç, A. (2011). *Din Eğitiminde Etkili İletişim*. Rağbet.

Koç, A. (2019). Diyanet İşleri Başkanlığı ve Yaygın Din Eğitimi. *el-Mecelletu'l İlmiiyetu'l-Muhakkemetu li-Riaseti's-Şu'uni'd-Diniyyeti't-Turkiyye*, I(1), 146-215.

Koç, M. (2018). Gençlerle İletişimde Din Dili: Değerlendirmeler ve Öneriler. İçinde *Din Anlatımında Din Dili Çalıştayı* (1. bs).

Koç, T. (2013). *Din Dili* (4. bs). İz Yayıncılık.

- Koç, T. (2014). *Prof. Dr. Turan Koç ile Söyleşi*. 22, 58-66. Köknel, Ö. (1986). *İnsanı Anlamak*. Altın Kitaplar Yayınevi.
- Köylü, M. (1991). Din Görevlilerinin Mesleki Problemleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(5), 181-212.
- Köylü, M. (2003a). *Psiko-Sosyal Açıdan Dini İletişim*. Ankara Okulu Yayınları.
- Köylü, M. (2003b). *Psiko-Sosyal Açıdan Dini İletişim* (1. bs). Ankara Okulu,.
- Kurnaz, Ş. (2013). *Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü* [Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Mac, M., & Özta, F. (2016). ‘Kalbinize Bir Sorun Hayat Vermek İster mi?’ Kadavradan Organ Nakli ile İlgili Tutumlar, Tıp ve Toplum. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 1(45), 27-44.
- Martı, H. (Ed.). (2019). *Diyanet işleri başkanlığının ailenin korunması ve kadına yönelik şiddetin önlenmesi konusunda görüş ve yaklaşımları* (3. baskı). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Mert, M. (2018). Çocuklarla ve Gençlerle İletişimde Din Dili – Yeni Yaklaşımlar ve Öneriler. İçinde *Din Anlatımında Din Dili Çalıştayı* (1. bs).
- Mutlu, E. (1995). *İletişim Sözlüğü*. Ark Yayınevi.
- Mücahit, M. (2018). *Cami Eğitiminde Kullanılan Din Dilinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. 2.
- Odabaşı, F. (2020). *Muhafazakâr Ailelerin “Dijital Yerli” Çocukları Z Kuşağı Üzerine Nitel Bir Araştırma*. 66-100.
- Okumuş, N. K. (t.y.). Kadim Yaramız: Bazı dindarların Kendinden Olmayanı Ötekekileştiren Dili. İçinde *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil Ve İletişim* (1. bs).
- Okumuşlar, M. (t.y.). *Kur’an’da Tebliğ, Davet, ve Emir-Nehiy Kavramlarının Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi*. Geliş tarihi 14 Kasım 2023, gönderen <https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=articles-page&journal-id=401&article-id=19272>
- Okumuşlar, M. (2006). Din Eğitiminde Etkin Bir Yöntem Olarak Hikâye. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 246.

Onay, A. (2004). *Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 yılı hutbeleri örneği*. 17(1), 1-13.

Oskay, Ü. (2001). *İletişimin ABC'si*. Der Yayınları.

Öcal, M. (2014). Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(2), 126- 162.

Özbey, K. (2022). Covid-19 Salgını Bağlamında Medyada Göçmenler: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Akademik Hassasiyetler*, 9(19), 77-95.

Özgen, M. K. (2019). Kadim İrfan Geleneğinin Dili. İçinde *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"* (1. bs).

Öztürk, M. (2014). Din Dili Kur'an Dili. *Din ve Hayat Dergisi*, 22, 18-22.

Rençber, F. (2017). İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları. *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 77-102.

Sağır, A., & Demirağ, H. (2017). Din ve Gelenek Bağlamında Kadın ve Kadınlık Tartışmaları: Diyanet Hutbeleri Örneği (2006-2016) / Women and Womanhood Debates in the Context of Religion and Tradition: Example of Religious Khutbahs (2006-2016). *Journal of History Culture and Art Research*, 6(3), 592-629.

Sezer, N. (t.y.). *Etkili İletişim Becerileri*. İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Ortak Ders.

Tan, Z. (2018). Hutbe Dilinin Yeniden İnşası. *Iğdır Üniversitesi Yayınları*, 150-170.

Tayfun, R. (2011). *Etkili İletişim ve Beden Dili* (4. bs). Nobel Yayıncılık.

TC. İçişleri Bakanlığı. (2020). *Cami ve Mescitlerde Cemaatle İbadet Edilmesi Genelgesi*. <https://www.icisleri.gov.tr/cami-ve-mescitlerde-cemaatle-ibadet-edilmesi-genelgesi>

Tokat, L. (2012). *Din Dilinde Sembolizm*. Ankara Okulu Yayınları.

Toprakoğlu, H. (2019). *Din Eğitiminde Din Dili* [Yüksek Lisans Tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Topuz, A. (2023). Yaygın Din Eğitimi Faaliyetlerinin Z Kuşağının İlgi ve İhtiyaçları Açısından Değerlendirilmesi (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği). *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 46, 127-155.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. (t.y.). Geliş tarihi 03 Aralık 2023, gönderen <https://sozluk.gov.tr/?kelime=hukmetmek>

Türkiye Diyanet Vakfı. (2006). *İslam İlmihali*. TDV Yayınları.

Uzuntaş, A. (2013). Etkili iletişim: Anlatabilmek ve Anlayabilmek. *Kastamonu Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, 21(1), 11-30.

Yıldırım, S. (2020). Salgınların Sosyal-Psikolojik Görünümü: Covid-19 (Koronavirüs) Pandemi Örneği. *Journal of Turkish Studies*, 15(4), 1331-1351.

Yıldırım, Y. (2006). *İlahiyat Fakültesi Mezunlarının Din Görevlisi Olarak Atanmasının Dini Hayat Üzerindeki Etkisinin Sosyolojik Analizi (Bilecik ve Köyleri Örneği)*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniveristesi.

Yılmaz, H. (2007). Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5(14), 107-130.

Yılmaz, S. (2023). *Hutbe*. <https://www.academia.edu/39916895/Hutbe>

Zengin, H. K. (2013). *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu: 30 Mart - 01 Nisan 2012, Ankara Son "Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)"* (1. baskı). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Zıllıoğlu, M. (2003). *İletişim Nedir?* (2. bs). Cem Yayınevi.

